

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O`RTA
MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI
NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
TARIX FAKUL`TETI
VATAN TARIXI KAFEDRASI**

TARIXIY TOPONOMIKA fanidan

MA`RUZA MATNI

NAMANGAN – 2010

Fanning ma'ruza matni Namangan davlat universitetining Tarix fakul'teti ilmiy kengashining 2010 yil « » – son majlisida muhokama etildi va ma'qullandi.

Tuzuvchi: t.f.n. Z. Madrahimov,

Ilmiy kengash raisi, t.f.n.: _____ t.f.n. R. Jorayev.

Bayonnoma № « » 2010 yil

Kelishildi:

Vatan tarixi kafedrası mudiri, t.f.d.prof.: _____ A. Rasulov

« » 2010 yil

1-MAVZU. TOPONOMIKA FANIGA KIRISH (4 soat).

Reja:

1. Kirish.

2. Toponomikaning boshqa fanlar bilan aloqalari.

3. Toponimlarning paydo bo'lishi.

1. Bir joyni ikkinchisidan, bir jilg'ani boshqa bir jilg'adan, bir ko'chani yonidagi ko'chadan, tog'ladirni, shahar va qishloqlarni bir-biridan farq qilish uchun ham kishilar nomlar o'ylab chiqargan. Joy nomlari, *geografik nomlar* yoki *toponimlar* deb ataladi. Toponimlarni toponimika fani o'rganadi.

Toponimika yunoncha *topos* - joy va *onoma* (yoki *onima*) - nom so'zlaridan tarkib topgan.

Joy nomlari, ya'ni *toponimiya* bir necha turga bo'linadi. Bular, *gidronimiya* (yunoncha *gidro* - suv), ya'ni daryolar, ko'llar, dengizlar, soylar, kanallar, qo'ltiqlar, bo'g'ozlar, sharsharalar nomlari: *oronimiya* (yunoncha *oros* – tog), ya'ni yer yuzasining relief shakllari – tog'lar, cho'qqilar, qirlar, vodiylar, tekisliklar nomlari; *oykonimiya* (yunoncha *oykos* – uy), *polinimiya* (yunoncha *polis* – shahar) yoki *urbanonimiya* (lotincha *urbos* – shahar), ya'ni qishloq hamda shaharlarning nomlari, *mikrotoponimiya* (yunoncha *mikros* - kichik), ya'ni kichik obyektlar: buloqlar, quduqlar, dalalar, o'tloqlar, daraxtzorlar, jarlar, yo'llar, ko'priklar va hitto atoqli otga ega bo'lgan ayrim daraxtlar nomlari. Bundan tashqari, turli xalq, urug'-aymoq nomlari bilan atalgan toponimlar *etnotoponimlar* (yunoncha *etnos* – xalq) deyiladi. Kishi ismlari bilan yuritiladigan toponimlarni esa *antropotoponimlar* (yunoncha *antropos* – odam) deb atash mumkin.

Toponimika shaharlar, qishloqlar, daryolar, ko'llar, tog'lar kabi geografik nomlarni, ularning kelib chiqishini, tarixini o'rganar ekan, bu fan tilshunoslarga ham, tarixchilarga ham boy ilmiy material beradi.

Geografik nomlar, ya'ni toponimlar til lug'at tarkibining bir qismi bolib, til qonuniyatlariga bo'ysunadi. Albatta, so'zni tilshunoslik - lingvistika fani o'rganishi kerak. Demak, toponimika atoqli otlarni o'rganadigan *onomastika* fanining bir qismi bo'lib, tilshunoslik fanlari qatoriga kiradi.

Ikkinchi tomondan, geografik nomlar xaritaning eng muhim elementi sifatida biron mamlakat yoki olka tabiatining xususiyatlarini aks ettiradi. Ana shu nuqtai nazardan toponimikani geografik fanlar jumlasiga kiritish mumkin.

Shu bilan birgalikda, joy nomlari jamiyat tarixi bilan chambarchas bog'liq. Joylarga qanday nom berish avvalo jamiyatning muayyan bosqichdagi ehtiyojlari bilan belgilanadi, Joy nomlari tarixini bilmasdan turib toponimika bilan shug'ullanish kutilgan natijani bermaydi. Ana shuning uchun ham toponimika tarix fanlari qatoridan o'rin oladi.

Demak, toponimika uchta katta soha: tilshunoslik, geografiya, tarix oraliqidagi fandir. Shu bois toponomikaning faktlari xarakter jihatdan xilma-xil bo'lgan lingvistik, tarixiy va geografik material jalb qilingandagina to'g'ri izohlab berilish mumkin.

2. TOPONOMIKA VA TILSHUNOSLIK: Toponimlar til lug'at fondining bir qismidir. Shu bilan birgalikda joy nomlar tilning boshqa leksik qatlamlaridan

anchagina farq qiladi. Bu farq toponimlarning uzoq yashashida, ularning *potikomponentli*, ya'ni ko'p komponentlardan - tarkibiy qismlardan iborat bo'lishida, bat bir tilning ichki qonuniyatlariga ko'ra, toponimlar yasashda turdosh otlar (apellyativlar) ishtirok eta olishida o'z aksini topadi.

Toponimlarni yasashda shu til uchun xos bo'lgan lingvistik vositalardan (modellardan) foydalaniladi. Toponimikani o'rganish til tarixi va nazariyasi uchun katta ahamiyatga ega. Ko'pgina joy nomlari juda qadimiydir. Ibtidoiy yodgorliklarda qayd qilingan geografik nomlarni keyinroq uchraydigan shakllari va hozirgi talaffuzi bilan solishtirib, tilning lug'at tarkibida, so'zlarning dastlabki shaklida ro'y bergan o'zgarishlarni bilib olishiriz mumkin.

Masalan, hozirgi *Nurota* nomini ba'zi birovlar mo'g'ulcha va o'zbekcha *to'v* so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, har ikkala so'z ham «tog'» degan ma'noni bildiradi deyishadi. Holbuki, bu nom bundan ming yildan ham ko'proq oldin qayd qilingan.

Buxoro tarixchisi Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiy o'zining “Buxoro tarixi” asarida (934-944 yillarda yozilgan) *Nur* degan joy nomini tilgan oladi. Uni boshqa viloyatlarda *Nuri Buxoro* deb ataydilar, deb yozadi Narshaxiy. *Nuri Buxoro*, ya'ni Buxoro Nuridan boshqa Nurlar ham bo'lgan. Masalan, Zarafshonning ikkita tarmog'i – Qoradaryo bilan Oqdaryo oralig'idagi Miyonkol orolida ham *Nur* degan qishloq bo'lgan. Uni boshqalardan farq qilish uchun *Nuri* Miyonkol deb atashgan. Shunday qilib, *Nur* bora-bora *Nurota* bo'lib ketgan: *nur* so'zi (arabcha) “yorug'lik”, *ota* esa geografik nomlar tarkibida «aziz avliyolarning qadamjosi» degan ma'noni bildiradi.

Samarqand shahri Aleksandr Makedonskiy (Iskandar Zulqarnayn) yilnomalarida *Marokanda*, sug'd yozuvlarida *Smarakans*, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Qoshg'ariy, Zahiriddin Mahammad Bobur, Mirxond (XV asr, Amir Temur saroyiga kelgan ispan elchisi Lui Gonzales de Klavixo (XV asr) asarlarida *Semizkent*, CHingizxon haqidagi mo'g'ul hikoyasida *Semizgen* kabi bir qancha variantlarda ucharaydiki, bularning hammasi Samarqand nomi juda qadimiy ekanligini va uning kelib chiqishi (etimologiyasi) tamom uzil-kesil hal bo'lmaganligini ko'rsatadi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Toponomikaning tilshunoslik, til tarixi hamda dialektologiya uchun ahamiyati juda katta va xilma-xil. Nemis tilshunosi V.Shperberg rus toponimisti V.A.Nikonov tadqiqotlari roman va slavyan toponimlarida ko'plik shakli juda keng tarqalganligini ko'rsatadi. Haqiqatan ham rus toponimlarida ko'plik affiksi ko'plab ishlatiladi. Masalan, *ko'prik* so'zining bir o'zi o'zbek tilida hech vaqt toponimga aylanmaydi, buning uchun *ko'prik* so'ziga biron sifat qo'shilishi kerak, chunonchi *Beshko'prik*, *G'ishtko'prik*, *Taxtako'prik*, *Ko'prikboshi* va hokazo. Rus tilida esa most (ko'prik) so'ziga ko'prik qo'shimchasi qo'shilsa bas, *Mosto* shaklida toponim yasaladi. Bunda ko'prikning ko'p bo'lishi shart emas. *Mosto* toponimi o'zbekcha *ko'prikli* ma'nosini beradi. *Qarshi*, *Mori* kabi joy nomlarini ham ruslar ko'plik shaklidagi so'zlar kabi tushunadi va shunday turlaydi. Bularning hammasi rus tilining xususiyatidan kelib chiqadi. Rus tilida ko'pgina so'zlar faqat ko'plik shaklida ishlatiladi.

Xorazm viloyatidagi 720 ta aholi punktidan 80 dan ortig'i – lar qo'shimchasi bilan tugaydi. Shunisi qiziqki, bu nomlar orasida *Ko'paklar*, *Shag'allar*, *Echkilar*, *Qarg'alar* kabi toponimlar uchraydi. Bunday qaraganda, bu toponimlar hayvon

nomlaridan tarkib topganga o'xshaydi. Aslida esa shunday emas: *ko'pak*, *shag'al* (chiyabo'ri), *echki*, *qarg'a* degan urug' nomlari bor. Hali zikr etilgan toponimlar ana shu urug'lar nomi bilan atalgan. Masalan, *Qarg'alar* «qarg'a urug'idan bo'lgan kishilar yashaydigan joy» demakdir.

-on affiksi. Bu tojikcha affiks O'zbekiston sharoitida aksari toponim yasaydi va kishilarning qandaydir sotsial guruhga, chunonchi: 1) muayyan millatga – *Arabon* (arablar), *Qirg'izon* (qirg'izlar), *O'zbekon* (o'zbeklar); 2) qandaydir urug'-aymoqqa – *Mang'iton* (mang'itlar), *Minggon* (ming urug'idan bo'lgan kishilar); 3) ma'lum tabaqaga – *Mirzoyon* (kotiblar), *Tarxonon* (soliqdan ozod qilinganlar); 4) hunar-kasbga – *Bo'yra bog'on* (bo'yra to'quvchilar), *Kosagaron* (kosa ustalari), *So'zangaron* (igna ustalari); 5) diniy e'tiqodga mansub ekanligini bildiradi: *Mug'on*, *Mug'iyon* (otashparastlar), *Hinduyon* (hindular) va hokazo.

Zahiriddin Muhammad Bobur birgina toponimni ikki shaklda yozgan: *Badaxshon* – *Badaxshonot*, *Lamg'on* – *Lamg'onot*, *Xuroson* – *Xurosonot*, *Hindustan* – *Hindmstonot*.

Shuningdek, Erondagi Gilon va Garmser oikalari Giionot va *Garmserot* shakllarida yozib kelingani ma'lum. Akademik V.V.Bartold Badaxshon tarixi to'jg'risida so'z yuritir ekan, bu tog'li o'lka tarixiy manbalarda arabcha ko'plik shaklida *Badaxshonot* tarzida ham uchraydi, degan edi.

Yuqorida keltirilgan misollarda arabcha -ot affiksi ruscha -*lana* (Kievkina, Smolenkina) qo'shimchasini eslatadi va shu joyning tevarak atrofini ham bildiradi.

Afg'onistondagi *Xirot* shahri nomini ham shu jumlagi kiritish mumkin, Bu shahar nomi dastlab *Hoi* shaklida bolgani Hiri poytaxtlik davrida tobora kengaya borgan va Navoiy zamonida daryo bo'ylab cho'zilgan. Hiri shahri tevarak-atrofi bilan *Xirot* (Hiri Hot) deb atak boshlagan va bora-bora shu nom qonunlashib qo'lgan, deb hisoblaymiz.

Zarafshon daryosining (Qoradaryo va Oqdaryo del) ataluvchi tarmoqlari oraliqidagi *Miyonkol* oroli tevarak-atrofi bilan birgalikda *Miyonkolot* deb ham yuritilgan, *Bog'ot*, *Rabotot* kabi toponimlar haqiqatan ham ko'plik ma'nosini bildiradi.

Yana shuni aytib o'tish o'rinliki, ba'zi bir turkshunoslar arabcha -ot ko'plik affiksi turkiy, jumladan, o'zbekona so'zlar tarkibida uchramaydi, degan fikrdalar. Biroq shu narsa ma'lumki, -ot qo'shimchasi ko'plik ma'nosida XIII-XV asrlardayoq, o'zbekcha qishloq, qo'shin so'zlari oxiriga qo'shib qilsiloqot, qo'shinot tarzida ishlatilgan. Ayni vaqtda -ot qo'shimchasi toponimlar ham yasagan.

Shundan ko'rinadiki, toponimika tarixiy tilshunoslikning ko'pgina masalalarini yechib berishda tilshunoslarimiz yordamga keladi.

TOPONOMIKA VA GEOGRAFIYA. Toponomika ayniqsa, geografiya uchun katta ahamiyatga ega. Toponim – geografik obyektning aniq manzilidir. Nomlar joyning geografik aniqlash uchun ham, geografik tushunchalari ifoda etish uchun ham zarur. Geografik xaritada keltirilgan boy va xilma-xil nomlar orasida nomlar alohida o'rin tutadi.

Geografik obyektlar shu qadar ko'p va xilma-xilki, ularni ifoda etish uchun maxsus so'zlar, nomlar bo'lishi kerak.

Geografik nomlari geografiyaning o'ziga xos till desa bo'ladi. Geografik nomlar muayyan geografik tushunchalarni ifoda etar ekan, bir qancha hollarda atamaga

aylanib qoladi. Masalan, yonar tog'larni ifoda etuvchi *vulkan* atamasi Italiyadagi *Vulkano* tog'i nomidan olingan.

Tog'lar to'g'risida ham shunday deyish mumkin. Tog'lar orasida yashaydigan *Tog'* so'ziga nisbatan *tosh* so'zi ko'proq ishlatadi. Masalan, tog'li yerda «Tog' tepasiga chiqib ketdi» deyish o'rniga «Tog'ga chiqib ketdi» deyishadi. Yana. *Ayritosh*, *Qoratosh*, *Oqtosh* deganda ko'pincha qandaydir ayrim tog'lar nazarda tutiladi. Ural va Sibir tog'larida ham *kamen* (tosh) deb ataydi.

Shunday bo'lsa ham, geografik nomlarda geografik qonuniyatlarning aks etganiga juda ko'plab misollar keltirish mumkin. Demak, joy nomlari tasodifiy paydo bo'lmaydi, aksincha, *Eshakhangragan-qir*, *Qo'yqirilganqala* kabi tasodifiy nomlar kamdan-kam uchraydi. Binobarin, toponimlarning aksari qismi ma'naviy jihatdan tabiat hodisalarini aks ettiradi.

Xalq biron tabiat hodisasini geografik atama bilan ifoda etadi va binobarin, geografik nomlar tarkibida geografik atamalar ko'p uchraydi. Bunday atamalar toponimiya negizi, ya'ni murakkab geografik nomlarning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Geografik atama (tog', cho'l, ko'l, qishloq va h.k.) hali geografik nom emas, balki turdosh ot bo'lib, muayyan umumiy yoki xususiy geografik tushunchani bildiradi. Biroq har qanday geografik atama atoqli otga, ya'ni geografik nomga aylanishi mumkin.

Geografik atamalar, shuningdek o'simlik va hayvon nomlari biron qo'shimchasiz yoki aniqlovchisiz toponimga aylanmaydi. Masalan, O'zbekistonda o'n minglab quduq bor va har biri o'z nomiga ega. Bunda quduq so'zi yonida biron kishining ismi yoki aniqlovchi so'z (chuqur, katta, uch, to'rt va h.k.) yo bo'lmasa - cha, -li kabi qo'shimchalar bo'ladi. Agar bordi-yu Quduq, Choqqi, Ariq, Yantoq, Qulon kabi bir atama yoki birgina o'simlik, hayvon nomidan iborat toponim uchraydigan bo'lsa, u holda bunday toponimni izohlashda juda ehtiyot bo'lish kerak. Masalan, Toshkentdagi Zaxariqni ko'pincha Zax deyishadi.

Jizzax viloyatining Zomin tumanida baland tog' yaqinidagi tepasi yassi qir baraz deyiladi. Masalan, *Kattabaraz*, *Kichikbaraz*, *To'pchihoybaraz* degan joylar bor, *Baraz* («baland») so'zi qadimiy sug'd tilidan qolgan bo'lib, hozir juda katta hududlarda mustaqil yoki toponimlar tarkibida uchraydi. Masalan, Zarafshon daryosining bosh tomonidagi Yag'nobda Burazo, Pufati baroz, Sari baroz, Sibaroso, Vanjda Berazgo kabi toponimlar bor. Olimlarning yozishicha, Rossiyaning Yevropa qismidagi Berezalika, Bereza gidronimlari ham O'sha baraz («baland») so'zidan kelib ehiqqan. Arman tilidagi banter ham o'sha baraz bilan o'zakdosh va ma'nodosh.

Bu misollar geografiyani yaxshi bilmasdan turib toponimika bilan shug'ullanish ishonchli natijalar bermasligini ko'rsatadi.

Geografik nomlar juda uzoq davr mobaynida saqlanib qolishi juda katta ahamiyatga ega. *Damashq* shaharining shu nom bilan atalganiga uch ming yil bo'yi. Uni dunyodagi eng keksa nom deb bo'lmaydi. *Buxoro*, *Samarqand*, *Xorazm* kabi toponimlar ham u qadimiy nomlardan. Shuning uchun ham ularning kelib chiqishi hamon uzil-kesil hal bo'lgan emas. Qanchadan-qancha nomlar yozuv paydo bo'lmasdan oldingi davrlardan qolgan. Xalqlar yo'q bo'lib ketgan, tili unutilgan bo'lishi mumkin, lekin geografik joy nomlari saqlanib qolaveradi. O'simlik yoki hayvon yo'q bo'lib ketgan bo'lsa ham, nom yashayveradi.

Tomsk davlat pedagogika institutining professori A.P.Dulzon Sibir gidronimlarini tahlil qilib qadimda ket xalqi yashagan hudud juda keng bo'lganini aniqladi. Hozir esa Sibirda, xususan Ob daryosi yoqasida hammasi bo'lib 500 kishiga yaqin ket qolgan. Toponimik ma'lumotlar bir vaqtlar ketlar juda ko'p sonli xalq bo'lganini ko'rsatdi.

Yerga bo'lgan xususiy mulkchilik, kishilar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, mayda yer egaligi toponimiyada sezilarli iz qoldirgan.

Misollarga murojat qilaylik. 1909 yilda Skobelev (hozirgi Farg'ona) shahrida nashr etilgan ro'yxatga ko'ra Qo'qon va Marg'ilon uyezdlarida, shuningdek, Andijon va O'sh uyezdlarida *chek* so'zini 50 dan ortiq qishloq nomi tarkibida ko'ramiz. Andijon viloyatida va xususan Farg'ona viloyatida *chek* so'zidan tarkib topgan joy nomlari hozir ham anchagina uchraydi.

Andijon tumanida *Obtobachichek* degan qishloq bor. Bu nom Xudoyorxon davridan qolgan. Abdurahmon ismli bola (Musulmonqulning o'g'li) xonning qo'liga suv quyuvchi – obtobachi bo'lgan. Xudoyorxon Abdurahmon obtobachiga bir necha yuz tanob yemi chek qilib bergan. Abdurahmon obtobachining yeri *Chek Obtobaci* deb atalgan, keyinchalik *Obtobachichek* bo'lib ketgan. Bundan tashqari, Farg'ona vodiysida *Alihekchek*, *Bobochek*, *Isoavliyochek*, *Muhammad Aminchek*, *Nasriddinbekchek* kabi yerlar bo'lgan. Keyinchalik bu yerlarda qishloqlar bunyod etilgan. Xo'sh chek yer olgan bu kishilar kimlar bo'lgan? Bularning hammasi tarixiy shaxslardir. Chunonchi Muhammad Amin va Nasriddinbek Xudoyorning o'g'illari bo'lgan, Iso avliyo esa xonning ishonchli kishisi va maslahatchisi hisoblangan.

Chek so'zining o'zi nima? Chek deganda, *xon* va uning oila a'zolari, amaldor, ruhoniylar va mashhur shaxslarning, umuman bar qanday kishilarning xususiy yerlari tushunilgan. Shu bilan birga Farg'ona vodiysida *chek* so'zi muayyan yer o'lchovi ham hisoblangan. Su nomlar tarkibida esa *check* atamasi toponim yasovchi bolib, feodaizm yer egaligidan darak berib turadi.

3. TOPONIM NIMA? Dunyoda hamma narsaning nomi bor. «Tog'» deganda balandmi-pastmi, kattami-kichikmi umuman tog' tushuniladi. Tog' ham shunday umumiy atama, turdosh ot. Sunday so'zlarni xohlagan tilga tarjima qilish mumkin. Atoqli ot esa qandaydir bir narsani, predmetni, obyektini bildiradi va odatda tarjima qilinmasdan hamma tillarda deyarli bir xil yoziladi va talaffuz qilinadi. Masalan, *Samarqand* deganda, respublikamizdagi Zarafshon daryosi sohilida joylashgan go'zal tarixiy shahar tushuniladi. *Buxoro* deyish bilan O'zbekistonning ko'hna shahri, shu nomli viloyat markazi ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, toponim (geografik nom) – avvalo so'zdir. Biroq u oddiy so'z emas, birinchidan, atoqli ot. Ayni paytda ko'pgina toponimlar, hatto tilshunos olimlar uchun ham tushunarsiz. *Xorazm*, *Samarqand*, *Farg'ona*, *Namangan* kabi nomlarning kelib chiqishi haqida qancha fikrlar bildirilgan bo'lsa ham, ularning kelib chiqishi, etimologiyasi hamon noma'lum.

Geografik nomlar manzilgina emas, balki ko'pdan-ko'p axborot – tarixiy, geografik, lingvistik ma'lumot tashiydi. Har qanday geografik nom muayyan mazmunga ega, ma'nosiz nom bo'lmaydi. Lekin ko'pgina joy nomlarining ma'nosi yo'qolgan, aniqrog'i hozirgi kishilar uchun tushunarsiz bo'lib qolgan.

Toponimlar turli asrlar mevasi bo'lib, uzoq davrlar yashaydi. Qadimiy tillarda qo'yilgan nom keyingi xalqlar uchun oddiy toponimdan boshqa narsa emas, uning qanday ma'noni anglatishi haqida har doim ham o'ylab o'tirishmaydi.

Geografik nomlar turli davrlar guvohi. Turli soha olimlari - tilshunoslar, geograflar, tarixchilar, arxeologlar, geologlar, etnograflar toponimikaga murojaat qiladilar.

Geografik nomlarga qarab o'tmishda qanday xalqlar yashaganini, turli millat xalqlarining o'zaro aloqalarini, ularning bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurishini bilib olish mumkin.

Turli davrlarda yashagan va turli tillarda gaplashgan xalqlar O'rta Osiyo, jumladan o'zbek halqining etnogenezida muayyan darajada ishtirok etgan va o'lkaning tarixiy toponimiyasida iz qoldirgan. Buni O'rta Osiyoning o'tmishda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi bo'lgan aholisining hozirgacha saqlanib qolgan urug'-qabila nomlarida ham ko'rish mumkin.

Sarmat, Sirak (SHiroq), To'xar, Alan, Miton kabi toponimlar o'lkada turli davrlarda yashagan qadimiy xalqlar va qabila nomlarining in'ikosidir. Har bir mamlakatda, viloyat, har bir tumanda, shaharda va hatto qishloqda qanchadan-qancha toponimlar bor.

Toponimika geologik qidiruv ishlarida ham katta yordam beradi. Geologiya-minerologiya fanlari doktori R.A.Musin o'zining ko'p yillik ilmiy faoliyatida qadim zamonlarda ishga solingan konlarning o'rinlarini toponimika ancha aniq ko'rsatib bera olishini isbot qiladi. *Konsoy, Kontepa, Oltintog', Kumushkon, Miskon, Ko'hila'l, Qo'rg'oshinkon* kabi daryo va soylar, tog'lar va tepaliklar, yo'llar va dovonlar, maydon va mavzalar bu joylardan yer osti boyliklari qazib olinganidan dalolat beradi.

Masalan, Parkent qishlog'i yaqinida joylashgan *Kumushkondan* qadimda ham, yaqin-yaqinlarda ham qo'rg'oshin qazib olingan. Nima uchun Kumushkon Qo'rg'oshinkon deb atalgan emas? Buning siri yaqindagina aniqlandi. Ma'lum bo'lishicha, Kumushkonning qo'rg'oshin rudalari boshqa kon rudalaridan o'zining kumushga boyligi bilan ajralib turarkan.

O'tgan o'rta asrda Iloqdagi mashhur konlardan bo'lgan. Arxeologlar va geologlar Qurama tog'larining shimolida, Angren shahrining shimoli-g'arbida joylashgan *Lashkarak* polimetall rudalari koni o'sha Ko'hisim (tojikcha «Kumush tog'») ning o'zginasi ekanligini aniqladilar. Bu kondan qadimgi davrlarda ko'plab kumush qazib olinganligi ma'lum bo'ldi.

Geografik nomlar juda qadim zamonlarda, ibtidoiy tuzum davrida paydo bo'la boshlagan. Joy nomlari ming-ming yillar davomida to'plana borgan va hozirgi vaqtda Yer sharida behisob toponimlar bor. Lekin hammasi bo'lib, dunyoda qancha geografik nom bor ekanini hech kim bilmaydi, buni hisoblab chiqishning iloji ham yo'q. Har bir qishloqda va uning yon-verida bir necha quduq, kichik jar, ayrim qoya, hovuz, uvat bilan chegaralangan chek yer, buloq, tepalik, xirmonjoylar, yolg'izoyoq yo'llar uchraydiki, ularning nomlari shu qishloqdagi bir guruh odamdan boshqa hech kimga ma'lum emas. Bunday kichik obyektlarni eng mukammal topografik xaritadan ham topib bo'lmaydi.

Geografik nomlar dunyoga keladi, yashaydi, ma'lum bir davr davomida ko'pincha shakli hamda talaffuzi o'zgaradi va nihoyat nom-nishonsiz yo'qoladi.

Toponimlarning umri turlicha. Ba'zi bir toponimlar bir necha yil yoki bir necha o'n yil yashasa, boshqa bir geografik nomlar asrlar bo'yi ham tildan tilga o'taveradi. Samarqand yunon tarixchilari asarlarida *Maraqanda*, sug'd yozuvlarida *Samrakans*, *Toshkent* esa dastlab *Choch*, keyinchalik *Shosh*, X asrdan e'tiboran Toshkent shaklida qayd qilingan.

O'rta Osiyoga turkiy xalqlar kelmasdan oldin, hozirgi O'zbekiston hududidagi vohalarda yashagan mahalliy xalqlar va qabilalar - xorazmiylar, sug'diylar Choch (Toshkent) atroflari hamda Farg'ona vodiysi (qadimgi Parkan) aholisi saklar (shaklar) o'zbeklarning eng qadimiy ota-bobolari hisoblangan va sharqiy eron tillarida so'zlashganlar. Shunday qilib, O'zbekiston hududida eroncha nomlar substrat toponimlar, ya'ni o'zbeklar tomonidan assimilyatsiya qilingan tub nomlar hisoblanadi. *Samarqand*, *Xorazm*, *Jizzax*, *Qo'qon*, kabi ko'p sozlar qadimiy nomlar ana shunday substrat toponimlardir.

Turkistonda arablarnihig uzoq davr davomida hukmronlik qilishi joy nomlarida o'z aksini topgan. Bunda arab tilining adabiy til bo'lib xizmat qilishi katta rol o'ynagan.

Arablar nomlari orasida avliyolar, payg'ambarlar va har xil diniy e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lgan nomlar alohida o'rin tutadi. Arablardan qolgan toponimlarning eng ko'p sonlisi *Rabotlardir*. Arablar o'zlari bosib olgan joylarda harbiy punktlar - ko'pdan-ko'p rabotlar (ribotlar) qurgan. Chunonchi Buxoro biqinidagi *Boykand* (Paykand) yaqinida 1000 dan ortiq rabot bo'lgan. Bu rabotlarda turkiy xalqlarning hujumlariga qarshilik ko'rsatadigan qo'shinlar turgan. Rabot nomli toponimlar O'zbekiston hududida hozir ham kam emas. Masalan, Chor Rossiyasining harbiy olimi N.F.Sitnyakovskiyning 1899 yilgi «Ro'yxat»ida Zarafshon vodiysining faqat Buxoro qismida *Balandrabot*, *Beshrabot*, *Yettimhot*, *Jarmbot*, *Deganrabot*, *Kaltarabot*, *Kattambot*, *Oltirabot*, *Oqmbot*, *foshrabot*, *Chamgimbot*, *Chonrabot*, *Chuqurrabot*, *Qo'shrabot*, *Rabot*, *Rabotio'zbek*, *Rabotimulla*, *Raboi Yusuf*, *Navmbot*, *Yangirahot* kabi 160 dan ortiq qishloq, bundan tashqari, shu qishloqlar nomi bilan atalgan bir necha o'n ariq qayd qilingan. Shuningdek, *bob* (bobil), *nahr*, *tal* (tepa), *masjid* (machit), *madrasa* kabi arab atamaları geografik nomlar tarkibida ko'p uchraydi.

Shu bilan birga O'rta Osiyoda, jumladan, O'zbekistonda arablardan oldin paydo bo'lgan nomlar ham bor. Masalan, Narshaxiyning «Buxoro tarixi» kitobida tilga olingan bir qancha nomlar Buxoro atroflarida hozirgi kunlarda ham uchraydi. *Shopurkon*, *KARmana*, *G'ijduvon*, *Ishtixon* kabi qadimiy ariq hamda qishloqlar ana shular jumlasidan.

Mo'g'ullarning kirib kelishi O'rta Osiyo toponimiyasini yanada murakkablashtirib yubordi – *Bultig'ur*, *Darxon*, *Norm*, *Norinko'l*, *Norinkapa*, *Shiherti* kabilar mo'g'ulcha nomlardir. Shunisi qiziqki, *Norinko'l* degan ariq N. F. Sitnyakovskiyning «Ro'yxati»da ham uchraydi. *Dovon*, *ko'tal*, *to'qay*, *shiber*, *qapchig'ay* kabi mo'g'ulcha atamalar O'rta Osiyo turkiy xalqlari tillari leksikasidan va toponimiyasidan mustahkam o'rin olgan.

O'rta Osiyo, jumladan O'zbekistondagi ruscha nomlar turli yo'llar bilan paydo boigan. *Vannovski*, *Vladikino*, *Vrevskaya*, *Obmchevo*, *Ursatevskmya* kabi temir yo'l

stantsiyalari chor hukumati hokimlarining qarorlari bilan qo'yilgan rasmiy nomlar edi.

Rus dehqonlari ko'chirib keltirilgan joylarda anchagina ruscha nomlar paydo bo'lgan. Mirzacho'lga rus dehqonlari dastlab 1886 yilda ko'chirib keltirilgan. O'sha yili bu yerda to'rtta posyolka vujudga kelgan. Bular Zaporozskiy, Nadejdinskiy, Romanovski va Sretenskiy posyolkalari edi. 1898 yilga kelganda Sirdaryoning har ikkala sohilida 9 ta rus posyolkasi bunyod etildi. Bundan keyin paydo bo'lgan ruscha geografik nomlar ham Rossiyadagi nomlardan farq qilmas edi, boshqacha aytganda, ruslar o'zlari yashab kelgan yoki o'zlariga tanish bo'lgan joy nomlarini qo'ygan edilar.

O'zbekiston toponimlari tarkibida eng ko'p keladigan affiksalar (topoformantlar): -zor (*Marg'zor, Olmazor*), -kat, -kent (*Navkat, Binkat, Parkent*), -iston (*Guliston, Bog'iston*), -loq (*Toshloq, Sangloq, Qumloq*), -obod {*Dehqonobod, Dashnobod, Xalqobod, Xaqqulobod*}, -li, -lik -liq, (*Gazli, Totti, Soyiik, Ohaklik, Bo'stonliq, Qoyliq*), -on (*Ohangoron, Childuxtamn, So'zangaron*), -xona (*Arabxona, Bo'rixona, Urganjixona*), -goh, go (*Namozgoh, Janggoh*), -chi (*Sho'rchi, O'qchi, Chiroqchi*), -cha (*Shorchi, Ko'kcha, Shoxcha*), -ark -ik (*Hisorak, Jizzox, Bog'dodiy*), -kor {*Paxtakor, Lalmikor*} va boshqalar.

TOPONIMLARNING PAYDO BO'LISHI. Toponim - geografik nom ham so'z. Lekin toponimlar atoqli otlardir. Atoqli otlar til taraqqiyotining qiyosan keyingi bosqichlarida turdosh otlardan kelib chiqqan. Qadimiy tillarda atoqli otlar bo'lmagan deyishadi. Avstraliya, Afrika va Amerikaning tub joy xalqlari – aborigenlar tillarida atoqli otlar juda kam ekan. Bunday tillarda turdosh otlar, qandaydir so'z birikmalari atoqli otlar vazifasini bajarar ekan. Ana shunday so'z birikmalari tobora turg'un shakl oladi. Odamlar tevarak-atrofidagi o'zlariga tanish kichik hududdagi joylarni «Baliq tutiladigan ko'l», «Sel keladigan soylik», «Qo'y qirilgan yayov», «Cho'chqali soy» kabi butun bir gaplardan iborat so'z birikmalari bilan ataydilar.

Konkret geografik obyektlarni ifodalaydigan bunday so'z birikmalari va turdosh otlar ko'p bo'lmaganidan bora-bora atoqli otlarga aylanadi.

Turdosh otlar ana shu yo'l bilan toponimlashadi, ya'ni toponimlarga aylanadi. Masalan, olma so'zi umuman olma bog'larmi ifodalaydigan umumiy tushuncha ekan, turdosh otligicha qolaveradi. Bu tushuncha individuallashtirsa, konkret bir obyektni ifodalay boshlasa va shunday qilib ayrim bir tushunchani bildirsa, atoqli otga aylanadi qoladi.

Katta jar so'zlari individuallashtirsa, konkretlashmas, ya'ni biron obyektni ifodalamas ekan, salbiy relief shakllarini bildiradigan turdosh ot, apellyativ bo'lib qolaveradi. Shunday qilib, toponimlar geografik tushunchalarning konkretlashishi hamda individuallashtirishi jarayonida turdosh otlardan paydo bo'lgan va paydo bo'laveradi.

Toponimlashish odatda dastlabki umumiy tushunchaning muayyan bir obyektga bog'lanishi jarayonida ro'y beradi. Shuning uchun bir so'zning o'zi yoki so'z birikmasi ayni vaqtda turdosh ot bo'lishi ham (agar tushuncha konkret bir obyektni ifodalamas) yoki toponim ham bo'lishi mumkin (geografik obyektni bildirsa). Masalan, *bug'doyzor* bug'doy ekilgan har qanday dala, *Bug'doyzor* esa konkret bir joyning nomi kabi.

Geografik nomlar turdosh otlar leksikasidan ajralib chiqqan paytdan boshlab o'zi ifodalagan geografik obyektning belgilaridan uzoqlasha boradi. Toponimlar nutqda shu obyektning boshqalardan farqli nishonalarini ta'kidlashga emas, balki konkret obyektни boshqalardan ajratib ko'rsatishga xiimat qiladi. Toponimga aylangan so'z yangi ma'no kasb etadi, endi bu so'z konkret, yagona, yangi bir tushunchaga aylanadi.

Geografik nomlar ko'pincha geografik obyektни ifodalaydigan tushunchadan boshqa ma'no anglatraay qo'yadi. Masalan, *Qoraqishloq* deganda, kichikroq aholi punkti tushuniladi. Qishloq ham qora rangda bo'larmikan degan savol hammada ham paydo bo'lavermaydi. Bu qishloqning nomi *qora* degan urug' nomidan kelib chiqqanini o'zbek urug' qabilalarini mayda tarmoqlarigacha biladigan etnografgina aytib bera olishi mumkin.

Yoki *Chorshanba* qishlog'ining nega shunday atalganligi to'g'risida ko'pchilik o'ylab o'tirmaydi, uning qayerda, qaysi viloyat, qaysi tumanda, qanday qishloq ekanligi muhimroq. Shu yerda chorshanbani bozor bo'lgani haqida tushuncha elas-elas esga kelishi mumkin.

Toponimga aylangan so'z yangi ma'no kashf etish bilan ko'pincha tipik toponim shakl oladi, toponimlar uchun xos bo'lgan qo'shimchalar (suffikslar) paydo bo'ladi. O'zbekiston toponimlari, xususan - *iston* (*Sho'riston*, *3og'iston*), -iya (*O'zbekiya*, *Mingiya*), -kor (*Paxtakor*, *Lalmikor*), -cha (*Quduqcha*, *Buloqcha*) kabi affikslar xarakterlidir.

Hozirgi vaqtda geografik oomlarning toponimlashish darajasi turlicha. Ba'zi bir toponimlarda so'zlarning toponimga aylanmasdan oldingi ma'no aniq bilinib turadi, boshqa bir xil toponimlarda qisman saqlanib qolgan, uchinchi bir xil nomlarda bilinar bilinmas seziladi, yana bir xillarida esa umuman yo'qolib ketgan. Shuning uchun ham ma'nosi tushunarsiz bo'lgan toponimlarni bir oz o'zgartirib tushunarli qilish to'g'ri emas, bunday nomlar qadimiy tillardan qolgan qimmatli lisoniy va tarixiy yodnomalar bo'lishi mumkin.

Asli geografik nomlar xalq ijodi mahsulidir. Ko'pincha toponimlar dabdurustdan paydo bo'lmaydi. Datlabki geografik obyektlar, masalan, qishloq turlicha atalishi mumkin. Aytaylik, relefiga, suv manbaiga uni o'zlashtirishga hissa qo'shgan kishilarning ismlariga, qarab "falonchi qishloq", «falonchining qishlog'i» deb yuritilishi mumkin. Bora-bora shu nomlardan biri yutib chiqadi. Masalan, u *nayman urug'ining qishlog'i* nomini oladi. Bunda chinakam toponimga aylanish jarayoni tugamaganidan toponim butun bir gapdan iborat va ishlatish uchun qo'pol bo'ladi va tilning leksik vositalarni tejash qonuniyatiga ko'ra bu toponim nihoyat *Nayman* shaklini oladi.

Geografik nom uzoq tarixiy vaqt davomida turdosh ot shaklidagi qiyofasini butunlay o'zgartirib yuborishi ham mumkin. Masalan, otashparast – zardo'shtiylarni musulmonlar *mug'lar* deyishadi. O'zbekistonda *Mugo'n*, *Mug'xona* kabi toponimlar ana shu otashparastlardan qolgan. *Miq*, *Miqtepa* singari nomlar ham o'sha mug' so'zining jonli tildagi in'ikosidir. Yoki *xonaqoh Xomqm*, *Dizak* (*diz*, sug'd tilida «qo'rg'on») *Jizzax*, *aqba* (arabcha dovon) *ovg'a* shaklini olgan va hokazo.

A D A B I Y O T L A R:

1. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ, 1998.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 – жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 326 б.
3. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 в.
4. Zaxiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Т., 1960.
5. "Avesto" va uning insoniyat taraqqiyotidagi o'rni. – Т.: Fan, 2001.
6. Nizomiddiy SHomi. Zafarnoma. – Т.: O'zbekiston, 1996.
7. Sogdiyskie dokumenti s gori Mug, yuridicheskie dokumenti i pis'ma. Perevod i kommentarii Livshitsa. Vipusk II. – М., 1962.
8. Qorayev S. Toponomika. – Т., 2006. – 320 б.

2-MAVZU. O'ZBEKISTON TOPONIMLARINING O'RGANILISHI (2 soat).

Reja:

1. Toponomika va afsonalar.
2. Toponomika tarixidan.
3. O'zbekiston toponimlarining o'rganilish tarixi.

1. Kishilar odatda o'zlari uchun tushunarsiz bo'lgan nomlardan ma'no axtara boshlaydilar va o'z tillariga moslashtirib talaffuz qilishga intiladi. Xaiq etimologiyasi, aniqrog'i soxta etimologiya shu yo'sinda paydo bo'ladi va shu tariqa rivoyatlar ham to'qiladi.

Xorazm viloyatidagi tuman markazi Hazorasp juda qadimiy shahar bo'lgan. U X-XI asrlardagi arab geograflari Istaxriy, Ibn Havqal, Muqaddasiy asarlarida «mustahkam qal'a» deb tilga olingan.

Rivoyatga ko'ra, qal'ani bahaybat dev qurgan ekan. Dev bu yerga suv ichgani keladigan 1000 ta qanotli otni ushlab olib, qanotlarini kesib tashlagan emish. Otlar tufayli mash'hur bo'lgan qal'a Hazorasp «ming ot» (forscha-tojikcha) deb atalgan.

Bu rivoyatning haqiqatga to'g'ri kelmasiigi o'z-o'zidan ravshan. Hozirgi Hazorasp qishlog'i nomini mahalliy xalq Hazaras shaklida talaffuz qiladi. Bu esa aslga yaqin. Qal'a milodning boshlarida Sharqiy Yevropada, jumladan Volganing quyi oqimida yashab xoqonlik barpo qilgan turkiy xalq – hazarlar nomi bilan atalgan bo'lsa ajab emas. - as qo'shimchasiga kelganda shuni aytish kerakki, etnograflardan R.G.Kuzeev va B.X.Karmishevaning fikricha, tarkibida -as (az) komponenti bo'lgan etnonimlar va toponimlar nihoyatda katta hududda – Oltoydari Uralgacha, Kavkaz va Qrimgacha uchraydi. Ba'zi bir olimlar - as II-IX asrlarda quyi Volga bo'yi, Shimoliy Kavkazda yashagan alan qabilasining ikkinchi nomi yoki qabila ajdodlari bo'lgan deb hisoblasalar, boshqa bir tarixchilar as Orxon-enisey yodgorliklarida tilga olingan az (as) xalqi nomining in'ikosi bolishi mumkin deb biladi. Boshqird etnografi, tarix

fanlari doktori R.G.Kuzeev har ikkala holda ham azlar (aslar) VIII-IX asrlarda turkiy qabilalar bo'lgan deydi.

Qo'qon shahri X asrda bitilgan «Hudud ul-olam» qo'lyozmasida, arab geograflaridan Istaxriy, Ibn Havqal, Muqaddasiy asarlarida Ho'kan (Xuvoqand), Ho'kand (Xuvoqand) shakllarida qayd qilingan. «Boburnoma»da Xo'qon viloyati tilga olingan. Hozirgi Qo'qon shahri tarixiy Xo'qand o'rnida XVIII asrda o'zbeklarningning urug'i boshlig'i Shohruh tomonidan barpo etilgan. Akademik V.V.Bartoldning fikricha, shaharning adabiy nuqtai nazardan to'g'ri shakli Xo'kand bo'lib, Qo'qon jonli tilda talaffuz etilishidir.

Xorazm toponimi haqida ham rivoyatlar bor. Chunonchi, o'rta asr arab olimlaridan Muqaddasiy va Yoqut Hamaviy asarlarida bu haqda shunday rivoyat keltirilgan. Podsho g'azabnok bo'lib, o'zining bir qancha bebosh fuqarolarini kimsasiz uzoq joyga badarg'a qilishni buyuradi. Lekin bu yerda o'tin va go'sht (ya'ni Amudaryoda baliq) ko'p bo'lganidan ular omon qoladilar. Musofirlar bu o'lkani obod qilib, Xorazm deb atadilar (xovar - go'sht, azm - o'tin).

Farg'ona so'zi haqida ham rivoyatlar bor. Masalan, Farg'onani Nushirvon (Anushirvon) bunyod qilgan va podsho bu yerga har bir joydan bittadan qabila olib kelgan ekan. Shunday qilib, turli joylardaii kelgan kishilar imoratlar qurib, ekinlar ekan. Kishilar ularni turli joylardan kelganligidan *Az har xona* «turli xonadonlardan kelganlar» (qurama) deb atay boshlaganlar. So'ngra *az* qo'shimchasi tushib qolib, Harxona bo'lib ketgan, bu esa bora-bora Farg'ona shaklini olgan emish. Huddi shu rivoyat arab geografi Ibn Xurdodbehning «Kitob ul-masolik val-mamolik» asarida (X asr), Hamidullah Qazviniyning «Nuzhat ul-qulub» asarida (1340 yil) va boshqa tarixiy yodgorliklarda ham keltirilgan.

Samarqand, Andijon, Jizzax, Xiva, Termiz, Buxoro kabi qadimiy shaharlarning, Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon kabi daryolarning nima uchun shunday atalgani haqida ham turli afsonalar mavjud. Ko'pgina qishloqlarning nomlari to'g'risida ham qancha-qancha cho'pchaklar bor. Tog'-qirlar, soylik-jarliklarning nima uchun shunday atalishini xalq o'zicha tushuntirib berishga harakat qilgan.

Buxoro viloyatida Chandir degan bir necha qishloq bor. Xalq buni «chandir go'sht» so'zidan deb izohlaydi. Aslida *chandir* turkmanlarning bir urug'i (Zarafshon vodiysining etagida anchagina turkmanlar yashaydi).

Tog' daralarining eng tor joyi hamma tillarda «Temir darvoza» deyiladi (tojikchada Darbandi ohanin, arabchada Bobul hadid, ruschada Jeleznoe vorota, qadimiy turk tilida Temur Qapug'). Oddiy xalq buni bu yerda «temir darvoza bo'lgan ekan» deb tushunadi. Aslida bu majoziy o'xshatma, metaforik nomlar. Baxmal tumanida Qirqqiz, Kuyovtosh degan toshlar bor. Bu haqda shunday rivoyat eshitasiz: Kuyov qaylig'iga kelayotgan ekan, birdan g'ayridin yovlar kelib qolibdi. Halqumi pok kuyov ham, kelin ham dugonalari bilan kofirlarga tutqun bo'lgandan ko'ra Xudoga iltijo qilib tosh bo'lib qolgan ekan. Odam shaklidagi bu toshlar aslida nurab ulgurmagan qumtosh qoyaning qoldiqlaridir.

Zahiriddin Bobur Markaziy Farg'onadagi qumli cho'l haqida bir rivoyatni keltirgan. Bir necha darvesh qumli cho'lda ketayotgan ekan, birdan qumli bo'ron (tund yel) ko'tarilib, darveshlar bir-birini topolmay, «ho, darvesh», «ho darvesh» deya halok bo'lubturlar andin beri bu bodiyam (cho'lni) Hodarvesh derlar».

Bunday rivoyatlarni ko'plab qishloqlar to'g'risida eshitish mumkin. Zomin tumanidagi Achchi qishlog'i yonida *Kallali* degan toshloq soyliq bor. O'sha yer aholisi laganni lali deyishadi. Shu soylikda yovlar bir kishini o'ldirib kallasini kesib olib laganga qo'yib ketgan ekan. Shundan so'ng bu yer Kallali, ya'ni «lagandagi kalla» deb atalgan emish.

G'orlar, ungurlar haqida ayniqsa rivoyatlar ko'p. Zomin tumanida Tamtum qishlog'i yaqinida Kattakamar, Oqchepkanning kamari degan g'or, kamarlar (qoyadagi bo'shliqlar) bor. Bunday kovaklarda ibtidoiy odamlar yashagan. Har xil voqealar bo'lib o'tgan, natijada xilma-xil cho'pchaklar to'qilgan. Masalan, o'sha Oqchepkan kamarida Oqchepkan laqabli (oqchakman kiygan) o'g'ri yashagan ekan. Ba'zi bir g'orlarni qandaydir dahshatli mahluqlar, devlar, parilar vatan qilgan edi deyishadi. Shu sabab bunday g'orlar Shaytong'or, Devkamar kabi nomlar bilan atalgan. Ana shundan har xil afsonalar, asotirlar kelib chiqadi.

2. Atoqli otlar, jumladan geografik nomlar, ayniqsa ularning ma'nolari qadimdan olimlar e'tiborini tortgan. Toponimika atamasining paydo bo'lganiga hali bir asr bo'lgani yo'q. Lekin toponimika masalalari tarix, geografiya, tilshunoslikka oid asarlarda qadim zamonlardan boshlab uchraydi.

Har qanday fan amaliyot talablari ta'sirida paydo bo'ladi va rivojlanadi. Toponimiila birinchi galda geografiyaning amaliy ehtiyojlari asosida vujudga keldi. Dastlabki sayyohlar o'zlari kashf etgan yerlarga nom berdilar, uzoq o'lkalar va shaharlarning nomlarini hammaga ma'lum qildi. Geografik nomlarni to'plab o'rganganlar xam geograflar edi.

Professor H.Hasanov «O'rta Osiyolik geograf va sayyohlar» asarida (Toshkent, 1964) shu mintaqada tug'ilib o'sib ijod qilgan 28 allomaning geografiyaga, toponimikaga qo'shgan hissasi, sayohatlari haqida keng ma'lumotlar bergan.

O'rta Osiyo geografiya fanining rivojiga salmoqli hissa qo'shgan matematik va geograf Muhammad Xorazmiy, astronom va geograf Abu Zayd Balxiy (850-934), O'rta Osiyo geografiya fanida maktab yaratgan alloma Abu Rayxon Beruniy, geograf-filolog Mahmud Qoshg'ariy, astronom va matematik Mirzo Ulug'bek (1394-1449), geografik terminologiya, toponimikaga qimmatli hissa qo'shgan mashhur sayyoh va lug'atchi Shayx Sulaymon Saxony (1821-1880) kabi allomalar shular jumlasidandir.

Boshqa o'lkalarda ham dunyo kezgan, yangi-yangi yerlarni kashf qilgan, kishilarning geografik tasavvurlarini va toponimik ma'lumotlarini kengaytirgan sayyohlar, geograflar ko'p bo'lgan. Toponimikaga katta hissa qo'shgan geograf olimlardan nemis olimi A.Gomboldni, rus geograflari V.P.Semyonov-Tyanshanskiylarni aytib o'tish mumkin.

XIX asr oxiriaridan e'tiboran dunyoda amaliy grammatika, xususan kartografiya ehtiyojlari munosabati bilan toponimikaga qiziqish kuchaydi. Toponimikadan maxsus asarlar paydo bo'ldi, geografik nomlarni o'rganadigan komissiyalar va jamiyatlar tashkil etildi. Masalan, Angliyada 1923 yilda dunyoda birinchilardan olaroq mamlakatdagi barcha tomonimik ishlarni muvofiqlashtirish uchun Toponimika jamiyati tuzildi. Keyinchalik G'arbiy Yevropa, Fransiya, Germaniya, Polsha va boshqa mamlakatlarda ham xuddi ihunday jamiyatlar yoki guruhlar paydo bo'lgan edi.

Rossiyada toponimik tadqiqotlar tarix, geografiya va filologiya fanlari vakillari tomonidan olib borildi. Akademik Shegreli (1794-1855), mashhur tarixchi va etnograf N.L.Nadejdin (1804-1856), tilshunos A.Kastreislar (1813-1852) rus toponimikasining dastlabki tadqiqotchilaridandir. 1847 yilda Rossiya Geografiya jamiyatida tuzilgan geografik terminologiyani o'rganish komissiyasi va Rus tili va adabiyoti havaskorlari jamiyati (1811-1930) toponimikaga katta ahamiyat berdi. 1904 yilda Rossiya geografiya jamiyati qoshida Kartografiya komissiyasi tuzildi.

Oktyabr to'ntarishidan so'ng toponimik tadqiqotlar keng quloch yoydi. Toponimik materiallarni to'plash va qayta ishlash sohasida jiddiy ishlar boshlandi. Toponimika bo'yicha maxsus mahkamalar, Butunittifoq geografiya jamiyatining filiallarida va bo'limlarida toponimika komissiyalari tuzila boshladi. 1965 yilda Leningradda SSSR toponimikasi bo'yicha Birinchi butunittifoq konferensiyasi o'tkazildi. Sobiq ittifoqdosh respublikalarning tilshunoslik institutlari, sobiq SSSR Geografiya jamiyati, Moskva filialining toponimika komissiyasi geografik nomlarni o'rganishga katta ahamiyat bera boshladi.

Rus toponimikasi bo'yicha A.Matveev, E.M.Mirzayev, V.A.Nikonov, A.Popov, A.V.Superanskaya, A.A.Refonmatskiy, B.A.Serebrennikov, V.N.Toporov, O.N.Trabadievning asarlari ma'lum va mashhur.

Dunyoda eng yirik toponimistlardan biri atoqli geograf E.M.Mirzayevdir (1908-1998). Olim yarim asrdan ko'proq vaqt davomida geografik nomlarning, jumladan O'zbekiston toponimlarining kelib chiqishi, transkripsiyasi, xususan mahalliy geografik atamalar haqida ko'plab qimmatli asarlar, maqolalar, monografiyalar, lug'atlar yaratdi. E.M.Mirzayev ko'p yillik ilmiy faoliyatida toponimikaning nazariy masalalari bilan bir qatorda geografik atamalarga alohida ahamiyat berdi. Masalan, 4 mingga yaqin xalq geografik atamalarini o'z ichiga olgan lug'ati (Slovar narodnix geograficheskix terminov. – M., 1984.) jahon toponimistlari va tilshunoslarining e'tiborini tortdi. Bu asar 1999 yilda to'ldirilib 2 jildda qayta nashr etildi. E.M.Mirzayev geografik atamalar ko'pchilik toponimlar etimologiyasining universal kalitidir, degan xulosaga kelar ekan, toponimikani tadqiq qilishda geograflarning roli katta ekanligini qayd qiladi.

Moskvalik yirik toponimistlardan biri V.A.Nikonov sobiq Ittifoqda toponimikaning fan sifatida oyoqqa turishiga katta hissa qo'shdi. Olimning eng yirik toponimik asarlari «Toponimikaga kirish» (Vvedenie v toponimiki. – M., 1965.) va «Qisqacha toponimik lug'at» dir (Kratkiy toponimicheskiy slovar. – M., 1966.). V.A.Nikonov toponimlar tarix taqozosi ila vujudga keladigan ijtimoiy hodisa ekanligini, geografik nomlarning tarkib topishida suffikslarning – grammatik qo'shimchalarning (ayniqsa slavyan toponimiyasida) katta o'rin tutishini alohida uqtirdi. U toponimlarning bir-biri bilan bog'liq xolda paydo bo'lshining *qator qonunini* hamda geografik obyektlarning kam uchraydigan xarakterli xususiyatlarga qarab nom olishining *nisbiy negativlik* qonunini kashf etdi (hammayoq qarag'ayzor bo'lgan joylarda Qarag'ayzor toponimining bo'lshi shu yer uchun xarakterli xususiyat emas). V.A.Nikonov o'zining toponimik lug'atida dunyodagi 4 mingga yaqin yirik geografik obyektlar nomlarining kelib chiqishini izohlab bergan.

Moskvalik yirik tilshunos toponimistlardan biri A.V.Superanskayadir. Olima toponimlarga, xususan atoqli otlarga bag'ishlangan ko'plab asarlar yozgan. Uning

geografik nomlar lingvistik qonuniyatlardan bahs etadigan eng yirik asari «Toponimika nima?» (Chto takoe toponimika? – M., 1985.) kitobidir. Asarda toponimikaning nazariy asoslari bayon etilgan, geografik nomlar tarixidan ma'lumotlar keltirilgan.

3. O'rta Osiyo va uning geografik nomlari to'g'risidagi eng qadimgi ma'lumotlar miloddan avvalgi VI-V asrlarda yunon olimlari asarlarida uchraydi. «Tarix fani otasi» deb nom olgan Gerodot (miloddan avvalgi 485-425 yillar), Kaspiy dengizidan sharq tomondagi hududni «bepoyon tekislikdan iborat» deb atagan, Araks daryosini (Amudaryoni) tilga olgan.

Aleksandr Makedonskiy (Iskandar Zuiqarnayn) ning bostirib kelishi (miloddan avvalgi 334-325 yillar), shuningdek savdo aloqalarining avj olishi qadimgi dunyo olimlarining geografik tasavvurlarini kengaytirishga imkon berdi. Aleksandr Baqtriya bilan Sug'diyonada sakkizta shahar, boshqa bir ma'lumotlarga ko'ra o'nta shahar qurgani, shulardan Aleksandriya deb atagan (masalan, Aleksandriya Esxata «Chekka Aleksandriya, - hozirgi Bekobod shahri yaqinida), Kiropol (Tojikiston Respublikasidagi Shahrison dovoni yaqinidagi Shahrison qishlog'i o'rnida bo'lgan degan fikr bor). Shu bilan birga fotih bir qancha shaharlarni, jumladan Marakandni (Samarqandni) vayron qilgan.

O'rta Osiyoning, jumladan O'zbekistonning daryolari, tabiiy geografiyasi, shaharlari to'g'risidagi ma'lumotlar miloddan avvalgi I asrga kelganda aniq bir tus oladi. Masalan, qadimgi yunon geografi va tarixchisi, 17 jildlik «Geografiya» asarining muallifi Strabon (miloddan avvalgi 64/63-23/24 yillar), tarixchi va yozuvchi, 7 jildlik «Aleksandr Makedonskiy yurishlari tarixi» muallifi Flavly Arrian (95-175 yillar), 10 jildlik «Aleksandr Makedonskiy tarixi»ni yozgan Ruf Kursiy (I asr), Yaksart (Sirdaryo), Politimet (Zarafshon) haqida ma'lumotlar berganlar. Arrian Sirdaryo bo'yida sug'diylarning shaharlarini tilga olgan. Astronom Ptolemey (tahminan 90-160 yillar) O'rta Osiyo geografiyasi haqida keng ma'lumotlar berib o'lka hududlarini, daryolari, shaharlarini tasvirlab yozgan.

Shunday qilib, antik dunyo olimlarining asarlarida O'rta Osiyo, jumladan O'zbekistonda bir qancha nomlar, chunonchi Araks (Amudaryo), Oks (Oksos-Amudaryo), Xorasmiya (Xorazm) shahri, Qang' (Kangxa, Qang'uy) davlati, Yaksart (Sirdaryoning eng qadimgi maxalliy nomi), Marakand (Samarqand), Politimet (Zarafshon) va boshqalar tilga olingan.

Milodning VII asridan e'tiboran arab xalifaligi mamlakatlarida ham fan rivojlana boshladi. Arablar bosib olgan O'rta Osiyo ham ana shu xalifalik tarkibida edi. O'rta asrlarda Turkistonda buyuk olimlar ijod qilganlar va jahon fanini, jumladan toponimikani rivojlantirishga katta hissa qo'shgan.

Masalan, Beruniyning geografik va toponimik merosi «Hindiston tarixi», «Al-osorul boqiya», «Qonuni Ma'sudi» asarlarida keltirilgan. Olim xorazmliklarda Vaxsh suvlami, jumladan Jayxun daryosini nazorat qilib turgan malak nomi ekanligini aytgan. Demak, Amudaryoning o'ng irmog'i bo'lgan Vaxsh, Surxondaryo viloyatidagi Vaxshivordara kabi toponimlar o'sha suv parisi nomi in'ikosidir. «Geodeziya» asarida Beruniy o'sha vaqtdagi Sariqamisli ko'lini Xiz tengizi, ya'ni «Qiz dengizi» deb atagan. Olim toponimika qonuniyatlariga oid bir qancha fikrlar bildirgan, masalan, yunonlar va arablar turkiy so'zlarni buzib o'z tillariga moslab talaffuz qilganliklari

oqibatida bir qancha so'zlarning ma'nosi o'zgarib ketganini, (masalan, turkiycha *tosh* so'zini arablar *shosh* deb talaffuz qilishlarini) aytadi. Beruniy o'zining «Saydana» asarida 400 dan ortiq qishloq, tog', daryo, shahar va orollar, «Qonuni Ma'sudi» kitobida 600 dan ortiq joy nomlarini tilga olgan. Shundan 85 tasi O'rta Osiyo va Xurosonga tegishlidir.

O'rta asrlardagi barcha tarixiy, geografik va lingvistik asarlar orasida toponimika uchun hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan asar, bu Mahmud Qoshg'ariyning uch jildli «Devonu lug'otit turk» kitobidir. O'zbekistonning tarixiy toponimiyasi uchun yana bir o'ta qimmatli asarlaridan biri Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiyning «Buxoro tarixi» kitobi sanaladi. Kitob 934-944 yillarda arab tilida yozilgan. 1128-1129 yillarda forschaga qisqartirib tarjima qilingan, noma'lum muallif kitobga mo'g'ullar bosqinchiligigacha bo'lgan voqealarni qo'shgan. Bu asarda O'rta Osiyoning VIII-XII asrlardagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti yoritilgan. Shu bilan birga eski Buxoro va uning yaqinidagi bo'lib bir necha yuz geografik nom tilga olingan. Shunisi qiziqki, X-XI asrlardagi ko'pgina geografik nomlar hozirgacha saqlanib qolgan. Shulardan Nur (hozirgi Nurota), G'ijduvon, Romitan, Shopurkon qadimiy nomlardir. Varaxsha (Faraxsha), Poykant, Buxorodan ham keksa shaharlardir, deb yozadi Narshaxiy. Tarixchining ma'lumotlariga ko'ra, Buxoroning Numijkat, Madinat-us-sufriya («Mis shahri»), Madinat-tujjor («Savdogarlar shahri») degan nomlari bo'lgan.

O'zbekiston joy nomlarining o'rganilishiga «*arab geograflari*» nomi bilan mashhur olimlar katta hissa qo'shgan. Shu narsa e'tiboga sazovorki, yangi qo'shib olingan hududlarning ma'muriy tuzilishini o'rniga qo'yish munosabati bilan “Soliq daftarlari” — «Kitob al-xaraj» va «Yo'dnomalar» paydo bo'ladji. Bunday nomalarda viloyatlar va aholi punktlari, dexqonchilik va kasb-hunar mahsulotlari, bekatlar ko'rsatib qo'yilar edi.

Muqaddasiy ma'lumotlariga ko'ra, Chag'oniyonda (Surxondaryo vodiysida) 16000 ga yaqin qishloq bo'lgan. Sayyoh Farg'onada Axsikat, O'zgand, O'sh, Qubo (Quva), Marg'inon, Rishton, Kason, Bob (Pop), Asht, Avval, Andukon (Andijon) kabi 40 ta shahar hamda jome masjidli qishloqni sanab o'tadi. Muqaddasiy va boshqa arab geograflarining asarlarida nomlari hozirgacha saqlanib qolgan toponimlar tilga olingan: Jizzax, Xo'jand va boshqalar.

Bu kabi ma'lumotlar Vatanimiz toponimiyasining qadimiy ekanligini ko'rsatadi. Axsikat, Samarqand, Farg'ona, Choch (Toshkent) kabi nomlar VIII asrga oid sug'd hujjatlarida va undan ham oldin, Andigon (Andijon), Marv, Karmana, Kesh (Shahrisabz), Marg'inon (Marg'ilon), Miyonqol, Narpay, Naxshab (Qarshi), Parak (Chirchiq), Barsket (Parkent), Biskat (Piskent), Biskom (Piskom), Bob (Pop), Rishton, Farg'ona, Forob, Chag'oniyon (Surxondaryo vodiysi), Shovdor, Quva, Qurshob (Xurshob), Xuqand (Qo'qon), G'ijdavon, Xuzor (G'uzor), Hazorasp kabi nomlar IX-X asrlar manbalarida – arab geograflarining asarlarida, «Hudud al-olam»da, Narshaxiyning «Buxoro tarixi» da tilga olingan.

XIII asrda ijod qilgan Yoqut (Yoqut ibn Abdulloh ar-Rumi al-Hamaviy) «Mu'jam al-buldon» nomli ko'p jildli lug'atida geografiyaga oid barcha ma'lumotlarni jamlab katta toponimik meros qoldirgan. Yoqut O'rta Osiyo, jumladan O'zbekistonning ma'lum va mashhur Buxoro, Samarqand, Ishtixon, Zomin, Naxshab

(Nasaf-Qarshi), Farg'ona, Uzkand (Yuzkand-O'zgant), Axsikat, Xuqand (Qo'qon), Xo'jand, O'sh, Dabusiya, Ushrushona, Farob, Termiz shahar va qishloqlari haqida mukammal ma'lumot qoldirgan.

Umuman olganda, arab geograflari asarlarida respublikamiz toponimiyasi haqida ko'plab ma'lumot topsa bo'ladi.

Turkiy tarixiy manbalardan toponimika uchun eng ahamiyatlilari sifatida Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» va Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asarlarini alohida tilga olish mumkin.

«Devonu lug'ot-it turk»ning toponimika fani uchun ahamiyati shundaki, asarda 200 ga yaqin turkiy toponimlar, ko'plab etnonimlar – o'sha vaqtdagi turkiy qabilalarning nomlari (*yag'ma, chigil, sug'dak - sug'diylar*) va ularning geografiyasi, bir necha o'nlab qadimiy turkiy ismlar (Bektur, Arslontegin, Turumtoy), ko'plab geografik atamalar (*art, dovon, yoz-yozi dasht, baliq, shahar*), shuningdek o'simlik va hayvonlarning qadimiy turkiy nomlari (*avya-behi, so'kso'k – «saksovul», qazin – qayin, yag'an – fil, qoz–g'oz, chabaq – mayda baliq* keltirilgan. «Devonu lugot-it turk» ning uchta jildida keltirilgan boy toponimik materiallar joy nomlarining etimologiyasini tadqiq qilishda, toponimlarning qadimiy fonetik shakllarini aniqlashda o'ta qimmatli manbalar bo'lib xizmat qiladi.

Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asarida tarix, etnografiya, geografiyaga oid qimmatli ma'lumotlardan tashqari, toponimika sohasida ham boy materiallar keltirilgan. «Boburnoma» ning bu boradagi ahamiyati shundaki, undan toponimlarning qadimiy shakllarini bilib olish mumkin: Dizak – Jizzax, Ko'hak – Zarafshon, Sayxun, Xo'jand suyi — Sirdaryo, Chir- Chirchiq va hokazo.

Bobur tilga olgan ko'plab geografik atamalar toponimlarning kelib chiqishini aniqlashda va o'zbekcha ilmiy terminologiyani ishlab chiqishda katta ahamiyatga ega, masalan: *band* – to'g'on yoki «bekat», *jazoir* – orol, *jangal* – o'rmon, *qo'l* – daryo tarmog'i, *tangi* – tor dara *quruq qo'l* yoki *suvsiz qo'l* – soylik, *parcha tog'* – qoldiq tog, *tagob* – o'zan, *tuz* – tekislik, *to'qay* – daryo muyulishi, *ushoq tog'lar* – past tog'lar, *yayloq* – yaylov, *obgir* – botqoqlik, *ko'tal* – dovon, *qasaba* – shaharcha, *pushta* – tepalik, *qo'ruq* – qo'riqxon, *uchma* – tik yonbag'ir, *yozi* – bahor, *yozi* – dala, *obshor* – sharshara va boshqalar.

Keyingi ikki asr davomidagi tarixiy, lingvistik, geografik asarlardan O'zbekiston toponimikasiga oid ko'plab materiallar topish mumkin. O'rta Osiyo, jumladan O'zbekiston toponimikasiga oid dastlabki asarlardan biri vengriyalik olim Arminiy Vamberiyning (1832-1913) O'rta Osiyoga maxfiy sayohati mahsuli bo'lmish «Markaziy Osiyoning geografik nomlari» (nemis tilida) deb atalgan asaridir. Asarning lug'at qismida 600 ga yaqin geografik nom va atama alifbo tartibida berilgan. Bu esa o'sha davr uchun katta yutuq edi.

Rus sharqshunoslaridan N.V.Xanikov, V.L.Vyatkin asarlarida bir qancha ma'lumotlar O'zbekiston toponimikasiga bag'ishlangan. Masalan, N.V.Xanikovning «Buxoro xonligi tasviri» (Xanikov N. Opisanie Buxarskogo xanstva. – SPB, 1843.) asarida o'sha davrda iste'molda bo'lgan *otaliq, qo'rchi, tunqotar, shig'ovul* kabi ko'plab ijtimoiy-siyosiy atamalar tilga olinganki, ular hozirgi vaqtda bir qancha toponimlarning ma'nosini tushunib olish uchun kalit bo'lib xizmat qiladi. Kitobda 92 o'zbek qavmlarining dastlabki ro'yxati keltirilgan.

O'zbekistonning tarixiy geografiyasini, jumladan toponimiyasini o'rganishda inqilobdan oldin va sovet davrida ijod qilgan tarixchilar orasida V.L.Vyatkin alohida o'rin tutadi. Olimning Samarqand va Toshkent viloyatlariga bag'ishlangan va vaqf hujjatlari asosida yozilgan tarixiy-geografik asarlarida ko'pgina toponimlarning kelib chiqishi haqida so'z boradi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ijod qilgan rus sharqshunoslari orasida O'rta Osiyoning, jumladan O'zbekistonning tarixiy geografiyasini va toponimikasini o'rganishda akademik V.V.Bartold ijodi alohida o'rin tutadi. Bartold asarlarida O'zbekistondagi yuzlab tarixiy geografik nomlar tilga olingan, bir qancha toponimlarning etimologiyasi keltirilgan, olim, masalan, Bagdod shahri (Iroq) nomini «Xudo in'omi» deb izohlagan. Chunki qadimgi eroniy tillarda, jumladan sug'd tilida *bog* (fag-bag) «xudo», «yaratuvchi» degan ma'noni ham bildirgan. Birgina shu misol vaqt o'tishi bilan atamalarning ma'nosi o'zgarib turishini ko'rsatadi. Yana bir misol. Ilk o'rta asrlarda *dehqon* (dehigon) deganda «zamindor», «katta yer-mulkka ega bo'lgan boy» tushunilgan.

V.V.Bartold 9 jildli asarlarining har birida (Moskva, 1963-1977) *vaqf, qarshi, rabod, robot, to'rtko'l, chorsu, shohriston, hisor, o'rchin* kabi yuzlab qadimiy geografik, tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy atamalar tilga olingan va imkon qadar izohlangan.

O'zbekiston toponimiyasini tadqiq qilish bilan shug'ullanadigan har bir mutaxassis M.S.Andreev, S.P.Tolstov, Ya.G'.G'ulomov, B.A.Ahmedov, A.R.Muxammadjonov, M.Masson, O.D.Chexovich, A.A.Semenov, O.A.Suxareva kabi olimlarning tarixiy-geografik asarlaridan O'zbekiston toponimlarining ma'nosi, kelib chiqishi haqida talay materiallar topadi.

O'zbekistonda toponimika fanining va geografik atamashunoslikning rivojlanishida professor H.H.Hasanovning xizmatlari katta. Olimning «Geografik nomlari imlosi» (1962) «O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan» (1965), «Geografik nomlar siri» (1985), «Yer tili» (1977), «Geografiya atamalari lug'ati» (1966), «O'rta Osiyolik geograf va sayyohlar» (1964), «Sayyoh olimlar» (1981) kabi asarlarida, ko'plab risolalari va maqolalarida O'rta Osiyoda, jumladan O'zbekistonda joy nomlarini o'rganishga qadimdan ahamiyat berib kelinganni qayd qilingan. Ayrim toponimlarning etimologiyasi aniqlangan. Olim tarixiy, geografik nomlarni izohladi, dunyodagi ko'plab nomlarning hozirgi o'zbek tilida yozilishi (transkripsiyasi) qonuniyatlarini ishlab chiqdi, eski o'zbek geografik terminologiyasini zamonaviy, ilmiy terminologiya asosida qayta ishladi: Masalan, *uqiyonus* – okean, *ota* – orol, *yonartog'* – vulkan, *ko'rfaz* – qo'ltiq, *jug'rofiya* – geografiya kabi.

Tilshunos toponimistlardan professorlar T.Nafasov, Z.Do'simov, dotsent N.Oxunov O'zbekistonda toponimikaning rivojlanishiga, toponimlarning nominatsion (nomlanish) qonunlarini ochib berishga salmoqli hissa qo'shdi va ko'plab joy nomlarining etimologiyasini aniqlab berdilar.

O'zbekistonda toponimika fanining rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shgan olimlardan biri T.Nafasov O'zbekistonda birinchi bo'lib toponimikadan nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. Keyinchalik sohaga oid bir qancha risola, maqolalar chop etdi. Uning «O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati» da (1988) asosan Janubiy O'zbekistondagi mikrotoponimlar etimologiyasi yoritilgan. Shu bilan birga

mintaqadagi Boysun, Kesh, Chag'onyon, Qarsihi kabi ba'zi tarixini toponimlarga ham etimologik izoh berilgan.

Z.Do'simov Xorazm toponimiyasini o'rganib joy nomlarining tarixi va etimologiyasi, ularning lingvistik xususiyatlari, modellari va tiplarini aniqlash sohasida ishladi. «Xorazm toponimlari» monografiyasida (1985) Xorazm toponimlarining shakllanishi va ularning taraqqiyot bosqichlarini tadqiq qildi.

A D A B I Y O T L A R:

1. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ, 1998.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 – жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 326 б.
3. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.
4. Zaxiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – T., 1960.
5. "Avesto" va uning insoniyat taraqqiyotidagi o`rni. – T.: Fan, 2001.
6. Nizomiddiy SHomiy. Zafarnoma. – T.: O`zbekiston, 1996.
7. Sogdiyskie dokumenti s gori Mug, yuridicheskie dokumenti i pis'ma. Perevod i kommentarii Livshitsa. Vipusk II. – M., 1962.
8. Qorayev S. Toponomika. – T., 2006. – 320 b.

3-MAVZU. TOPONOMIK NOMLARNING PAYDO BO'LISHI (2 soat).

Reja:

1. Oykonimiya.
2. Gidronimiya.
3. Oronimiya.

1. Oykonim deganda, shahar, qishloq, ovul va boshqa aholi punktlari tushuniladi. Shahar yirik aholi punkti bo'lib, iqtisodiy, ma'muriy va madaniy markaz sanaladi. Shahar so'zi sanskritcha «davlat», «mutlaqi hokimning qarorgohi» ma'nosini anglatadi. Qadimda har qanday yirik aholi punkti, xususan shahar atrofi devor, hatto ichma-ich ikki qavat devor bilan o'ralgan edi. *Ichki shahar* – Xorazmda Ichanqal'a, *tashqi shahar* – Xorazmda Dishan qal'a deyilishi shundan.

Qadimgi turk tilida shahar — *baliq* deyilgan. Mahmud Qoshg'ariy turkiy tilda «shahar» o'rniga *kend* so'zi ishlatilishini, lekin o'g'iz qabilasi vakillari *kend* deganda qishloqni tushuilishlarini aytgan, hozir ham o'g'iz guruhiga kiradigan ozarboyjon tilida qishloq o'rniga *kend* so'zi ishlatiladi.

Qishloq aslida kichikroq aholi punkti. Qishloq «qishlanadigan joy» ma'nosida bo'lib, *yayloq* (yaylov) – «yozda turiladigan joy» so'zining aksi.

Aholi punktlari aholisining soni va iqtisodiy ma'muriy ahamiyatiga qarab *shaharcha* (posyolka), *ovul* (kichik qishloq yoki chorvadorlar qishlog'i), *qo'rg'oncha* (katta qishloqdan ajralib chiqqan qishloq), *mahalla* (mustaqil qishloq yoki katta qishloqning bir bo'lagi) kabi turlarga bo'linadi.

O'zbekistonda taxminan 13000 aholi punkti bor. Bundan bir necha o'n yil ularning soni bundan ancha ko'p bo'lgan. Ko'pincha qishloqlar yiriklashtirilgan yoki aholisi boshqa joylarga ko'chirilgan. Biroq «ko'l qurisa ham nomi qurimaydi» deganday, bunday maskanlarning nomlari turli yozma yodgorliklarda, arxivlarda saqlanib qolgan.

Shunday qilib, O'zbekiston oykonimlarining umumiy soni 25-30 mingga yetgan. Bunday katta miqdordagi toponimlarni ilmiy tahlil qilish oson emas.

Oykonimlar toponimiyaning eng o'zgaruvchan tarmog'idir. O'lka tabiatining xususiyatlari, jamiyat hayotida asrlar davomida ro'y bergan tarixiy, ijtimoiy va siyosiy hodisa-voqealar, aholining kasb-hunarlarini nomlari, aholi punktini birinchi bo'lib o'zlashtirgan yoki unga asos solgan kishining ismi, yoyinki, unda qanday qavm vakillari yashagani yoki yashayotganiga qarab urug'-qabilaning nomi – etnonim shahar-qishloq nomlarida o'z aksini topadi. O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston qadimiy dunyo madaniyat markazlaridan biridir. Tarixi uzoq mamilakatlarning toponimlari ham qadimiy bo'ladi. *Buxoro, Samarqand, Romiton, Choch, Termiz, Xiva, Zomin, Ishtixon, Shopurkon* kabi shahar va qishloqlarning nomlari ming yilliklar bilan o'lchanadi.

Oykonimlar barcha toponimlar orasida tarixiy, lisoniy (lingvistik) jihatdan eng qimmatli yodgorliklar sanaladi. Bu nomlarning ma'nosi, qaysi tilga oidligi haqida qancha fikrlar bildirilgan bo'lsa ham kelib chiqishi uzil-kesil hal qilingan deb bo'lmaydi. Toponimlarning etimologiyalari haqida bayon etilgan fikrlar soni ularning aniqlik darajasiga to'g'ri mutanosib emas, degan qarash bor. Buning ma'nosi shuki, aytilgan mulohazalar ko'paygan sari etimologiyaning aniqlik darajasi ham orta boradi.

Qishloq-shaharlar nomlarini ayrim-ayrim o'rganishdan ko'ra, ularni guruh-guruhlarga bo'lib, tasniflash va tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Aholi punktlari nomlarini asosan 2 yirik guruhga bo'lish mumkin:

1. *Tabiiy yoki tabiiy-geografik oykonimlar.*
2. *Ijtimoiy-iqtisodiy oykonimlar.*

1. *Tabiiy yoki tabiiy-geografik oykonimlar* deganda, suv obyektlari nomlariga, joyning geomorfologik shakllariga, o'simlik-hayvon nomlariga va boshqa tabiiy-geografik sharoitga qarab atalgan aholi punktlari tushuniladi.

a) gidrooykonimlar, ya'ni suv obyektlariga qarab atalgan aholi punktlari nomlari tarkibida *anhor, nahr, arna, ariq bodoq, buloq, gurillovuq* («sharshara»), *daryo, joy, joy bor, jo yak, kanal, koriz – keriz, ko'l, mashat – bashat, ob, ro'd, ro'dbor, sardoba, sel, soy, suv, tagob, chashma, sharshar (sharshara, sharloq, sharillovuq), o'zak, qoq, quduq* kabi atamalar uchraydi. Bunday oykonimlarni Respublikaning hamma joyida uchratish mumkin, chunki aholi punktlari suv bor joyda barpo etiladi. Qishloq va shaharlarning ariq-soylar bilan atalashi ham shundan. *Ariq, buloq, ko'l, soy, suv, quduq* kabi atamalar aholi punktlari nomlari tarkibida 50 martadan 100 martagacha takrorlanadi.

Suv obyektlaridan nom olgan *gidrooykonimlar*: *anhor – nahr – Anhor, Ulug'nor, arna – Arna, Arnasoy, ariq – Ariqboshi, Beshariq, Jarariq; buloq – Jarbuloq, Oybuloq, Oqbuloq; daryo – Daryobo'yi, Daryoliq, Sirdaryo; yop – Bo'zyop, Kattayop, Qumyop;kana – Kanalboyi, Kanalobod, Kanalpasti, koriz –*

Saksonkoriz, Koriz, Keriz; ko'l – Ayronko'l, Oydinko'l, Oqko'l; mashat – (asli-boshot) «suvi qumga singib ketadigan kichik buloq» – Mashat, Uchmashat; ob – Labiob, Duoba, Obiravon, ro'd, ro'dbor «daryo», «kanal» Ro'dak, Labiro't, Ro'dasoy; sardoba – Sardoba (bir necha qishloq nomi); saqa «kanalning bosh inshoati» – Toshsaqa, Saqachi; soy – Bo'stonsoy, Ilonsoy; suv – Bo 'zsuv, Bo 'laksuv, Qorasuv; chashma – Sarchashma, Chashma; sharshar (sharilloq, sharillovuq) «sharshara» – Sharshar, Sharilloq; o'zak «suvi ba'zan qurib qoladigan kichik ariq» – Ko'ko'zak, Sariqo'zak; quduq – Botirquduq, Oltinquduq, Otquduq va hokazo.

b) Orooykonimlar, ya'ni rel'ef shakllari nomlarini bildiradigan oykonimlar tarkibida adir, bel, dara, dahana, do'ng, jar – yor, kamar, ko'tal, tall, tepa, teva, tosh, tog' – tov, chosh, oy, qapchig'ay, qo'ton, qiya, qir, qum kabi atamalar (indikatorlar) qayd qilinadi. Jar terimini 60 martadan ko'proq, tosh atamasi esa qariyb 100 marta takrorlanadi. Bu borada tepa atamasi «rekord» qo'ygan; buning asosiy sababi shundaki, urug' – aymoq ma'nosida to'p – to'pa – to'ba atamasi jonli tilda tepa bo'lib ketgan (masalan, Do'rmon'to'pa – Naymanto'pa, Do'rmon'tepa – Naymantepa shaklini olgan).

Rel'ef shakllaridan nom olgan orooykonimlar: adir – Bo 'lakadir, Adirmoq; bel – Beltov, Beltepa, Belariq; dara – Omondara, Palandara; dahana – Oqdahana, Qoradahana; do'ng – Do'ng, Do'ngariq, Do'ngovul; jar (yor) – Ko'kjar, Omborjar, Jomonjar, Ko'yganyor, Oqyor, kamar – Zarkamar, Kamar, Kamarqishloq, Qorakamar; ko'tal – O'zbekko'tal, Tojikko'tal; tal – Tallak, Tallashqon; tepa – Bo'ritepa, Oqtepa, Zartepa; tosh – Dovtosh, Qoratosh; tog' (tov) – Bobotog', Yetimtog', Qiziltov, Saritov; Choshtepa «sun'iy tepalik» – Oqqapchig'ay, Qapchug'ay; qo'ton («shamol kam tegadigan chuqurroq soylik») – Jarqo'ton, Qoraqo'ton; qiya – Ayriqiya, Qoraqiya; qir – Jetimqir, Qoraqir va hokazo.

v) fitooykonimlar, ya'ni o'simlik nomlari bilan atalgan opkonimlar tarkibida yovvoyi o'simliklardan ajriq, archa, bodom, bodomcha, burgan, do'lana, lola, pista, so'kso'k (saksovul), turang'i, shilvi, shuvoq, evalak, erman, yulg'un, jing'il, yantoq, qamish, g'umay; madaniy o'simliklardan anjir, anor, arpa, beda, bodom, jiyda, lola, olvoli, olma, paxta, pista, tarvuz, tariq, terak, tol, tut, uzum, shaftoli, qovoq, qovun kabilar nomlari uchraydi. Fitooykonimlar u qadar ko'p emas. Respublikadagi barcha aholi punktlari nomlarining 1 foizidan sal oshadi va bu tushunarli holdir. Chunki bog'-rog', paxta, g'alla va ekinlar bilan band vohalarda paxtazorlar ham, mevazorlar ham, polizlar ham kishining e'tiborini alohida tortadigan va toponim hosil qiladigan darajada ferqi bilan ajralib turmaydi. Shunga qaramasdan, sobiq Ittifoq davrida Respublikada 50 dan ortiq aholi punkti Paxta, Paxtakor, Paxtakon, Paxtakesh, Paxtakurash, Paxtachi, Paxtaqaynar, Paxtaqishloq kabi nomlar bilan ataladigan bo'ldi.

Madaniy o'simliklar nomlari negizida yasalgan oykonimlarni tilga olib o'tamiz: Anjirdi, Anorzor, Arpa, Arpako'l, Arpaliko'l, Arpapoya, Bedazor, Bedapoya, Beshterak, Beshtol, Beshqovoq, Bodomzor, Galatut, Gujumli, Gujumdi, Jigdazor, Jiyda, Jiydabuloq, Jiydamahalla, Jiydamozor, Jiydaqishloq, Jiydali, Lola, Lolazor, Mingo'rik, Mingchinor, Mirzaterak, Nayzaqayrag'och, Olvolizor, Olmazor, Olmali, Olchali, Oqterak, Paxtazor, Paxtakesh, Paxtakor, Paxtakurash, Paxtako'l, Paxtafront, Paxtachi, Paxtaqaynar, Paxtaqishloq, Pistali, Sertut, Tariq, Terak,

Terakzor, Terakli, Teraktagi, Tol, Toldi, Toldiquduq, Tolzor, Tollisoy, Tolliq, Tolliqishloq, Tolliqo'rg'on, Tolmazor, Tut, Tutzor, Tutli, Uzumzor, Shaftoli, Shaftolizor, Yakkaarcha, Yakkatol, Qatortarak, Qatortol, Qartortut, Qizilgul, Atirgul, Qizitol, Qiziltut, Qorayog'och, Qorajiyda, Qoratul, Qushyog'och, Qo'shchinor va h.k. Bundan tashqari *bog'* (*Bog'zor, Bog'obod, Bog'iston* kabi), *gul* (*Gulzor, Guliston, Gulshan*) kabi so'zlardan tarkib topgan oykonimlar ham anchagina uchraydi.

Umuman olganda, gidrooykonimlar hamda orooykonimlarga nisbatan fitooykonimlar kamroq uchraydi. Buning asosiy, sababi shundaki, inson o'z hayoti uchun birinchi galda qandaydir suv manbai yaqinidan makon tanlagan va manzilni ham ko'proq shu suv manbai nomi bilan atagan, aholi punktining tevarak-atrofdan farq qiladigan geomorfologik xususiyati shahar-qishloq nomi uchun muhim ko'rsatkich hisoblangan. Hamma joy tog'u toshlardan iborat bo'lgani hududda *tog'* so'zi joy nomi shaklida ko'p uchramaydi yoki hamma maydonda bug'doy ekiladigan o'lkada *bug'doyzor* toponimi xarakterli hisoblanmaydi. Bog'u-rog'lardan iborat Q'zbekistonda *bog'* so'zi oykonim shaklida son-sanoqsiz takrorlanavermaydi.

g) *Zootoponimik oykanimlar* – hayvon nomlari bilan atalgan aholi punktlari. Bunday oykonimlar tarkibida *ayg'ir, baliq, bahrin, bedana, biya, burga, burgut, buvra, bug'ra, bo'ri, do'lta* («sirtlon»), *Hon* – *jilon, karp, laylak, ot, tuya, chag'a, chigirtka, chovli, shag'ol, echki, eshak, qarsak, qarchig'ay, qarg'a, qulon, g'ajir* (g'ajimoq-fe'lidan o'limtikxo'r beso'naqay qush, tasqara ham deyiladi) kabi nomlar uchraydi. Bunday nomlar hammasi bo'lib, 1 foizdan oshmaydi.

Zootoponimlarni farqlashning qiyinligi shundaki, bir qancha urug'-aymoq vakillari falon hayvondan tarqalganmiz deb, ularni muqaddas bilishgan. Bu toponimik hodisa «totem» deb ataladi. Masalan, *bahrin* (lochinning eng olg'ir turi) *bug'ra* – buvra, *Hon, chovli* (ov qushi), *shag'ol* (chiyabo'ri), *echki, qarsaq* (cho'l tulkisi), *qulon* (yovvoyi ot) kabi urug'lar ma'lum. Burqut degan urug' ham asli «burgut» ma'nosini bildirsa kerak. Masalan, qozoyoqli degan o'zbek urug'i bor; uning tamg'asi shaklan g'ozning panjasiga o'xshaydi. G'oz qadimgi turkiy tilda, hozirgi qozoq, qirg'iz va tojik tillarida ham qaz deyiladi. Etnonim inobatga olinsa, burqut urug'ining nomi burgutdan olinganini payqash qiyin emas.

Uzoq o'tmishda kishi hayoti tabiat bilan chambarchas bog'liq bo'lganini esga olsak, tabiiy geografik nomlar ilgarilari hozirgiga nisbatan katta o'rin tutganini tasavvur qilish mumkin. Hayvonlarning nomlaridan kelib chiqqan aholi punktlari – zoooykonimlarni esga olaylik: *Ayg'ir, Ayg'irtepa, Baliqli, Baliqliko'l, Bahrin, Bedana, Biya, Burgali, Burgalik, Burgutqala, Bo'risoy, Bo'ritepa, Do'lta, Do'ltali, Ilonli, Karpko'l, Laylaklar, Laylakon, Laylakoya, Laylakxona, Oqboyra, Oqechki, Malaxteza, Chag'ali* (chag'alay), *Chigirtkali, Chovli, Chovlisoy, Shag'ol, Shag'olak, Qarsaqli, Qarchig'ay, Qarg'a, Qarg'alar, Qarg'atepa, Qulonxona, Qulonqoq, va boshqalar*. Ko'rinib turibdiki, hayvon nomlari bilan yuritiladigan qishloq va shaharlar ko'p emas. Bundan tashqari bu tipdagi oykonimlarning chindan ham biron hayvon turi nomi bilan atalganini tola ishonch bilan aniqlash qiyin. Buning sababi shundaki, har qanday hayvon nomi boshqa, ko'chma ma'noda qo'llangan bo'lishi mumkin. Masalan, *ayg'irtepa* deganda «katta tepalik» tushunilishi mumkin, yoki *baliq* so'zining qadimiy ma'noda «shahar» bo'lgani, *bahrin, burqut* (burgut), *shag'ol* (shaqol), *qarg'a, qulon, oq qo'yli, qora qo'yii*, kabi urag' nomlari ham bo'lgan. Alqor,

Karkidon kabi oykonimlarning *arxar* (alqor), *kark* (karkidon) singari hayvon nomlaridan kelib chiqqanini paleozoologik tadqiqotlar isbotlashi mumkin.

2. Kishilarning xo'jalik faoliyati bilan bog'liq ijtimoiy-iqtisodiy oykonimlar.

Toponimika tarixiy-iqtisodiy geografiyaga xo'jalik faoliyatining qadimiy turlari geografiyasini, qadimda keng rasm bo'lgan kasb-hunar nomlarini, ko'hna savdo yo'llari va o'tmishda qazib chiqarilgan yer osti boyliklari geografiyasini aniqlashda katta yordam berishi mumkin. Kishilarning xo'jalik faoliyatini, mehnat taqsimotini ko'rsatadigan qadimgi kasb-hunar nomlari bilan bog'liq oykonimlardan misollar keltiramiz: *Aravakashlar*, *Aravachilar*, *Asalchi*, *Astarbof*, *Attoron*, *Ayoqchi*, (idish-tovoq ustasi) *Ayoqchiovul*, *Bog'bon*, *Bojbon*, *Baydoqchi*, («bayroqchi») *Baqirchi*, *Baliqchi*, *Baliqchilar*, *Baliqchimahalla*, *Bordonchi*, *Baxmalbof*, *Baxshilar*, *Baxshiyon*, *Baxshitepa*, *Bilamixchi* («atala — bo'lamiq sotuvchilar»), *Binokor*, *Bichoqchi*, («pichoq ustasi – bir qancha turkiy tillardagi kabi Buxoro atroflarida ham pichoqni bichoq deyishadi. Aslida ham shunday, ya'ni bichoq so'zi bichmoq fe'lidan kelib chiqqan), *Bo'zachi*, *Bo'zchi*, *Bo'yrafof*, *Bo'yrafofcha*, *Bo'yrachi*, *Bo'yoqchi*, *Vaximkor* (vaqfkor, vaqf yerlarda ishlaydigan dehqon), *Gilambof*, *Go'spandjallob* (qo'y olib sotuvchi savdogar), *Dabboqi* (kunchi) *Darg'a*, *Darg'aovul*, *Darg'alilar* (darg'a - kema kapitani) *Darbozlar*, *Dorigar* (dori-darmonlar tayyorlovchi mutaxassis), *Dodxo* (dodxo), *Dasturxonchi* *Devorzan* (paxsachi), *Degrez*, *Dehqon*, *Dehqonobod*, *Dugdo'z*, *Dukchi*, *Dukchilar*, *Dukchilik*, *Jevachi* (sovutchi), *Yomchi* (yamshik), *Zargar*, *Zargarlar*, *Zargaron*, *Ipakchi*, *Ishchi-xizmatchi*, *Ishchilar*, *Kamongaron* (o'q-yoy ustalari) *Konchllar*, *Kirakashxona*, *Karvonboshi*, *Karvonguzar*, *Kamaychi*, *Kosagar* (kosa ustasi), *Kosagaron*, *Ketmonchi*, *Kigizchilik*, *Kulolon*, *Kuloltepa*, *Kundakor* (kunda ustasi), *Ko'nchi*, *Ko'nchiboy*, *Mokusozon*, (moki ustasi), *Mergan*, *Merganlar*, *Mergancha*, *Miltiqchi*, *Mirob*, *Miroblar*, *Mixchagar* (mix yasovchi usta), *Mixchagaron*, *Mizado'zon* (etikdo'zlar), *Murdashoylar*, *Nag'orachi*, *Naqqosh*, *Pichoqchi*, *Piyozkoron*, *Piyozchilik*, *Po'latchi*, *Po'stindo'z*, *Sabzikor*, *Sovungar*, *Saqachi* (kanalning bosh inshooti ustasi - Xorazm), *Salloq* (mol so'yib terisini shilib oladigan qassob), *Sartaroshlar*, *Sohibkor*, *Surmachi*, *Sutchilar*, *Tabib*, *Tandirchi*, *Tanobchi*, *Taqachi*, *Temirchi*, *Tirgaron* (o'q-yoy ustalari), *Tovoqchi*, *Tovuqchi*, *Ustaovul*, *Ustalar*, *Ustaliq* (ustalar ma'nosida), *Boyliq* (boylar), *Xo'jaliq* (xo'jalar) degani, *Harrotlar* (taroqchilar), *Charmgar* (ko'nchi), *Charmgaron*, *Chegarachi*, *Chig'irchi*, *Chiqirchi*, *Chitgaron* (chitga gul bosuvchilar), *Chitkarlar*, *Cho'yinchi* («degrez» — cho'yanchi), *Sholikorlar*, *Shifokor*, *Egarchi*, *Elchi*, *Yuzikchi*, *Yumushkor*, *O'qchi*, *O'roqchi*, *O'rmonchi*, *Qamishchi*, *Qassoblar*, *Qassobon*, *G'aznachi* (xazinachi), *G'allakor*, *G'allachi*, *Bozorboshi*, *Sarbozor*, *Bozorjoy*, *Bedazor*, *Galaosiyo*, *Qo'shtegirmon*, *G'allakor*, *Lalmikor*, *Paxtakor*, *Karvonsaroy*, *Madrasa*, *Machit*, *Shakarqamish*, *Sholipoya* kabi ko'pdan-ko'p oykonimlar o'tmishning iqtisodiy, sotsial-iqtisodiy geografiyasi namunasi sanaladi.

2. Barcha suv obyektlarining nomlari *gidronimlar* deyiladi (yunoncha «hidro» – suv, «nom» – nom). Okean, dengiz, ko'l, soy, jilg'a, quduqning har biri suv obyektidir. Suvsiz hayot yo'q. Yer sharida dastlabki hayot ham suvda, okeanda paydo bo'lgan degan fikr bor.

Toponimikaning bo'limi – gidronimika suv obyektlarining nomlarini, ularning kelib chiqishini, atalish qonuniyatlarini o'rganadi.

Yer shari yuzasining qariyb 71 foizini 4 ta – *Tinch, Atlantika, Hind va Shimoliy muz okeanlari* egallagan. Okeanlarning ayrim qismlari *dengiz* deyiladi. Quruqlikdagi suv to'lib qolgan chuqurlilar *ko'llar* deb ataladi. Ba'zan o'ta katta ko'llar *dengizlar* ham deb yuritiladi (Kaspiy dengizi, Orol dengizi, Shimoliy Amerikadagi *Buyuk ko'llar*, Rossiyadagi *Baykal ko'li*).

Oqar suvlar katta-kichikligiga qarab bir necha turga bo'linadi. Yer osti va yer usti suvlaridan hosil bo'ladigan katta oqar suvlar *daryolar* deyiladi. Dunyodagi eng katta daryolar sifatida Janubiy Amerikada *Amazonka*, Shimoliy Amerikada *Missisipi*, Xitoyda *Yansizi*, Rossiyada *Ob*, *Yenisey*, *Volga*, O'rta Osiyoda *Amudaryo*, *Sirdaryo* qayd etilgan.

Kichikroq daryolar *soylar*, kichik soylar esa *jilg'alar* deyiladi. Daryo yoki soyga qo'shiladigan suvlar *irmoqlar*, daryo yoki soydan ajralib chiqadigan ariq yoki suvlar esa *tarmoqlar* deb yuritiladi.

Qo'lda qaziladigan katta suv yo'li *kanal* yoki *anhor* deb, kichik sun'iy suv yo'li *ariq*, *rud* (ro'd) deb ataladi.

Bu so'zlardan har biri Respublikamiz hududida bir qancha gidronimlar tarkibida uchraydi. Masalan, *nahr* atamasi *nar* yoki *nor* shaklini olgan. Hozirgi Samarqand viloyatidagi Zarafshon daryosidan boshlangan *Narpay* kanali o'rta asrlarda *Nahri Fay* deb atalgan, undan sal yuqoriroqdan suv oladigan bir kanal hozir *Payariq* deb yuritiladi, bu – Nahri Fay gidronimining o'zbekcha shaklidir.

Andijon viloyatida *Shahrison* soyidan suv oladigan *Ulug'nor* kanali asli *Ulug'nahr* demakdir.

Toponimistlar gidronimlarni eng qadimiy toponimlar deb baholashadi. Haqiqatdan ham shunday. Masalan, Amudaryo bilan Sirdaiyoning qadimiy nomlari har qanday osori atiqqa yodgorliklarining yoshi bilan bellasha oladi.

O'rta Osiyodagi eng yirik daryo – Amudaryo qadimgi yunon tarixchisi Gerodot (miloddan avvalgi V asr) asarlarida Araks deb, keyinroq (miloddan avvalgi I asr – milodning I asrida) o'tgan yunon tarixchilari asarlarida *Oks* (yoki Oksos) deb atalgan. Olimlar ana shu Oks (ba'zan Akes) Amudaryoning qadimiy turkiy nomi - *O'kuz* «daryo» so'zining o'zginasi deb hisoblaydi. *Avesto* va boshqa tarixiy manbaalarda Amudaryoning *Arang*, *Raxa*, *Ranxa*, *Aranxa* degan qadimiy nomlari ham uchraydi. Arablar uni Jayxiin «jo'shqin (daryo)» deb atashgan. Jayxun yahudiylarning muqaddas kitobi «Tavrot»da tilga olingan Jixon daryosiga nisbat berib atalgan, degan fikr ham bor.

Rus olimi V.V.Bartold arablar Jayxun bilan Sayxun (Sirdaryo) nomlarini Shimoliy Suriyadagi Jayxon va Sayxon daryolari nomlari bilan atashgan bo'lsa kerak deydi. O'rta asr tarixchisi Gardiziy «Jayxun har qanday katta daryoni bildiradigan turdosh ot» degan edi. Bu to'g'ri fikrga o'xshaydi. Masalan, Zarafshondan tarqalib, Buxoro shahrini suv bilan ta'minlab turgan *Shahrud* (Shohrud emas) – «rudi shahri Buxoro» ning qisqartirilgan shakli. Aslida Shahrud («shaharga - suv beradigan anhor») ning quyi qismi Jayxun deb atalgan. Shahrud kanalidagi uchta to'g'on boshining biri ham Jayxun deyilgan.

Amudaryoning qadimiy eroniy nomi Vaxsh (Vaxshob) bo'lgan. Daryoning yirik irmoqlaridan biri hozir ham Vaxsh deb ataladi. Abu Rayhon Beruniy Vaxsh xorazmliklarda suv parisi – malak nomi deb yozgan. Professor H.Hasanov

ma'lumotlariga qaraganda, Pokistonda Amudaryoni hozir ham *Vakshu-nada* deb atashar ekan. O'rta Osiyoda *Vaxsh*, *Vaxshivar*, *Vaxshivardara* degan bir nechta joylar bor.

Amudaryoning hozirgi nomi O'rta asrlarda mavjud bo'lgan Omul (Omuy, Omuyya) shahri (hozirgi Chorjo'y) nomidan olingan deyishadi. Shahar daryodan nom olgan bo'lishi ham mumkin. Akademik V.V.Bartold «Bu so'z ariylardan ham oldingi amard xalqi nomidan kelib chiqqan bo'lsa kerak» degan farazni oidinga suradi.

Tarixiy manbalarda Amudaryoning *Termiz daryosi*, *Kalif daryosi*, *Arang*, *Raxa*, *Aranga*, *Urganch daryosi*, *Xorazm daryosi* kabi nomlari uchraydi.

Sirdaryoning nomlari ham ko'p bo'lgan. Qadimgi yunon tarixchilarining asariarida *Yaxartes* (Yaksart), ba'zan *Tanais*, zardushtiylarning muqaddas kitobi «Avesto»da Danu, Yaosha, X asrda yozilgan «Hudud ul-olam» qo'lyozmasida Xashart, Runik turkiy yozuvlarda Yenchao'gaz, Firdavsiyning «Shohnoma» sida va Hamdalloh Qazviniyning «Qalblar huzuri asarida *Gul-zarriyun*, arablar kelgandan keyingi ko'pgina solnomalarda *Sayxun*, arab geografi Ibn Xurdodbeh asariarida (IX asr) *Xishart* yoki *Qan-qar*, Beruniyda *Xasart* shakllarida tilga olingan. Shu bilan birgalikda u qaysi yerdan oqib o'tishiga qarab, *Obi Farg'ona* (Farg'ona daryosi), *O'zgan daryosi*, *Obi Xo'jand*, *Nahr ash-Shosh* (Shosh yoki Choch daryosi), *Banokat daryosi* kabi nomlar bilan atalgan.

Xo'sh, daryoning hozirgi nomi – Sirdaryo qachon paydo bo'lgan? Ba'zi olimlar (V.V.Bartold, S.G.Klyashtorniy, H.Hasanov) Silis – *Sir* so'zining aynan o'zginasi deb biladilar. Demak, Sirdaryo qadim zamondanoq, o'rta va yuqori oqimlarida Yaksart, quyi oqimida Silis (Sir) deb atalgan. XIII-XIV asrlarda Sirdaryo etagida Janet shahri yaqinida *Jo'jixonning* o'g'illari va nabiralarining o'rdasi Siro'rda deb atalgan. Bu faktlar daryoning qadimiy nomlaridan biri 2000 yil davomida xalq og'zida saqlanibgina kelmasdan, ko'chmanchi o'zbek qabilalari *Movarounnahrni* bosib olgach, asta-sekin daryoning asosiy nomi (Sirdaryo) bo'lib qolganini ko'rsatadi.

Sirdaryo so'zining ma'nosi nima? Daryo nomi sir, ya'ni «rang, bo'yoq», «Sariq daryo (loyqa suvli daryo), «Serob» (Sersuv) degan ma'noni bildiradi deyuvchilarning fikri noto'g'ri ekanligini professor H.Hasanov aytib o'tgan edi. Bu azim daryo shu atroflarda yashagan *Sar* (silis - sir) qabilasi nomi bilan atalgan deyish ancha haqiqatga yaqin.

Zarafshon haqiqatan «Zar sochuvchi» daryo. Daryo o'zanidagi qumda oltin zarralari bo'lganidan daryo shunday nom olgan. Po'stak yoki uzun pat gilam ustiga qum to'kib, bosim bilan yuvganda, oltin zarralari jim oralarida qolgan. Shu yo'l bilan qumdan oltin ajratib olishgan. Lekin Zarafshon daryoning keyingi asrlarda paydo bo'lgan nomi. Miloddan oldingi yunon tarixchilari asarlarida *Politimet*, o'rta asrlarda *Obi Ko'hak* – Ko'hak suvi deb atalgan.

Ko'hak — Samarqand shahri yaqinidagi Chophonota tepaligining tojikcha nomi (ko'hak - tog'cha, qir). Bu tepalik arab geografi *Ibn Havqal* (X asr) asarlarida Jabali Ko'hak deb atalgan (arabcha jabal — «tog'»). Daryoning Namik, Ro'di Masof, Nahri Sug'd (Obi Sug'd), Ro'di Sharh, Haramkom, Rudi Somjon kabi nomlari ham bo'lgan.

Qashqadaryo gidronimi katta suv obyektlarining nomlari qadimiy boiadi degan fikrning to'g'ri ekanligini isbotlaydi. Bu daryo nomining kelib chiqishi haqida qancha fikrlar bildirilgan bo'lsa ham gidronim etimologiyasi to'g'ri aniqlangan deb bo'lmaydi.

Qashqa so'zining ma'nosi ko'p. Akademik V.V.Bartoldning *Qashqadaryo Kesh* (Shahrisabz) shahri nomining fonetik o'zgarishi oqibatidir, degan fikri to'g'riga o'xshaydi. Arab geograflari asrlarida *Qashqadaryo* (X asr) *Keshkiro'd* deb, Temur davrida *Xashqa* (*Xashqaro'd*) deb yuritilgan va keyinchalik *Qashqadaryo* bo'lib ketgan.

Surxondaryo nomining etimologiyasi ham hamon jumboqligicha qolayotir. Tojikcha «Qizil suv» ma'nosida bo'lsa, *surxob* deyilishi kerak edi (daryoning bosh qismi – Denov shahrigacha *Qizilsuv* ataladi). *Surx* yoki *surxi* degan turkman urug'i ham bor. O'rta asrlarda, Amir Temur tarixida ham Chag'onrud deb atalgan. V.V.Bartold mo'g'ul tilida chag'on «oq» ekanini aytgan (ro'd-daryo).

Respublikamiz daryolarini havzalarga bo'lsak, ko'pchilik daryolar Sirdaryo (*Norin, Qoradaryo, Chirchiq, Ohangaron, Kalas, Aravonsoy, Oqhura, Isfaymmsoy, Shohimardon, So'x, Isfara, Xo'jabaqirg'an, Oqsuv, Poshshota, Oqsuv, Kosonsoy, G'ovasoy*) va Amudaryo havzasiga (*Zarafshon, Qashqadaryo, G'uzordaryo, Surxondaryo, To'polondaryo, Sheroboddaryo*) kiradi.

Bu daryolar, soylarning qancha irmoq va tarmoqlari bor. Bulardan tashqari, qancha ko'llar (*Orol dengizi, Arnasoy ko'llari* va b.), suv omborlari (*Kattaqo'rg'on, Janubiy Surxon, Chimqo'rg'on, Chorvoq, Tashkent dengizi, Quyimozor* va b.), son-sanoqsiz quduqlar ham mavjud.

Quduqlarni hisobga olmaganda ham qolgan gidronimlardan har birining etimologiyasi haqida to'xtalib o'tishning iloji ham hojati ham yo'q deb hisoblaymiz.

Bundan ko'ra suv obyektlari nomlarini hosil qilgan so'zlarni sanab o'tish va iloji boricha, uining ma'nosini tilga olish maqsadga muvofiqdir.

Suv obyektlari nomlarini – gidronimlarni hosil qiladigan atamalar: Ariq (ar – qadimiy eroniy tillarda *oqmoq* fe'lining o'zagi, ya'ni «suv») –suv yo'li; Artezian quduq - parmalab kovlangan va suv otilib chiqadigan teran quduq; Balhiq - suyuqroq loy; Band - to'g'on; Botqoqi - doimo yoki uzoq vaqt zax bo'lib yotadigan joy; Buloq – yer ostidan chiqadigan suv manbai; Vodoprovod – tindirilib, xlorlangan va kislorodga boyitilgan hamda ichishga yaroqli suv oqiziladigan truba; Guzar - daryodan kechib o'tiladigan joy, kechuv; Dam - suv ravon oqmaydigan, damlanib qoladigan joy; Daryo – tabiiy o'zandan oqadigan katta suv; Daryoliq – bir zamonlar daryo oqqan soylik; Darg'ot – suv taqsimlagich inshoot; Denglz – O'zbekistonda keng maydonni egallagan suv havzasi (*Orol dengizi*); Jlg'a - jildirab oqadigan soy; Jo'ybor - ariqsoy, ariq soylar ko'p joy; Jo'yak - ikki pushta orasidagi ariqcha; Zax, zak (*Xorazmda - zey*) - sernam joy; Kavsar — toza, zilol suv; Kechik - kechuv - daryodan, katta soydan kesib o'tiladigan joy; Kom — ariq (*Buxoro*) ; Koriz - bir-birlari bilan yer ostida birlashtirilgan quduqlar, yer osti kanali; Ko'k suv – zilol suv, tiniq suv; Ko'l - kichikroq tabiiy suv havzasi; Kolmak - halqob suv; Nahr - katta ariq; Nova - suv oqadigan ariq, mol suv ichadigan yog'och ariq; Ob – suv, daryo, soy; Obxona – quduq yonidagi hovuz; Sel – toshqin suv; Selbur — sel urib ketgan joy; Selxona — toshqin suv to'planib qoladigan soylik; Soy – kichik daryo; Suv – tabiiy suyuqlik; daryo, soy (tarixiy asarlarda *su* varianti ham bor: *Ko'hak suvi – Zarafshon, Xo'jand suvi – Sirdaryo*); suv ombrari (obi ombor) – ko'p suv to'planadigan chuqur joy; Tomchi – suvi qoyadan tomchilabgina tushadigan buloq; O'kuz, o'giz, o'g'iz – katta oqar suv, daryo, 2) Amudaryoning qadimiy turkiy nomi; Qaymar buloq – suvi otilib

qaynab chiqadigan buloq; Quduq - yer ostidan suv olinadigan chuqurlik. Quduqcha – quduq ko'p joy.

3. *Oronimlarga*, tog'u toshlargina emas, balki re'lefning salbiy shakllari - vodiylar, daralar, jarliklar, soyliklar, o'yiqlar, shuningdek tekislik, past tekisliklar va qumliklar ham kiradi.

O'zbekiston yer yuzasi tekisliklar va adir-tog' qismlardan iborat. Tekisliklar (shimoli-g'arbda) *Turon tekisligining* bir qismidir. Orol bo'yidagi janubi-sharqda (Amudaryo bilan Sirdaryo oralig'ida) Qizilqum cho'li joylashgan. Qizilqumning g'arbiy chekkasida *Sulton Uvays* tizmasi, markaziy qismida esa *Bo'kantov*, *Tomditov*, undan janubda *Muruntov*, janubi-g'arbda *Quljuqtov* va boshqa pastak tog'lar bor. Qizilqumda berk botiqlar va soyliklar ham uchraydi (Mingbuloq, Oyoqog'itma botiqlari va boshqalar).

O'zbekiston hududidagi tog'lar *Tyanshan* va *Hisor-Oloy* tog' tizmasiga kiradi. G'arbiy Tyanshan tizmalaridan *Qorjontov*, *Ugom*, *Piskom*, *Chotqol*, *Qurama* tizmalari O'zbekiston hududida. Farg'ona vodiysining sharqida *Farg'ona tizmasi*, janubida Oloy tizmasi va uning g'arbiy davomi - *Turkiston tizmasi* joylashgan. Turkiston tizmasining tarmog'i bo'lgan *Molguzar* tizmasi *Nurota* tog'laridan *Ilono'tti* darasi orqali ajralib turadi. Nurota tog'laridan janubdagi tog'lar *Zarafshon* tizmasiga kiradi. Respublikaning eng janubidagi *Hisor tizmasi* Tojikiston bilan bo'lgan chegara bo'ylab cho'zilgan. Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari hududida *Yakkabog'*, *Chaqchar*, *Boysuntog'*, *Qo'hitang*, *Surxon*, *Bobotog'* tizmalari bor.

Barcha tog' tizmalari va tizmalarini pasttekisliklar, soyliklar, daryo vodiylari ajralib turadi. Bundan tashqari tekisliklarda ham ko'plab adirlar, jarliklar, tepaliklar bor.

Toponimlarning boshqa turlariga qaraganda *Oronimlar* eng kam o'rganilgan sohadir.

Ma'lumki, toponimlar zahirida mahalliy geografik atamalar yotadi. Tog'lik o'lka, xususan aholi yashaydigan va xo'jalikda keng foydalaniladigan past tog'lar, orografik atamalarga boy bo'ladi. Bunday atamalar esa tekislikda yashovchi aholi uchun jumboq bo'lishi mumkin.

Tog'-tosh nomlarida *adir*, *aqba* – *ovg'a*, *bel*, *buloq*, *gaza*, *dara*, *dovon*, *jaylov* – *yaylov*, *jar*, *kam* – *kamchik*, *kamar*, *nov*, *nova*, *nura*, *oshuv*, *sang*, *soy*, *suv*, *tangi*, *tepa*, *tov* – *tog'*, *tosh*, *chag'at*, *cho'qqi*, *qir*, *qiya*, *qoq*, *qo'l* - *g'o'l* (*tog' tarmog'i*, *kichikroq dara*, *soy ma'nosida*), *qashqa*, *qo'rum*, *qo'rg'on*, *qo'ton*, *ungur* kabi atamalar ko'p uchraydi.

Tog'larning atalish (nominatsiya) qonuniyatlaridan biri shuki, tog'liklar yonveridagi ayrim cho'qqi, qoya, yonbag'ir, zovlarning nomlarini yaxshi bilganlari holda butun bir ulkan, tog'lar tizimining umumiy nomini bilishmaydi. *Tog'* so'zini deyarli ishlatishmaydi. *Tog'* so'zi o'rniga «tosh» atamasi ishlatiladi. *Ayritosh*, *Qoratosh*, *Oqtosh* deganda cho'qqi, ayrim qoya katta tog'ning bir bo'lagi tuahuniladi.

O'zbekiston hududining 1/5 qismi tog'lardan iborat. 1: 200000 masshtabli topografik xaritalarda mamlakatlarimizdagi 700 dan ortiq oronimlar – tog'li o'lkalar, ayrim tog'lar, cho'qqilar, qoyalar, dovon-larning nomlari qayd qilingan (biz bunda togiardagi daralar, soyliklar, jarliklar, tekislik o'lkalardagi tepaliklar, do'ngliklar, salbiy re'lef shakllarini hisobga olmadik).

Respublikamizda G'arbiy Tyanshan tog'lari tarmoqlari bo'lgan *Hisor-Oloy* tog'lari (*Hisor, Zarafshon, Turkiston* tizmalari tarmoqlari) o'rin olgan.

Surxondaryo viloyati oronimlarga boyligi jihatidan (150 ga yaqin oronim) birinchi o'rinda turadi (mashhur *Hisor tizmasi* va uning tarmoqlari *Boysuntog', Qo'hitangtog', Bobotog'*). Qashqadaryo viloyatida 145 oronim, Navoiy viloyatida 105, Toshkent viloyatida 103, Samarqand viloyatida 59, Jizzax viloyatida 52 ta oronim qayd qilingan. Boshqa viloyatlar aksari tekislikda joylashganidan oronimlarga boy emas. Xorazm viloyatida 1 oronim uchraydi; Sirdaryo viloyatida esa umuman tog', binobarin oronim yo'q.

Oronimlar leksikasida, yuqorida aytilganidek, geografik atamalar katta o'rin tutadi. *Oq, qora, sariq, qo'ng'ir* kabi rang simvoikasi ham keng tarqalgan. O'simlik nomlaridan *archa, betaga, gujum, anjir, yong'oq, zardolu, olma, piyoz, pista, sarimsoq, terak, tol, o'rik, irg'ay, hayvon* nomlaridan *ariston (arslon), baliq, do'lta, do'ng'iz-cho'chqa, jayron, chivirtka (chig'irtka), qoplon, quyon, qoraqush (burgut), qarchig'ay, etnonimlardan afg'on, gumma, olchin, turkman, chandir, chig'atoy* qayd qilingan.

Oronimlar orasida metaforik-majoziy nomlar ayniqsa, keng tarqalgan; *egar (egarbel), dastar «salla» (Dastarqozi), moya «urg'ochi tuya (Qatormoya), qi'zemchak, bukir (Bukritog'), Yetimtog' (kichik-roq yolg'iz tog'), semiztepa, belisiniq, tuyatosh* va h. Aziz-avlifolarning qadam joylari sifatida *bobo, ota* atamaları ishlatilishini ham aytib o'tish kerak.

Oronimik leksikada sinonimlarni keng tarqalgan, aytaylik, «tog'dan oshib o'tish uchun qulay yo'l» ma'nosida *dovon* so'zining *bel, oshuv* variantlari bor. Bu atamalar joyiga qarab ma'nosi jihatidan bir-biridan ozmi-ko'pmi farq qiladi. Masalan, Baxmal va Zomin tumanlarida *dovonni bet* deyishadi, *dovon* deganda esa tog'dan oshaverishga yaqin dam olinadigan tekisroq maydoncha tushuniladi. Tog'larni kishilarning nomlari bilan atash O'zbekistonda, umuman O'rta Qsiyoda qadimdan keng rasm bo'lgan emas.

Bir qancha tog'lar suv obyektlarining nomlari bilan atalgan. Masalan: *Yonabuloq, Zarafihon, Ko'kbuloq, Ka'ksuv, Sovuq buloq toglari* va tog' obyektlari nomlari bilan atalgan gidroobyektlar ham uchraydi: *Chotqol daryosi, Obi Ko'hak* (Zarafshon daryosi) va boshqa.

Tog' buyuklik, mangulik ramzi. Inson panoh, sihat, yemish istab doimo tog'ga intilgan. Insoniyatning yarmidan ko'pi tog' etaklarida va tog' oldi tekisliklarida yashaydi. Tog'lar yer osti qazilmalarigina emas, leksik boyliklar koni hamdir.

Oronimik obyektlarning nom olish qonuniyatlari qisqacha aytganda shulardan iborat. Yana shuni aytish mumkinki, barcha geografik obyektlarda bo'igani kabi, oronimik obyektlarning nomlari orasida ham semantikasi tiniq bo'lmagan oronimlar kam emas. Bu esa etimologik tadqiqotni talab qiladi.

Respublikamizda toponimik tadqiqotlar eng murakkab va mas'uliyatli pallaga kirdi. Mustaqillik munosabati bilan topografik xaritalarning yuz minglab geografik nomlarini ruschadan o'zbekchaga o'tkazish, ularning mahalliy, milliy shakllarini aniqlash, standartlashtirish, qat'iylashtirish qonuniylashtirish kerak bo'ladi.

Biz uchun mavzu bo'lib xizmat qilgan titul so'z O'zbekistonda **tog'** va **tov** shakllarida uchraydi. Shunisi qiziqki, tog'liklar **tov** deb talaffuz qiladilar. Turkiy

xalqlar yashaydigan hududlarning g'arbiy qismlarida (Afg'oniston, Qrim, Kavkazda, Ozarbayjon, Turkmaniston) *dog'* (*dag*), O'zbekistonda *tog'* (*tov*), Qozog'istonda *tau*, Qirg'izistonda *to'o'*, Sibirda *tu*, *tuu*, *tia* shakllarida talaffuz qilinadi. O'zbekiston orografik atamalarga nisbatan boy. Buni yuqorida keltirilgan raqamlardan bilsa ham bo'ladi.

Quyida oronimik atamalar ro'yxati keltiramiz. *Aydar* – tepasida bir uyum tosh terilgan qir, balandlik; *Ayloq* – tog' yaylovi; *ayri*, *ayrilish* — ikkiga ajralgan (tog', qir); *ayg'ir* – ulkan, katta (qoya, tosh); *alan* – ariq chetiga chiqarilgan tuproq uyumi (Xorazm); *anna* – jar; *Arna* – jarlik; *bel* – tog' qirrasining pastroq qismi, dovon; *belas* – yassi tog' tarmog'i; *beshiktosh* – shaklan beshikka o'xshagan qoya; *boldir* – do'ng, tumshuq; *guldirama*, *guldirov*, *guldirovuk*, *gurillovuk*, *gurkirov* – sharshara; *gum*, *gumsoy* – chuqur, gir atrofi baland soylik; *dalvarzin*, *dilvarzin*, *do'lbo'rjun* – choldevor, imorat vayronasi; *darboza* – daradan o'tgan tog' yo'lining kambar joyi; *yetimtov* – yakka turgan pastroq tog'; *yorma*, *jorma* – yerni chuqur yorib ochiladigan kanal, ariq; *zakan* – zovur; *zaxbar*, *zaxbur* – zovur; *zovlin* – jarlik; *kindik* – adir-qirlarning markaziy qismi; *ko'l* – shakli yumaloq katta soylik; *ko'tal* – dovon; *ko'tarma* – tuproq, toshdan yasalgan tepalik; *odamtosh* – shaklan odarn gavdasiga o'xshagan qoya; *oynatosh* – ko'zgiga o'xshash yaltiroq tosh; *oqqum* – o'simliksiz yalang ko'chma qum; *reg* – qum; *regzor* – qumlik; *registon* – qumli cho'l; *sang* – tosh, qoya; *sangzor*, *sangsor* – toshloq maydon (relef shakli); *sangiston* – toshloq soylik; *tangi* – tor dara; *tarnov* – ariqcha; *teva* – tepa, tepalik; *temirqovuc* — «temir darboza», serqatnov daraning eng kambar, qoyali qismi; *Tuyamo'yin*; *tuyamoyin* – tuya bo'yniga o'xshash egri-bugri soylik va anhor (meandr); *tuyatosh* – tuyadan ham katta xarsang tosh; *uchma* – tik qoya, odam yiqilib tushadigan buzuq jarlik; *xandaq* – uzun chuqurlik, transheya; *o'r* – chuqurlik, xandaq, jarlik; *qovoq* – baland qirg'oq, yalang jarlik; *qorator* – past tog'; *qo'ton* – tog' adirlarda qo'y otarlari qishlashi uchun qulay pana joy.

A D A B I Y O T L A R:

1. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ, 1998.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 – жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 326 б.
3. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.
4. Zaxiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – T., 1960.
5. "Avesto" va uning insoniyat taraqqiyotidagi o'rni. – T.: Fan, 2001.
6. Nizomiddiy SHomiy. Zafarnoma. – T.: O'zbekiston, 1996.
7. Sogdiyskie dokumenti s gori Mug, yuridicheskie dokumenti i pis'ma. Perevod i kommentarii Livshitsa. Vipusk II. – M., 1962.
8. Qorayev S. Toponomika. – T., 2006. – 320 b.

4-MAVZU: ETNONIMLAR VA ETNOTOPONIMLAR (2 soat).

Reja:

1. Etnonimlar va ularning ma'nosi.

2. Etnotoponimlar.

3. Detoponimizatsiya.

1. Insoniyat biologik jihatdan bir butun boisa ham umumiy sotsiologik qonunlar asosida taraqqiy eta borib, son-sanoqsiz guruhlarga bo'lingan. Yer sharida kishilarning xilma-xil guruhlari, jamoalari, mavjud. Ikki kishini ham bir jamoa, shu bilan birga butun bir mamlakat aholisini ham bir jamoa deyish mumkin.

Jamoalar juda katta va juda kichik hududni ham qamrab olishi mumkin. Urug'lar, qabilalar eng qadimiy jamoalardir. Jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichida vujudga kelgan qabila, elat, xalq, millat kabi jamoalar etnik birlashmalar, ya'ni etnoslardir.

Qabila nima? Qabila sinfsiz jamiyatdagi etnik birlik va ijtimoiy tashkilot tipidir. Qabila a'zolari bir-birlari bilan qon-qardosh bo'lgan hamda urug' va boshqa mayda guruhlarga bo'lingan. Qabila a'zolari muayyan birlikka ega umumiy hududda yashashgan, iqtisodiy birlikka ega bo'lishgan. Ya'ni jamoa bo'lib ov qilishgan, bir-birlariga yordamlashishgan, yagona til (sheva) da gaplashishgan. Jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichida qabilalar birlashib elat hosil qiladi. Qabilachilik qoldiqlari sinfly jamiyatda ham saqlanib qolishi va quldorlik, feodal va kapitalistik munosabatlar bilan qo'shilib ketishi mumkin. Shunday qilib, elat kishilarning til jihatdan hududiy, iqtisodiy va madaniy birligi bo'lib, millatdan oldingi sanaladi. Elatlar qabilalar ittifoqi vujudga kelgan davrda tarkib topa boshlagan, Bunda qabilalar bir-birlari bilan asta-sekin aralashib, qon-qardoshlik aloqalari o'rnini hududiy aloqalar egallay boshlagan. Elatlar odatda kelib chiqishi va tili bir bo'lgan bir necha qabilalardan yoki ularning birini ikkinchisi bosib olishi natijasida aralashib ketgan va tillari turlicha bo'lgan qabilalardan tarkib topgan. Elatning tarkib topishi jarayonida, uning ayrim guruhlari o'rtasida aloqalar kuchaygan sari eng ko'p sonli va eng taraqqiy etgan etnik komponentning tili elatning umumiy tili bo'lib qoladi; boshqa qabilalarning tillari esa shevalarga aylanadi yoki ba'zan umuman yo'qolib ketadi. Shu tariqa kishilarning umumiy nom bilan ataladigan hududiy, madaniy va iqtisodiy birligi vujudga keladi. Kapitalistik munosabatlarning taraqqiy etishi va iqtisodiy hamda madaniy aloqalarning kuchayishi bilan elatlar millatlarga aylanadi. Millat – kishilarning barqaror tarixiy birligi. U umumiy iqtisodiy turmush hamda til, hududiy birligi, madaniyat, ong va psixologiyaning o'ziga xosligi zaminida qaror topgan ijtimoiy taraqqiyot shaklitir. Millat qon-qardosh va qardosh bo'lmagan qabila, irq va xalqlardan shakllanadi. Millatlarning iqtisodiy va siyosiy birlashishi elatlarning yozma adabiy tili va xalq og'zaki tilining yaqinlashishi negizida yagona milliy tilning paydo bo'lishiga olib keladi. Shevalar o'rnini asta-sekin milliy til egallaydi.

O'zbek elati tetrli urug' va qabilalardan ilk o'rta asrlarda shakllana boshlagan. Oktyabr to'ntarishidan oldingi o'zbeklar tarkibiga kirgan barlos, nayman, saroy, qo'ng'iro't kabi urug'-qabilalar o'z navba-tida, bir qancha to'p, tira, shox, avlod, qavm kabi tarmoqlarga bo'linadi. Ana shu har bir bo'limning o'z nomi bor. To'p, to'par, shox, tira, jamoa, toifa, avlod, qavm, urug', qabila, elat, xalq, millat nomlari *etnonimlar* deyiladi. Etnonim yunoncha *etnos* – «xalq» va *onim* – «nom» so'zlaridan

tarkib topgan. Etnonimlar mazmuni *etnonimiya*, etnonimlarni o'rganadigan fan *etnonimika* deyiladi.

Etnonimlar etnonimika, etnografiya, tarix, tilshunoslikning hali yaxshi o'rganilmagan sohasi bo'lib, xalqlar, millatlar etnogenezini yanada chuqur tahlil qilishga katta yordam beradi.

Har qanday etnonimning o'z ma'nosi bor. Ba'zi bir etnonimlar juda qadimiy so'zlar bo'lganidan ma'nosini tushunish qiyin. Odatda xalqlar, millatlar, shuningdek qabilalar, yirik urug'larning nomlari qadimiy bo'ladi. Masalan, o'zbek, qirg'iz, qozoq kabi millat nomlari, qo'ng'iroq, mitan, qangli, qipchoq, uyshun, qorluq, xalaj kabi urug'-qabila nomlari haqida bir qancha fikrlar bildirilgan, lekin bu etnonimlarning etimologiyalari ilmiy asosda uzil-kesil hal qilingan emas. O'zbek – «o'ziga bek», qirg'iz – «qirq qiz», qozoq – «qo-choq», mitan – «mo'ytan» (serjun), qangli – «qanqli» (aravali), qorluq – «qorliq» (qorda qolgan), xalaj – «qol och» (och qolgan), qalmoq – «chetda qolgan» (islom diniga kirmay qolgan) degan ma'noni bildiradi deyish g'ayri-ilmiy, asossiz izohdir.

Etnonimlar tarix taqozosi bilan vujudga kelgan bo'lib, ma'lumot tashiydi. Etnonimlarni o'rganish juda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Kishilar bir necha ming yillar davomida ayrim-ayrim holda urug' bo'lib, keyinchalik esa hududiy-dialektal umumiylik hosil qilib, qabila-qabila bo'lib yashaganlar. «Odam», «inson», «o'zimizning kishilar kabi ma'nolarni anglatgan *ar* (er), *man* (men) kabi etnonimlar ana shu qadim davrlarda paydo bo'lgan. Bir qancha etnonimlar chindan ham odam», «rostakam inson» degan ma'nolarni bildiradi. Masalan, udmurtlar (janubiy udmurtlar) tarixiy manbalarda *ar* «odam» shaklida tilga olingan. *Tatar*, *hazar*, *arlat*, *aq'ar*, *majar*, *mishar*, *avar*, *bulg'or* kabi xalq va qabila nomlari tarkibidagi *ar* (er), *ir* qo'shimchasi eroniy tillardan birida «odam» degan ma'noni bildirgan va keyinchalik turkiy tillarga o'tgan. *Ariy* (oriylar), *iron* (osetinlarni bir qabilasi) va hatto *eron* so'zlari ham o'sha *ar* (ir) «odam» so'zidan tarkib topgan bo'lsa ajab emas. Turkman, qaraman, aqman, sarman, quman kabi etnonimlar tarkibidagi *man* qo'shimchasini olimlar ayrim hind-evropa tillaridagi *man* – *men* «odam» so'zidan kelib chiqqan, deydi.

Shu bilan birga bir qatorda ko'pgina etnonimlarning kelib chiqishi, etimologiyasi hamon ma'lum emas. Masalan, «o'zbek» so'zining kelib chiqishi to'g'risida turli fikrlar bor. Ko'pchilik olimlar ko'chmanchi o'zbeklar Oltin O'rda xoni O'zbekxon (1312-1340) ismi bilan atalgan deyishadi. Holbuki, O'zbekxon Oltin O'rda (Ko'k O'rda) da xonlikka ko'tarilgan, o'zbek atamasi esa Oq O'rdada paydo bo'lgan. Ya'ni XIV-XV asrlarda O'rta Osiyo tarixchilari Oq O'rdaning barcha turk-mo'g'ul qabilalarini o'zbeklar deb atashgan. Bundan tashqari, O'zbek ismi O'zbekxondan oldin bitilgan asarlarda ham uchraydi. Demak, *o'zbek* etnonimi O'zbekxon ismidan kelib chiqqan, degan fikr to'g'ri emas. Bu so'z «o'zi bek» degan ma'noni bildiradi, deyish ham ilmiy dalil emas. O'zbek o'z (uz) qabilasi nomi bilan bog'liq degan fikr ham isbot talab. Umuman, hozircha «o'zbek» so'zining etimologiyasi ham aniq emas.

Boshqa ko'pgina turkiy xalqlar kabi o'zbek xalqi ham qabila-urug'lardati tarkib topgan. Akademik V.V.Bartold so'zlariga qaraganda, dastlab 32 o'zbek urug'i bo'lgan. Lekin XVI asrdayoq farg'onalik Mula Sayfiddin Axsikandiy «Majmuat – tavorix» asarida 92 o'zbek urug'i (elatiya) ni tilga olgan. XIX asrning 60-yillarida bitilgan

«Tuhfatit-tavorixi xoniy» qo'lyozmasida ham (muallifi farg'onalik Mulla Avaz Muhammad Attor) o'zbek urug'larini 92 ta deb ko'rsatilgan. N.Xanikov o'zining «Buxoro xonligi tasviri» kitobida (1843 yil) 97 o'zbek urug'ining ro'yxatini keltirgan.

O'zbek urug'lari nomlari (etnonimlar) ning o'ziga xos kelib chiqish tarixi bor. Jonivorlar, xususan, uy hayvonlari nomi bilan atalgan etnonimlar ham eng qadimiy sanaladi. Ular majusiylar davrida paydo bo'lgan. Urug'larning muqaddas hayvonlari (totem) bo'lib, kishilar o'zlarini shu hayvondan tarqalgan, deb hisoblaganlar. Masalan, *jifondi* (ilonli), *jilontamg'ali* (ilontamg'ali), *qulon*, *oqbura*, *qorabura*, (bura, buvra, bug'ra – bichilmagan erkak tuya), *qarg'a*, *shag'al* (shaqal – chiyabo'ri), *echki*, *ho'kiz* etnonimlari shular jamlasidandir. Hayvon nomlari bilan atalgan etnonimlar ba'zan shu urug' ajdodining laqabi ham bo'lishi mumkin.

Ko'pgina etnonimlar urug'-aymoq tamg'asi nomi bilan atalgan. Ya'ni har bir urug'ning o'z tamg'asi bo'lgan. Masalan, mollarini, otlarini boshqalarnikidan farq qilish uchun tamg'alab qo'yishgan. *Bolg'ali*, *kosovli*, *qaychiti*, *taroqli*, *cho'michli*, *qirg'ili* kabi urug'larning tamg'alari shaklan ana shu uy-ro'zg'or asboblariga o'xshash bo'lgan. Etnonimlar orasida kishi ismlari ham uchraydi: *amir* – *temir*, *bo'ronboy*, *jalmat*, *ollaberdi*, *fozil*, *chig'atoy*; joy nomlaridan kelib chiqqan etnonimlar ham bor: *beshqo'ton*, *buloqboshi*, *soylik*, *urganji*, *qayirma*, *qorabuloq*, *sharqiyalik* (Shohruhiyalik – Shohruhiya – Ulug'bekning otasi Shohruh nomi bilan atalgan shahar nomidan) va boshqalar. O'zbek etnonimlarini semantik *jihatdan* bir necha guruhga bo'lish mumkin. Chunonchi, biron kasb-hunar nomi bilan yuritiladigan etnonimlar: *qirsadoq* (sadoq – o'qdon), *iyarchi* (egarchi – egarsoz), *gilambofli* - (gilam to'quvchi), *sayot* – (sayyod - ovcbi), *tulkicili*, *zargarlik*, *mirishkor*, *po'latchi* va boshqalar.

2. Kattami-kichikmi, har bir tuman joy nomlarining boshqa tuman toponimiyasidan farq qiladigan o'ziga xos xususiyatlari bo'ladi. O'zbekistonda etnotoponimlar juda katta o'rin tutadi.

V.A.Nikonov o'zi ta'riflab bergan *nisbiy negativlik* qonuniga amal qilib, *etnotoponimlar* biron millat yoki xalq yaxlit yashaydigan hududning biron qismida emas, balki bu hududning chekka qismida, ya'ni ikki xalq aralash yashaydigan chegaradosh zonadagina bo'ladi deb yozadi. Masalan, *Rossiyada Russkie Lipyagi – Mordovskie Lipyagi – Chuvashskie Lipyagi*; *Russkiy Brod – Tatarskiy Brod*; *Russkaya Gvozdevka – Panskaya Gvozdevka*; *Russkaya Konopelka – Cherkasskaya Konopelka*; *Russkoe Porechnoe – Cherkasskoe Porechnoe* kabi juft nomlar ruslar bilan ikkinchi bir xalq aralash yashaydigan hududda paydo bo'lgan.

O'zbekiston etnotoponimiyasi to'grisida esa bunday deb bo'lmaydi. Chunki bu yerda urug'chilik qoldiqlari yaqin vaqtlargacha ham mayjud bo'lgan va har bir urug' yoki uning tarmoqlari yashagan qishloq o'sha urug' yoki shoxning' nomi bilan atalgan.

Manbalarda 92 o'zbek urug'i bor deb qayd etilgan. Bundan tashqari, har bir urug' o'z navbatida yanada mayda guruhlariga bo'linib ketadi. Etnograf K. Shoniyozovning ta'kidlashicha, birgina *qo'ng'irot* urug'i 200 dan ortiq kichik shox – to'plarga ajralib ketadi.

Shunday qilib, o'zbek millati turli qabila va urug'lardan tarkib topgan.

Bu qabilalardan *turklar* qabilasi Xonaqodaryo havzasida, Kofirnihonning yuqori oqimida, Qizilsuv, Yaxsuv daryolarining vodiylarida hamda ularning

irmoqlari bo'ylarida, Qoradaryo vodiysida, Surxondaryoning yuqori va o'rta oqimlarida, Buxoro yaqinida esa Shahrud kanali bo'yida, Samarqand atrofidagi tog'larning etaklari hamda yonbag'irlarida yashagan. Turklarning ancha qismi Andijon viloyatining Xo'jaobod va Marhamat tumanlari, O'sh viloyatinitg Aravon rayonida, O'ratepa atroflarida, Qashqadaryo vodiysidagi O'radaryo bo'ylarida, Sheroboddaryo atroflaridagi tog'larda yashab kelganlar.

Movarounnahr turklarining talay qismini *qarluqlar* tashkil etgan. Ular Surxondaryo bo'ylarida, Qoratog'daryoning bo'ylarida, Kofirnihon, Vaxsh vodiylarida, Yovonsuv boshlarida, Vaxsh bilan Qizilsuv oralig'ida, Ko'lob vodiysi hamda Panj daryosining o'ng sohilida, Qashqadaryoning quyi oqimida, Zarafshonning quyi oqimida (Shahrud kanali bo'ylarida) yashashgan.

Barlos Qoratog'daryo vodiysida, Surxondaryo vodiysining ayrim joylarida, Qashqadaryoning bosh tomonlarida, Shaxrisabz atroflarida istiqomat qilib kelganlar. Bundan tashqari, barloslar Zarafshon vodiysidagi sobiq Samarqand uyezdining Qoratepa, Mog'iyon, Foroh, Panjakent voloslari, Nurota va Molguzar tog'larida, Turkiston togiari etaklarida yashardilar.

Kaltatoylar Surxondaryoning yuqori va o'rta oqimlarida, Nurota va Molguzar tog'lari yonbag'irlarida, Turkiston tog'lari etaklarida, Qashqadaryo vodiysidagi Kitob shahri atroflarida istiqomat qilganlar.

Musobozorlar Hisor vodiysida, Hisor tog'larining shimoliy yonbag'irlarida (Xonaqodaryo va Qoratog'daryo havzalarida), Qashqadaryoning bosh tomonidagi Forob, Denov, Sumsar qishloqlari atroflarida, ulardan pastroqda – Miraki qishlog'i yaqinida ham yashashgan.

Mo'g'ullar kamroq bo'lib, Panj daryosining o'ng sohilidagi Chubak qishlog'i atroflarida, Jilg'asoy vodiysida o'rtnashib qolganlar. Hisor vodiysida, Janubiy Turkistonning ba'zi bir joylarida ham mo'g'ul qishloqlari unda-bunda uchraydi. Mo'g'ullarning ko'pchilik qismi Shimoliy Afg'onistonda ham mavjud.

Qo'ng'irotlar Amudaryo bo'ylarida, Qashqadaryo, Surxondaryo vodiylarida yashab kelganlar. Jizzax, Kattaqo'rg'on, Samarqand, Buxoro, Qorako'l vohalarida ham yakkalanib qolgan qo'ng'irotlar urug'i gurahlari bor.

Mang'itlar, asosan, Zarafshon vodiysida, qisman esa Xiva xonligida, so'ngra Qarshi vohasida, shuningdek Amudaryoning chap sohilida – Chorjo'y yaqinlarida yashab kelgan. Mang'it bir qancha yirik va mayda urug'larga bo'lingan. Eng yirik urug'lar: oq mang'it, qora mang'it, och mang'it, chala mang'it, boyg'o'ndi mang'it, Bulardan tashqari, yana temirxo'ji, isoboy, gavlak, ko'sa, toz, qorabayir, baqirchi, kula, tamg'ali mang'it, qozoq, o'n ikki, cho'qay, gala-botir, beshkal, chobakchak, uz, uvolay kabi urug'lar ham bo'lgan.

Naymanlar, asosan, Zarafshon vodiysida, Jizzax, Kattaqo'rg'on, Samarqand atroflarida, shuningdek, Buxoro va Karmana vohalarida o'rtnashib qolganlar. Xiva vohasi va Farg'ona vodiysida ham bir oz miqdorda naymanlar bo'lgan.

XIX asr oxirlarida naymanlar 3 ta yirik urug'dan iborat bo'lgan. Bular – qo'shtamg'ali, sadirbek va uvox-tamg'ali. Ulardan tashqari nayman qabilasi ag'ran, ayronchi, badir, biya, bog'onali, boltali, bo'qalay, burunsov, jag'albayli, jastavon, jilonli (ilonli), jumaloq-bosh, oltio'g'il, oqto'nli, po'lotchi, segizuruv, sarinayman, to'rttuul (to'rto'g'il), to'rttamg'ali, urguch, ukrash, changali, cho'michli, g'ozoyoqli,

qoranayman, qoragadoy, qorasirak, qarg'ali, qiltamg'ali, qoitamg'ali kabi tarmoqlarga ham bo'lingan.

Saroy qabilasi Buxoro, Karmana, G'ijduvon, Kattaqo'rg'on, Samarqand va Jizzax atroflarida, Qarshi, Shahrisabz vohalarida, qisman Farg'ona vodiysida yashagan. Saroylar tarkibida bir qancha katla-kichik qabilalar bo'lgan: azsaroy, qipchoqsaroy, qirg'izsaroy, qo'ng'irotsaroy, majarsaroy, qorabog'saroy, naymansaroy va boshqalar. Bularning har bin o'z navbatida yana bir qancha urug'larga bo'lingan.

Kenagaslar, asosan, Shahrisabz, Buxoro, Karmana, Denov vohalarida, *laqaylar* Kofirnihon, Vaxsh, Qizilsuv havzalarida zich yashaganlar. Kenagaslar ochamayli, kirey, abak kirey, ovoqli, taroqli, chuyut, qayri soli kabi kichik qabila va urug'larga; *laqaylar* esa esonxo'ja, bodroqli, bayram, to'rtovul kabi urug'larga (bo'laklarga) bo'lingan.

Qataganlar birmuncha keng maydonda - Farg'ona vodiysining Namangan bilan Qo'qon shaharlari orasidagi tumanlarida o'rashib qolganlar. Qatag'anlarning asosiy qismi Ko'hitang tog'larining sharqiy yonbag'irlarida, Sherobodaryo havzasida, Surxondaryoning o'ng sohilida, Vaxsh daryosi etaklarida, Panjning o'ng sohilida va Yaxsuv vodiysida g'uj yashagan. Qashqadaryo havzasida, Zarafshon etaklarida, Buxoro hamda Karmana yaqinlarida ham qatag'anlar bo'lgan. Shimoliy Afg'anistonda ham talay qatag'anlar yashaydi.

Qipchoqlar Samarqand bilan Kattaqo'rg'on o'rtasidagi tuman-larda, Amudaryoning o'ng sohilida, Farg'ona vodiysining shimoli-sharqiy va shimoli-g'arbiy qismlarida o'troqlashib qolganlar. *Quramalar* Ohangaron havzasida, Andijon bilan Namangan orasida turib qolganlar.

Yirik o'zbek urug'larining «geografiyasi» ana shunday. Bulardan tashqari, O'zbekistonning turli joylarida qirq, yuz, ming, qo'shchi, tuyoqli, qovchin, qangli, daemon, yurchi, chimboy, mitan kabi ko'plab urug'lar bor.

Respublikaning turli tumanlarida ko'chmanchi o'zbeklarning o'troqlikka o'tishida farq bo'lgan. Masalan, Zarafshon vodiysida bir xil urug' yoki to'p, shox nomlari bilan ataladigan mayda qishloqlar juda ko'p. Buning sababi shuki, Xiva xonligiga qarshi o'laroq, Buxoro xonligida ko'chmanchilar butun urug'i bilan emas, balki kichik-kichik bo'laklarga bo'linib o'troqlikka o'tishgan. Buxoro xonligida bekliklarga nom bergan yirik shaharlar orasida urug' nomi bilan atalgan bironta ham shahar yo'q, holbuki Xiva xonligida bunday shahar uchta – Mang'it, Qipchoq, Qo'ng'iroq, V.V.Bartold bu shaharlarning paydo bo'lishiga Xiva xonligida urug'chilikning kuchli bo'lganligini sabab qilib ko'rsatadi va ular jumlasiga Nukus shahrini ham qo'shadi.

Ta'kidlash joizki, etnonimlarni bilmasdan turib, O'zbekiston toponimikasi bilan shug'ullanish mumkin emas. Chunki urug', qabila nomlari ko'pincha muayyan ma'noni anglatadi. Masalan, o'zbek urug'larini bilmagan kishi O'roqli, Cho'michli, Qarg'ali, Oytamg'ali, Qaychili, Uchtamg'ali kabi etnonimlarni «li» affiksli toponimlarga kiritishi mumkin. *Ming*, *yuz* urug'lari joy nomlari tarkibida kelganda sonni bildirmaydi, albatta. Holbuki, Jizzax viloyatining Zomin tumanida o'zbek urug'larining *kuchukboy*, *oqtosh*, *yamioq*, *kal*, kabi kichik guruhchalari, qirg'iz urug'laridan esa *chopon* (asli – Xonkel chapani), *hirquloq*, *eshqora*, *qozoq*, *jinni*, *to'qim* kabi to'plari bo'lganligi ma'lum.

Q'zbek etnonimlari to'grisida gap borganda shuni aytish kerakki, respublika hududida tojik, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq xalqlarning urug'-aymoqlari ham bo'lganidan o'z-o'zidan ma'lumki, ana shu xalqlarning urug'lari nomlari bilan atalgan joylar ham bor.

Quyida O'zbekiston xaritasida hozirgacha qishloqlarning nomlari shaklida uchraydigan etnooykonimlarning qisqacha ro'yxatini keltiramiz: *Abdal, Abiz, Avg'on, Avg'onbog', Avg'onon, Aday, Adayko'l, Aliovul, Ayronchi, Arab, Arabon, Arablar, Arabxona, Arg'in, Arlot, Afg'on, Afg'onon, Axtachi, Axtachi, Axtixona, Achamayli, Achchi, Ashamayli, Ayuchi, Bag'anatt, Bagtsh, Baday, Badal, Badroqli, Boy, Boyovul, Boymoqli, Bahrin, Boyqut, Boy topi, Boyo'gli, Bolta, Boltako'l, Boltali, Boltaqir, Balxi, Baliqchi, Baroq, Barlos, Botosh, Baxmal (Baxmon), Bahrin, Baxshi, Bachqir, Boyovui, Beglar, Begavlot, Bektemir, Beshog'och, Beshbola, Beshqozon, Beshkal, Beshkaltak, Beshkapa, Beshkubi, Beshsari, Burqut, Bo'ston, Bo'g'ajeli, Gala, Galabotir, Gumbaz, Gurlan, Dalvarzin, Darxon, Do'rmon, Duvlat, Dumar, Yettiqashqa, Yetimshox, Yettiurug', Yobu, Yobi, Yovi, Yovu, Jabag'li, Jabag'i, Jobi, Jag'alboyli, Jag'altoy, Jadigir, Jakis, Jaloyir, Jalmat, Jastobon, Jatta, Jelkillak, Jilonli, Jilontamg'ali, Jilonchi, Juz, Jo'g'i, Juyrat, Juriyat, Zarmas, Ilonli, Kal, Kallar, Kaltatoy, Kapa, Kapsasaroy, Kasovli, Kelachi, Kenagas, Kepe, Kerayt, Kerey, Kesaklar, Kesakli, Kesavli, Kesa-mir, Lag'mon, Laqay, hangar, Lug'umbek, Lo'li, Mavlish, Mazang, Maydayobu, Moylibolta, Molish, Mang'it, Mang'itlar, Marqa, Marqayuz, Maschai, Machchai, Machay, Mergancha, Merkit, Mesit, Metan, Ming, Minglar, Minjir, Mirzai, Mirzamitan, Mo'g'lon, Mug'ulon, Mug'ulkent, Mug'ultoy, Muytenovul, Muqimi, Multoni, Munduz, Murotali, Musobozori, Nayman, Naymanovul, Naymanbo'ston, Naymansaroy, Norin, Nebo'sa, No Ids, Nukusovul, Nukusqala, Nukuslar, Nukusli, Nekuz, Nukusyop, Oboqli, Ovoqli, Ovchi, Odoq, Oytamg'ali, Oyini (Oyinni), Og'or, Oybek, Oriq, Oqbosh, Oqbo'yra, Oqqoyli, Oqqipchoq, Oqmang'it, Oqtana, Oqto'nli, Oqtumar, Oqchelak, Oqchepkan, Olahaytal, Olaqarg'a, Olot, Oldoshmon, Ollot, Olmasuvon, Olmachi, Oltiog'ayni, Oltio'g'il, Olchin, Orol, Parchay-uz, Patas, Pashqurt, Po'loti, Po'lotchi, Po'stinli, Puchug'ay, Ramadon, Ramit, Savoy, Sayot, Sayid, Sayidobod, Sayidkent, Sayidlar, Salim, Sanchiqul, Sanchiqli, Saroy, Saroykerayit, Saroyon, Sartjuzi, Sartyuz, Saribag'ish, Sari, Sarioymovut, Sayoq, Sayot, Sirgali, Sulduz, Suyunduk, Tobin, Tog'ay, Tog'liq, Toqchi, Tojik, Tojiko-bod, Tojirqishioq, Tojiklar, Tojikmahalla, Tojikravot, Toz, Tait, Tayloq, Tayloqon, Tayloqlar, Tama, Tamabahrin, Tamayrat, Tamg'ali, Tarag'ay, Taroqli, Torttuvli, Tatar, Tatarlar, To'par, Turbat, Turkibolo, Turk, Turkiston, Tupqora, To'ja, Tulangit, Tulkichi, Tumor, To'par, Turkipoyon, Turkovul, Turkon, Turkman, Turkmanovul, Turkravot, To'rtog'ayni, To'rtota, To'rtayg'ir, Tuyoqli, Tuyachi, Tudamali, Uzun, Uyg'ur, Uyshin, Uyshun, Uysun, Ultar-ma, Ungut, Urganji, Urganjibog', Urganjtyon, Xalach, Xidirsha, Xitoy, Xitayuz, Xo'ja, Xo'jalar. Chovli, Chag'atay, Chaqar, Chaqmoqli, Chalaqozoq, Chalaqarg'a, Cholmang'it, Choljuvit, Chang'aroqchi, Chandır, Chandırqiyot, Chapar-ashli, Chig'atoy, Chiljivut, Chimboy, Chimboyliq, Chinoz, Chuvit, Cho'Hilar, Cho'mbog'ish, Cho'mishli, Chumchuqli, Cho'ngbog'ish, Cho'ntak, Chuyut, Shag'al, Shag'alon, Shag'alqala, Shag'allar, Sheyklar, Shirin, Shirinlar, Shirintepa, Shixlar, Shuyit, Shiljuit, Eloton, Yuzlar, Yuzqishloq, Yuziya, Yambaroq, Oymovut, O'ris,*

O'risqazg'an, O'risqishloq, O'tarchi, O'yuvli, Qozoq, Qozoyoqli, Qayirma, Qaychili, Qayshili, Qalluq, Qalmoq, Qalmoqon, Qalmoqlar, Qalmiq, Qangli, Qandi, Qandekli, Qanjig'ali, Qatag'on, Qashqar, Qora, Qoraabdal, Qoraqalpoqiya, Qorakaltak, Qoraqasmoq, Qoraqitoy, Qorakesak, Qoraqur-soq, Qorako'sa, Qoraqutchi, Qoraqushchi, Qoramurcha, Qoraqipchoq, Qoramang'it, Qoraqishloq, Qoramo'yin, Qoramurt, Qoranyaman, Qorao'yniovut, Qorapchi, Qorateri, Qorato'nli, Qoratuxum, Qoraxoni, Qoraxitoy, Qoracha, Qora-yantoq, Qarg'alar, Qaig'atepa, Qorliq, Qarmish, Qarsoqli, Qatag'on, Qovchin, Qashg'ar, Qashtamg'ali, Qipchoq, Qiyqim, Qirg'iz, Qirg'izovul, Qifg'izqo'rg'on, Qirg'izlar, Qirg'izmahalla, Qirsadoq, Qitoy, Qiyoli, Qiyonni, Quva, Quvondiq, Qo'g'a, Qo'g'ay, Qulvachcha, Qullar, Qo'ng'iro't, Qo'ng'iro'tovul, Quraysh, Quralas, Qurama, Qirqlar, Qishliq, Qiyot, G'alcha, G'olba va xokoza.

Bu etnonimlar joy nomlari shaklida qayta-qayta uchraydi, Masalan, ayronchi, arg'in, achamayli, bag'anali, beshbola, burqut, g'alabotir, kenagas, tama, ming, mitan, oytamg'ali, sayat, tortuvli, o'ymovut, o'tarchi, uyas, qutchi kabi etnonimlar qishloq-shahar nomlari tarkibida 5 martadan 10 martagacha, bolg'ali, bolta, bahrin, bo'ston, qangli, qoraqalpoq, uyg'ur, qashqar, qiyot, qurama, qirq, mirishkor, mug'ui kabi etnonimlar 11 – 20 martagacha, beshkapa, do'rman, jaloyir, tojik, turkman, qirg'iz, qozoq, qo'ng'iro't, mang'it kabi etnonimlar 21 martadan 30 martagacha, qipchoq, saroy et-nonimlari 31-40 martagacha takrorlanadi. Arab etnonimi esa 80 dan ortiq oykonim hosil qilgan.

3. Har qanday tilning so'z zahirasi bir qancha manbalar hisobiga boyib boradi. Ana shunday manbalardan biri toponimiya, ya'ni geografik nomlardir Toponimlarning leksikaning boshqa turlariga o'tishi ya'ni atoqli (ism-familiyalarga) yoki turdosh otlarga aylanishi *detoponimizatsiya* (toponimlikdan voz kechish) deyiladi. Toponimlarga nom bergan so'zlar inson faoliyatining barcha sohalarini (fan, texnika, san'at, adabiyot, iqtisodiyot, kundalik hayot sohalarini), tevarak-atrofdagi narsalar hamda hodisa-voqealarni qamrab olgan. Bunday so'zlar minerallar va tog' jinslarining, kimyoviy elementlarning, o'simliklar va hayvonlarning, kiyim-kechak, asbob-uskunalarining, kasalliklarning, tarixiy voqealarning nomlari bo'lishi mumkin.

Xilma-xil toponimlar haqida tasavvur berishdan oldin bir necha misol keltiramiz.

Sibir deganda g'arbda Ural tog'laridan sharqda Tinch okeani sohili bo'ylab joylashgan tog' tizmalarigacha, shimolda Shimoliy Muz okeani sohilidan janubda Qozog'iston dashtlari hamda Mo'g'uliston Respublikasi etaklarigacha bo'lgan ulkan hududni egallab yotgan past tekislik tushuniladi.

Turkiston chor Rossiyasi tomonidan bosib olgandan keyin, uning qonunlaridan bosh tortgan fuqarolar qishi qahraton sovuq, yozda chivin-chirkaylar nafas olishga ham kun bermaydigan qattiq tabiatli o'lkaga badarg'a qilinar edi va bu *sibir qilmoq* deyilgan. Ushbu atamadan bir qancha narsa-buyumlar ham nom olgan. Masalan, yashil tusdagi bir buyoq, tik yoqali kamzul, qog'oz pul, sovuqqa chidamli olma, sovuq xonali avaxta *sibirka* deb atalgan. Geologlar qizil tusdagi qimmatli toshni *sibirit* deyishadi. Toponimlarning leksikani boyitishda *eponim* bo'lib xizmat qilishini, ya'ni, o'z nomini berishini shu misollardan bilsa ham bo'ladi.

Aholi punktlari, ayniqsa shaharlar (*bordo, kagor, xeres* vinolari, *borjomi* suvi, *satin* gazlamasi, qo'qonarava, *chustdo'ppi* va hokazo.), davlatlar, mamlakatlar, o'lkalar, xududlar, turli joylarning nom-laridan kelib chiqqan turdosh otlar juda ko'p.

Masalan, *alebastr* Misrdagi shu nomli shahar, *mndezit* Janubiy Amerikadagi tog', *boksit* Frantsiyaning janubidagi Boks degan joy nomidan, *kaolin* (chinnigulning ilmiy nomi) *Xitoydagi* Kaolin Izyansi viloyatidagi joy nomidan, *muskovit* Moskvaning *Moskoviya*, *to'yamo'yinit* Farg'ona viloyatdagi To'yamo'ym koni, *xibinit* Rossiyaning shimolidagi tog'lar nomidan olingan. Yer tarixidagi devon, kembriy, perm *toponimlardan* nom olgan geoiogik davrlardir. Daryolarning buralib oqadigan qismining *meandr* atalishi kichik Osiyodagi Meandr daryosi nomidan kelib chiqqanini geograflar yaxshi bilishi kerak.

Ameritsiy, balxashit, germaniy, yevropiy, yerevanit, indiy, kaliforniy, fransiy kabi kimyoviy elementlar va moddalarning qanday toponimlardan nom olganini bilish qiyin emas. O'simliklardan apelsinning gollandcha «xitoy olmasi» degani, kofening Afrikadagi *Kaffa* o'lkasi, *shpanka* Ispaniya, *qirmiska* uzumi va *qirimsag'iz* o'simligi *Qrim*, *kanareyka* zotli sayroqi qush Atlantika okeanidagi *Kanar* orollari nomidan, *sardina* (sardinka)balig'i. O'rta dengizdagi *Sardiniya* oroli nomidan olingan. Shuningdek gazlama turlaridan boston movuti AQSh dagi *Boston* shahri nomidan, nafis gazlamalar *kashemir* Xindistondagi Kashmir viloyati kelib chiqqan. Krepdeshin «Xitoy matosi» degan so'z. Boshqa sohalardan misollar ketiradigan bo'lsak, *limuzin* avtomobili Fransiyaning Limoj departamentining nomidan, *mayonez* sousi O'rta dengizdagi Menorka orolining markazi Maon shahri nomidan, *plombir* muzqaymog'i Fransiyadagi shu nomli shahardan, *konyak* Fransiyadagi shu nomli shahardan, *feska, fes* bosh kiyim Marokashdagi Fets shahri norftidan olingan. Dollar so'zini oling, u Germaniyadagi Ioaximstal shahri nomidan olingan bo'lib ioxamstaler so'zining amerikacha qisqarib o'zgargan shaklidir. *Akademiya* Gret siyaning Afina shahri yaqinidagi *Akademiya* o'rmonzori nomidan, *roman* – asli lotincha *romanus* so'zidan kelib chiqan (Rumniki – Rimniki). *Shpingalet* (tamba) Ispaniya nomidan, *fara* chirog'i Iskandariya shahri yaqinidagi (Misr) *Faros* oroli nomidan, Bibliya (Injil – Bibliyaning bir qismi) nomi yunoncha biblos (papiirus o'simligining po'stlog'i) so'zidan yasalgan bo'lib, asli Suriyadagi Bibl shahri nomidan kelib chiqqan.

Osiyoda, jumladan O'zbekistonda farzandlarni joy nomlari bilan atash qadimdan rasm boigan. Ko'pincha bola aytaylik, boshqa bir mashhur muzofotda, shaharda tug'ilsa o'sha joy nomi ism bo'lib qflgan. *Buxorboy, Toshkanboy, Qo'qpnboy, Sayramboy* ismlari ana shular jiimlasidandir (biroq *Qarshiboy* ismi bundan mustasno, bola tug'ilayotganda teskari kelib qolsa, *Qarshiboy* deb ism olgan). Bunday ismlarda o'sha joy nomining imlosiga amal qilinmagan, *Buxoroboy, Toshkentboy* deb talaffuz qilinmagan. Qo'qon qadimda Xuqand, Xuvaqand deb atalgan. Shuning uchun ham, sovet hokimiyatining dastlabki yillarida chet elga ketib qolgan o'zbeklar uchun chiqariladigan gazetalarda u shahar hozir ham *Xuqand* deb yoailadi.

Toponimlardan nom olgan ismlar ko'p emas, biroq joy nom-larini o'zlariga nisba, ya'ni nisbiy familiya qilib olgan mashhur kishilar tarixda juda ko'p bo'lgan.

Shu narsa xarakteriki, O'rta Osiyoda, jumladan O'zbekistonda joylarni malum va mashhur shaxslarning nomlari bilan atash rasm boimagan.

Kishilar hammaga tanilib, xususan qo'liga qalam olib yuksak ijod sohibi bo'lgandan keyin o'zlari tug'ilib o'sgan shaharlar, viloyatlar nomlarini o'zlariga *nisba*, ya'ni nisbiy familiya qilib olganlar. Tarixda *Andijoniy, Buxoriy, Namangoniy, Samarqandiy, Termiziy, Toshkandiy, Xorazmiy* singari ko'plab allomalar o'tgan.

A D A B I Y O T L A R:

1. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ, 1998.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // *Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 – жилд.* – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 326 б.
3. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.
4. Zaxiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – T., 1960.
5. "Avesto" va uning insoniyat taraqqiyotidagi o'rnini. – T.: Fan, 2001.
6. Nizomiddiy SHomiy. Zafarnoma. – T.: O'zbekiston, 1996.
7. Sogdiyskie dokumenti s gori Mug, yuridicheskie dokumenti i pis'ma. Perevod i kommentarii Livshitsa. Vipusk II. – M., 1962.
8. Qorayev S. Toponomika. – T., 2006. – 320 b.

5–MAVZU. TOSHKENT SHAHRI TOPONIMLARI (4 soat).

Reja:

1. Toshkent toponimining paydo bo'lishi tarixi.
2. Toshkent daxalari va maxallalari.
3. SHaxar darvozalari, ko'chalari va urbonimlar.
4. Toshkent viloyati toponimlari.

1. Toshkent mamlakatimiz hayotida katta o'rta tutadi. Avvalambor, u Vatanimizning poytaxti, ulkan iqtisodiy, siyosiy, madaniy markaz. Poytaxtimizni turlicha ulug'laydilar: «Toshkent - non shahri», «Toshkent - tinchlik shahri», «Toshkent - bog'-rog'lar shahri», «Toshkent - do'stlik shahri», «Toshkent - jasorat shahri» va hokazo.

Poytaxtimiz ko'chalar soni jihatidan respublikamiz shaharlari orasida birinchi o'rinda turadi. Toshkentda 3000 ga yaqin katta-kichik ko'cha bor.

Toshkent toponimini ko'p adabiyotlarda «Tosh shahar» deb izohlanadi. Shu so'zda ma'lum ma'noda shahar tarixi ham o'z aksini topgan. Shahar hududida tosh asriga oid buyumlar uchragan. Toshkentdagi qabristonlardan birida topilgan haftjo'sh (bronza) ko'zgular, turli mamlakatlarning tangalari shaharning kamida 2000 yillik tarixidan darak beradi.

Toshkent haqidagi birinchi tarixiy ma'lumotlar milodning dastlabki asrlariga to'g'ri keladi. Chunonchi, shaharning geografik o'rniga oid ma'lumotlar yunon olimi Klavdiy Ptolemeyning «Geografiyadan qo'llanma» asarida uchraydi. Ptolemey bu asarida yer sharining obod qismini, ya'ni *oykumenani* 26 xaritada tasvirlagan. Shu xaritalardan birida O'rta Osiyo va uning atrofidagi o'lkalar tasvirlangan. Unda

Xitoyga boradigan savdo yo'li ustida, aniqrog'i Yaksart (Sirdaryo) havzasining sharqida *Terri Lapideya* degan joy ko'rsatilgan. Olimlar ana shu yunoncha nomni «Tosh qo'rg'on» deb tarjima qilib, Toshkentga nisbat berishgan.

Toshkent shahrining nomi yozma manbalarda Choch, Chochiston, Shosh, Shoshkent shakllarida ham uchraydi. *Choch* so'zi ham sug'd tilida «tosh» demak. Shosh esa Choch nomining arabcha shaklidir. Choch yoki Shosh deganda Toshkent hamda uning atroflari tushunilgan.

X asrda noma'lum muallif tomonidan fors-tojik tilida yozib qoldirilgan “*hudud ul-olam*” («Dunyoning sarhadlari») nomli asarda bunday deyiladi: «Choch katta viloyat, xalqi jangovar, boy va sahiydir. U yerda o'q-yoy tayyorlanadi. Binkat Chochning poytaxti. Bu katta shahar, ayni vaqtda podshoning qarorgohidir.

Arabinavis olimlardan Istahriy, Ibn havqal, Muqaddasiy va boshqalar (IX-X asrlar) o'z asarlarda Shosh viloyatining markazi Binkat shahri deb ko'rsatganlar. Binkat hozirgi Eskijo'va va Chorsu oraligida bo'lgan. Binkat nomi forscha-tojikcha bo'lib, «ko'rimli shahar demakdir (*bin* - ko'rinish, ko'zga tashlanish, *kat* – sug'dcha «shahar, qishloq, manzilgoh» degan ma'noni bildirgan).

Buyuk Abu Rayhon Beruniy o'zining «Qonuni Mas'udiy» asarida «Binkat - bu Shoshning poytaxti, turkiy tilda «Toshkand», yunonchadan arabchaga tarjima qilsang, – «Buri al-hijori» («Tosh minora) deb yozgan. Beruniyning so'zlarini boshqa olimlar ham tasdiqlagan. Masalan, Mahmud Qoshg'ariy o'zining «Devonu lug'otit turk» asarida «Tarkan – Shoshning nomi, uning asli nomi Toshkand bo'lib, «g'ishdan qurilgan shahar demakdir», deb yozgan. Demak, poytaxtimiz nomining «Toshkent» shakli birinchi bor Beruniy asarlarida uchraydi va shahar boshqa nomlar bilan ham atalgan, nihoyat hozirgi nomi tilimizda qat'iy o'rin olgan.

Toshkent haqida ozmi-ko'pmi ma'lumotlar XIV-XIX asrlarda o'rta Osiyoning siyosiy, harbiy va madaniy hayoti haqidagi asarlarda uchraydi.

Shaharning XIX asr tarixi, topografiyasi (geografiyasi), jumladan uning toponimlari haqida ma'lumotlar Muhammad Solihning «Tarixi jadidayi Toshkand» («Toshkentning yangi tarixi») asarida uchraydi. Qo'lyozma fors-tojik tilida bitilgan bo'lib, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi. Asar asli Toshkent viloyati tarixi haqida bolib, muallif shahar tarixini butun o'lkada kechgan voqealar ko'lankasida yoritgan.

Toshkent shahrining tarixi va toponimiyasiga oid mukammal ma'lumotlarni O'rta Osiyoni Rossiya bosib olgandan keyingi davrdagi rus mualliflari Ye.T.Smirnov («Drevnosti v okrestnostyax Tashkenta», 1895), A.Mayev («Aziatskiy Tashkent, 1876), I.I.Dobroslova (Tashkent v proshlom i nastoyashem», 1912) N.Lokoshin (Poljizni v Turkestane, 1922), A.Shishov («Sarti», 1911) kabilar asarlaridan topish mumkin.

2. Toshkent ichidagi tabiiy va madaniy obyektlar nihoyatda xilma-xil, ular shahar tarkib topgan davrdan tortib hozirgi kungacha paydo bo'lib, bir qanchasi esa yo'qolib ketgan. Shahar o'zining devorlari, tashqi istehkomlari, xandaq, darvoza, qabriston, machit-madrasa, ariq-zovurlari, hovuzlari, maydonlari, mahalla-mavzolari, bozor-rastalari, bog'u xiyobonlari bilan mashhur bo'lgan. XIX asr oxirlarida Toshkentda 12 darvoza, 40 ga yaqin qabriston (hatto yaponlar qabristoni), 150

machit, 26 madrasa, 5 mingga yaqin do'kon, 200 mahalla, 500 hovuz, 1500 bozor-rasta, ikki yuzga yaqin mavze (shahar chetlaridagi bog' hovlilar mahallalari) bo'lgan.

Maiumki, Toshkent XX asrning boshlarigacha to'rt dahadan (ma'muriy hududiy birlikdan) iborat bo'lgan: Beshog'och, Ko'kcha, Sebzor, Shayxontohur. Dahalar mahallalarga bo'lingan. 1865 yilda shaharda 140 mahalla bo'lgan, XX asr boshlariga kelganda mahallalar soni 200 dan ortiq edi.

Shayxontoxur dahasi mahallalari: Oqmasjid (Oqmachit) Olmazor, Otinlikmasjid, Orqak ko'cha, Balandmasjid, Bodak, Ganchtepa (Ganchlitepa), Govkush, Darxon, Devonbegi (Do'mbegi), Devonaburx, Degrez (Deroz), Jangoh (Jangob), Katta Janob, Jarko'cha, Jartegirmon. Zanjirlik, Egarchi, Ilamahalla Eski-yangibozor, Qoziko'cha, Kaltatoy, Qoryog'di, Qatortarak, Qashqar, Qishloqtepa, Qiyot, Qiyot katta ko'cha, Qiyot torko'cha, Qiyottepa, Quduqboshi, Qo'rg'onorqasi, Merganchi (Mergancha), Mo'g'ulko'cha, Padarkush, Pastak, Turk, Turktepa, Tursun Sulton, O'qchi, O'qchi-Merganchi, Xadra, Oqqo'rg'on, Bo'zariq, Damariq, Datxonariq, Mingo'rik, Mirobod, Sho'rtepa, Yalang'och, Qozoqbozor, Qoziko'cha va xokoza.

Sebzor dahasi mahallalari: Ayrilish, Oqota, Oqtepa, Alvasti ko'prik, Almatqo'shchi, Omonbaqqol, Otchopar, Bog'ko'cha, Hasanboy, Hastiimom, Xotinmasjid, Hovuzbo'yi, Ho'jagon, Ho'jako'cha, Chitbozor, Chuvalachi, Darxon, Dovultepa, Jangal, Jumamasjid, Zakotxona, Taxtakoprik. va xokoza.

Ko'kcha dahasi mahallalari: Obinazir, Ayrilish, Oqilon, Oqtepa, Guzarboshi, Do'moq, Ishkavat, Qozoqbozor, Qoziko'cha, Kallaxona, Tuyabo'g'iz, Chordara, Charxchi, Chilotg'on, Chimboy, Kunjak, Ko'nchilik, Kovushfurushlik, Langar, Malharam, O'rikzor, Xodabozor, Beklarbegi, Qulko'cha, Qurvaqavot, Qirg'izko'prik, Mehtarmalik, Chuqurqishloq, Sharshintepa, Tuyatortar, Uzuntepa, Xotinkoprik, Yumaloq va xokoza.

Beshyog'och dahasi mahallalari: Andijon, Arpapoya, Badalboy, Boyko'cha, Boltaboy, Balandkoprik, Balandmasjid, Gulbozor, Darxon, Jomimasjid, Eshonguzar, Eshonmahalla, Kamolon, Qandolatbozor, Kapponbozor, Ko'kmasjid, Laylakxona, Mayizbozor, Mahkama, Nosvoybozor, Paxtabozor, Poyakilik, Unbozor, O'roqchilik, Chorsu, Chinnibozor, Chuqurkoprik, Cho'ponota, Yangimahalla, Yangixonaqoh,

Toshkent pasti-baland hududda joylashgan. Shuning uchun ham poytaxtimiz haqida «Yetti o'r, yetti qirdan iborat» deyilgan. Shunga ko'ra shahar toponimiyasida *tepa, jar, ko'prik* so'zlaridan tarkib topgan nomlar ko'p uchraydi.

Toshkentda qadimiy turkiy so'z – *ariq* atamasidan tuzilgan suv nomlari (gidronimlar) ham kam emas: Bozzariq, Damariq, Darxonariq, Yelariq, Labzakariq, Nishahariq, Savsarariq, Suvari, Tersariq, Toshariq, Turkariq, Changalariq, Quvurariq va boshqalar.

Toshkentda relief o'r-qir, ariq-kanallar serob bo'lganidan koprik ko'p qurilgan: Balandkoprik, G'ishtkoprik, Chuqurkoprik, Xotinkoprik.

Shaharlar toponimiyasida hunar-kasb leksikasi katta o'rin olgan. Bunday nomlarga qarab shaharda qanday hunarmandchilik, kosibchilik turlari rivojlanganini bilib olish mumkin. Bunday toponimlarni sanab o'tamiz: Attorlik, Bazzozlik, Degrez, Zargarlik, Ko'nchilik, Misgarlik, Nonvoyguzar, Parchabof, Poyakilik, So'kpurash,

Tabibko'cha, Taqachi, Temirchi, Charxchi, Egarchi, O'qchi, Qassobguzar, Qoshiqchilik va boshqalar.

Shaharda rasmiy bozor va rastalardan tashqari, turli kasb egalari yashaydigan mahalla, ko'cha-guzarlarda ham oldi-sotdi avjida bo'lgan. Ko'pincha rastalar bilan hunarmandchilik ustaxonalarini farq qilib bo'lmagan. Ko'cha yuzida hunarmand hammaning ko'z o'ngida turli mahsulot ishlab chiqarar ekan, oldi-sotdi bilan ham shug'ullangan, ustaxonaning orqa tomonida esa oila a'zolari yashagan. Masalan, Degrez yoki Deroz (tojikcha *degrez* «qozon quyish») mahallasida cho'yandan qozon, omoch tishi, uzangi kabi asbob-uskunalar yasalgan, Pirchabopda atlas-kimxob to'qilgan. Zargarlik, Ko'nchilik, Misgarlik, Nonvoyguzar, Temirchilik, Charxchiko'cha, Egarchi, Qoshiqchilik kabi nomlar bu yerlarda qaysi kasb egalari yashaganligini aytib turibdi.

Toshkentda 150 ga yaqin masjid bo'lgan. Shaharning mahalla-mavzalaridan bir nechtasi masjidlar nomlari bilan atalgan edi: Balandmasjid (Bo'lomasjid), Jomimasjid, Jumamasjid, Otinlikmasjid, Sirlikmasjid, So'galmasjid, xotinmasjid.

3. Har qanday yirik shahar kabi Toshkent ham qadimda mudofaa devori bilan o'ralgan. Shahar darvozalarini XIX asr oxirlarida ham ko'rish mumkin edi. Darvozalar soni o'zgarib turgan. XVIII asrda 8 ta darvoza bo'lgan bo'lsa, XIX asrda 12 ta edi. Tarixchi Muhammad Solih (XIX asr) quyidagi darvozalarni sanab ko'rsatgan: 1) Qiyot darvozasi; 2) Turklar darvozasi; 3) O'zbeklar darvozasi; 4) Taxtapul darvozasi; 5) Qorasaroy darvozasi; 6) Chig'atoy darvozasi; 7) Sag'bon darvozasi; 8) Ko'kcha darvozasi; 9) Kamolon darvozasi; 10) Qang'li darvozasi; 11) Beshog'och darvozasi; 12) Qatag'on darvozasi.

Darvozalarni himoya qilish o'zbek qabilalari vakillarining zimmasida boigan. Qo'riqchilar uchun darvoza yaqinida boshpana ajratilgan. Masalan, Qiyot qabilasi vakillari Qiymas darvozasini himoya qilganlar va Qiyot nomli mahallada yashaganlar. Bu mahalla hozirgi Navoiy ko'chasi, O'rda yonida bo'lgan.

Ko'kcha darvozasini Yobu qabilasi vakillari qo'riqlagan, shuning uchun shu darvozaning sharq tomonidagi mahalla Yobunazir deb atalgan.

Chig'atoy darvozasi Qo'shchiota darvozasi deb ham atalgan. Bu darvozani muhofaza qilish o'zbek millati tarkibiga kirgan chig'atoy qabilasining zimmasida bo'lgan, qabila vakillari shu darvoza atroflarida yashagan, keyinchalik bu yerlar Chig'atoy mahallasi nomini olgan.

Chig'atoy toponimi Chingizxonning ikkinchi o'g'lining nomidan olingan emas. Chingizxonning o'g'li XIII asrda yashagan, turkiy chig'atoy qabilasi undan ancha oldin mavjud edi. Chig'atoy till, chig'atoy adabiyoti atamalari o'sha qabila nomidan olingan.

Toshkentning uzun ko'chalaridan biri Chig'atoy, shu ko'cha yoqasidagi mozor Chig'atoy qabristoni deb ataladi.

Yuqorida ta'kidlangani kabi shahar darvozalaridan ko'pchiligi etnik nomlar bilan atalgan. Tarixchi Muhammad Solih Qorasaroy, Beshog'och, Kamondaron darvozalari ham urug'-qabila nomlari bilan atalgan deydi. Kamondaron keyinchalik Kamolon bo'lib ketgan.

Darvozalarning nomlari o'zgarib turgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Toshkent darvozalari quyidagicha nomlangan: 1) Samarqand darvozasi; 2) Ko'kcha

darvozasi; 3) Chig'atoy darvozasi; 4) Sag'bon darvozasi; 5) Qorasaroy darvozasi; 6) Taxtapal darvozasi; 7) Labzak darvozasi; 8) Qashqar darvozasi; 9) Beshyog'och darvozasi; 10) Qo'qon darvozasi; 11) Qo'ymas darvozasi; 12) Kamolon darvozasi. Ko'rinib turibdiki ba'zi bir darvozalar yo'l qayerga borishiga qarab nomlangan, Ayrim darvozalarining nomlari hozir ham saqlanib qolgan.

Toponimlar ko'pincha qadimiy so'zlardan iborat bo'ladi. Buning ustiga joy nomlari uzoq davr davomida iste'molda bo'lganidan grammatik, fonetik jihatdan o'zgarib ketishi ham mumkin. O'zi uchun tushuniksiz bo'lgan toponimdan ma'no qidirib xalq uni «milliylashtiradi». Masalan, Beshog'ochdagi Arpapoya nomining o'zbekcha *arpa* so'ziga, Qoryog'di urbonimining esa *qor* so'ziga hech bir aloqasi yo'q ekan. Qoryog'di arabcha qarya «qishloq» so'zidan kelib chiqqan ekan, Yoki Qurvaqavot asli *Quruqravot*, Yunusobod esa asli Yunusravot bo'lgan. Hazrati Imomni hastimom, Shayx Zayniddin boboni Shiziddinbuva degani kabi.

Toshkentda arabcha, hususan, forsha, tojikcha so'zlardan tarkib topgan geografik so'zlar uchrab turadi. Masalan, XVI asrga oid vaqf hujjatlarida Bo'zsuv (shahar o'rtasida) tojikcha Jul shahar deb atalgan, keyinchalik Shaharariq deyiladigan bo'lgan. Bo'zsuvning shahar hududidagi bir qismi va Kalkovus kanalining quyi qismi arab so'zi bilan Anhor, deb yuritilgan. o'zbekcha-tojikcha «adash» nomlar ham bor: Taxtako'prik – Taxtapul, Olmazor – Sehzor, Temirchilik – Chilangar yoki Oxunguzar (aslida — Ohanguzar), Qumloq -Registon.

Geografik nomlarni (toponimlarni) Yerning tili deyishadi. Chindan ham oddiy xalq tomonidan qo'yilgan eski nomlarga qarab biror hudud tabiati, iqtisodiyoti va etnografiyasi to'g'risida ko'p narsani bilib olsa bo'ladi. Toshkentning eski mahalla va mavzelari nomlari ham o'tmish haqida talay ma'lumotlarni so'zlab beradi.

Shahardagi yana bir guruli toponimlar turli xalq-elatlardan olingan: O'zbek, Tojik, Qashqar mahalla (Uyg'ur), Qirg'izko'prik, Qozoqbozor, Eron, Juhudbozor, Qalmoqqamalangan va boshqalar. Boshqa bir guruh mahallalar o'zbek urug'-qabilalariniig nomlari bilan atalgan: Yobu, Yovariq, Kaltatoy, Qiyot, Mo'g'ol, Turktepa, Chig'atoy, Oravakchi, Qangli, Qoramurt va hokazo.

Endi ayrim nomlarning kelib chiqishiga to'xtalib o'taylik. Arpapoya – Beshog'och dahasidagi mahallalardan biri. Professor H.Hasanov mazkur toponimni shunday izohlaydi. O'rda chetidagi xondoq *aropa*, shu xondoqning etagi esa *aropa poyi* deyilgan. Bu bora-bora arpapoya bo'lib ketgan.

Beshog'och – Toshkentning eski urbonimlaridan bo'lib, daha nomi – *og'och* (yog'och, yig'och) yetti-sakkiz kilometrغا teng uzunlik o'lchovi. Asli ma'nosi – «daraxt» (*xon shunday og'ochki, qon bilan ko'karur*. Fitrat).

Tarixchi Muhammad Solih Beshog'och qavm, toifa nomi deydi. Chindan ham o'zbek qo'ng'irotlarining *beshog'och* urug'i ma'lum. Shahrisabz tumanida Beshog'och qishlog'i ham bor.

Boltamozor – Sebzor dahasi mavzalaridan biri. Bolta urug'i vakillarining mozori. O'zbeklar, qozoqlar va qizg'izlar tarkibida *bolta*, *boltali* urug'lari qayd qilingan.

Balg'orbozor – Sebzor dahasi mahallalaridan biri. Bulg'ori teri (ko'n) sotiladigan bozor.

Bo'rjar – Beshog'och dahasi mavzalaridan biri. Bo'zsuv kanalining chap tarmog'i ham Bo'rijar deb ataladi. Bo'ri jar – «bo'ri ko'p jar» deb ham izohlangan. Ilgarilari qo'shin yurishga o'tlanishdan oldin to'plangan manzil *buljor* deb atalgan. Jarlik qo'shlnning to'planishi uchun qulay bolganligidan shunday atalgan bo'lsa ajab emas. Janubiy Qozog'istonda ham Bo'rjar degan joy bor. Bo'rjar «bo'z jar» degan taxmin ham bor.

Do'mbirobod – ko'cha va mahalla nomi. Qariyalarning gaplariga qaraganda bu yerda Mirsoat do'mbira degan qassob o'tgan. Qorni do'mbiradek katta bo'lganidan shunday laqab olgan. Keyinchalik shu yer Do'mbirobod bo'lib ketgan.

Zaxariq kanali. Vaqf hujjatlarida Zog' shaklida tilga olingan. Ba'zan Zolariq ham deyishadi. Kanal Firdavsiyning «Shohnoma»sida tasvirlangan Zol podshosining nomi bilan atalgan degan taxmin bor. Toshkentdagi ba'zi bir toponimlarning kelib chiqishini klassik fors adabiyoti qahramonlarini rtg nomlari bilan bog'ishlanadi (Kalkovus – Kaykovus, Bo'zsuv – Barzu, Zax -Zol va hokazo).

Labzak – Sebzor dahasidagi mahalla. Dastlab shaharning 12 ta darvozasidan biri shunday deb atalgan. Labzak asli Labi Zax (Zax arig'ining bo'yi) demakdir.

Sag'bon – Ko'kcha dahasidagi mahalla. U Sakbon – «itboqar» so'zidan olingan deyilardi. Keyingi vaqtda Sag'bon arabcha *suq* – «bozor» va forsha-tojikcha *ban* – «qarovchi», «boquvchi», ya'ni *suqbon* «bozor qorovuli» deb izohlanmoqda.

Sergeli (Sirg'ali) – Toshkent viloyati tumanlaridan biri. Sergeli qozoqlarning qabilalar ittifoqi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida sergeliliklarning ko'pchiligi Janubiy Qozog'iston hududida, qisman Toshkent vohasida yashagan. *Sirg'ali* urug'i o'zbeklar tarkibida ham bo'lgan.

Salor – Bo'zsuvdan boshlanadigan kanal. Bu kanal XV-XVI asrlar vaqf hujjatlarida Ro'dak, ya'ni «daryocha» deb ham atalgan. Professor H.Hasanov kanal (ariq) nomi uni *sipohi salor* – lashkarboshi qazdirganidan dalolat beradi deydi. *Salor* degan tirug' xam bo'lgan.

Toshkent so'zining etimologiyasi haqida turli fikrlar bayon etilgan. Shulardan eng ko'p tarqalganlari toponimning Tosh (arabcha — *hijara*, yunoncha — *petros*) so'zi bilan aloqador, ya'ni Toshkent – toshqal'a demakdir. Ptolemeyning «Geografiya» kitobida u Lifivos Petros – «Burj ul hijora» (Tosh qal'a) deb atalgan (Beruniy). «Tarkan – Shoshning ismi. Uning asli Toshkand bolib, toshdan qilingan shahar demakdir» (Mahmud Qoshg'ariy).

Xadra – Shayxontohur dahasidagi mahallalardan biri, endilikda eski shaharning markaziy maydoni. Tarixchi Y.G\ G'ulomov va folklorshunos H.T. Zaripovning fikricha, *haddi roh* «yo'lning chekkasi, chegarasi», ya'ni shaharning chekkasi degan ma'noni bildiradi. Tilshunos F.A. Abdullayev esa xadra «notekis, past-baland, adirlik (yer) demakdir» deydi (*adrang* – *adra* – *xadra*).

Chilonzor – Beshog'och dahasi mavzalaridan biri. Chinorzor keyinchalik Chilonzor bo'lib ketgan. Ba'zilar bu joy chllon (jiyda) o'simligidan nom olgan deyiladi. Buxoro va Surxondaryo viloyatlarida ham Chilonzor degan qishloqlar bor.

Chig'atoy – Toshkent mahalla va mavzolari ro'yxatida bir necha marta takrorlanadigan nom. Chig'atoy – Chingizxonning ikkinchi o'g'li. Chig'atoy ulusi aholisi *chig'atoylar* deyilgan. Chig'atoy nomini G'arbdagi va o'rta Osiyodagi xalqlar Chag'atay, Jag'atay shaklida talaffuz qilib keladi. O'zbekiston va Tojikistonning

janubidagi katta bir qavm (o'zbeklar va tojiklar) o'zlarini *chag'atay* deb hisoblashadi. Respublikamizda Chag'atay nomli bir necha qishloq bor. Demak, bu so'z asli chag'atay (chaqatay) shaklida bo'lgan. Zomin tumanidagi qirg'izlar tilida *chaqatoy* «janjalkash», «jangari», «urishqoq» degani. Bu ham mazkur so'zning o'zbekcha shakli haqida o'ylab ko'rish kerakligini ko'rsatadi.

Shayxontohur – Toshkentning to'rt dahasidan biri. Urbonim Shayx Umar Bog'istoniy o'g'li Shayx Xovondi Tohur (janobi pok shayx) ismli avliyo nomi bilan atalgan.

Shivli yoki Shivilimozor – Shayxontohur dahasi mavzalaridan biri. Bu yerlar hozir ham Shivli, shu yerdan o'tadigan ariq Chovli deyiladi. Shivli bilan Chovli ikkalasi bir nom (bu fikrni Muhammad Solih ham, N.G. Mallitskiy ham aytgan). Dastlab mahalla Shivli, to'g'rirog'i Shibli deb yuritilgan. Shibli (asli shayx ismi, mozor nomi) bora-bora Chovli bo'lib ketgan. *Shibli* ismli ulug' zotlar, avliyolar, olimlar ko'p o'tgan. Shibli so'zi arabcha bo'lib «sherbachcha» (arslon bolasi) demakdir.

Eski jo'va – Sebzor dahasidagi mahalla. H. Hasanov bu nomni eskirgan harbiy aslahalar (jo'va) ombori ma'nosidadir deydi. Chindan ham jiba (juba) «sovut» degani. Fikrimizcha, *jo'ba* (jo'va) «bozor, rasta» degan so'z. Buxoroda *Jo'bai baqqolon* «baqqollar bozori» bo'lgan. Eronda Jo'bai jadid – «yangi bozor» degan toponim bor.

Yalang'och – Shayxontohur dahasi mavzalaridan biri. Yalang'och laqabli avliyo nomidan kelib chiqqan.

O'rda – O'rta Osiyo xonliklarida xonning qarorgohi. Toshkentning Navoiy ko'chasi boshidagi O'rda degan joyda XIX asr boshlarida Qo'qon xoni noiblari o'rda qurdirgan.

Qoramurt – Shayxontohur dahasi mavzalaridan birining nomi. *Qoramurt* o'zbek urug'laridan biri, ma'nosi «qora mo'ylovli» demak.

Toshkent shahridagi tabiiy va madaniy, sun'iy obyektlar nihoy-atda xilma-xil. Shahar ichki obyektlarining nomlari *urbonimlar* deyiladi. Bunday obyektlar shahar tarkib topgan davrdan boshlab paydo bo'lgan.

Ana shu obyektlarning aksari qismi yo'qolib ketgan bo'lsa ham xalq xotirasida, qo'lyozmalar va boshqa yozma yodgorliklarda ularning nomlari saqlanib qolgan. Ularning har biri shahar tarixining zarralaridir.

Shahar toponimlarining eng ko'p sonlisi ko'cha-ko'ylar nomlaridan iborat. Toshkent ko'chalarining soni va nomlari har doim o'zgarib turgan. Poytaxt ko'chalari nomi va sonini Toshkent shahar Obodonlashtirish Bosh boshqarmasi tomonidan 1978 yilda nashr etilgan ma'lumotnoma bilan oradan chorak asr o'tgandan keyingi ro'yxat materiallarini solishtirsak, katta tafovutni ko'rish mumkin.

1978 yilgi nomlarning ko'pchiligi kommunistik mafkura, ruslashtirish siyosati ruhi bilan sug'orilgan edi. Ma'lumotnomada jami bo'lib 3253 ko'cha soni keltirilgan. Lekin mustaqil nomlar soni 1500 dan oshmaydi. Buning sababi shundaki, katta ko'cha ham, tor ko'cha ham, berk ko'cha ham bir nom bilan atalgan; masalan, bitta ko'cha, 2 ta tor ko'cha, 2 ta berk ko'cha Ashrafiy, nomi bilan atalgan.

Guliston nomi ko'chalar bo'yicha eng ko'p takrorlangan. Bosh Guliston ko'chasining yonida 1-Guliston, 2-Guliston, 3-Guliston... 10-Guliston ko'chalari,

shuningdek, 4 ta Guliston tor ko'chalari va bitta Guliston berk ko'chasi mavjud bo'lgan.

1500 nomning uchdan bir qismi antropotoponimlar – kishilarning ism-familiyalari, iaqablari, taxalluslari bilan atalgan toponimlar edi. Shu 500 nomdan aksari qismi – 280 ga yaqini rus familiyalari edi, ular orasida partiya va davlat arbobiari, fan va madaniyat arboblari, qahrarnonlar, chor generallari asosiy o'rin tutar edi. Jumladan, Aleksandrov, Babushkin, Blyuxer, Budyonniy, Vereshchagin, Vrevskiy, Vishinskiy, general Petrov, Grishin, Dobrolyubov, Jdanov, Jukovskiy, Ilich, Kadishev, Kalinin, Kirov, Kotovski, Kuropatkin, Krenkel, Krupskaya, Kuybishev, Kutuzov, Lazo, Lenin, Malinovskiy, Shumilov va hokazo.

Toshkentda kishi nomlari bilan atalgan 500 ko'chada o'zbekcha antroponimlar soni 130 dan oshmagan. O'zbek tarixi, madaniyati va adabiyotida ulkan rol o'ynagan shaxslardan anchagina qismining nomlari poytaxt ko'chalarida o'z aksini topgan. Lekin o'sha vaqtdagi hukmron mafkura va siyosat nuqtayi nazaridan o'nlab buyuk namoyandalarning nomlari Toshkent ko'chalaridan o'rin olmagan.

O'zbekiston poytaxti ko'chalaridan 250 tasi ruscha so'zlar bilan atalgan edi: Abrikosoviy, Agroskola, Bogarnaya, Vishnevaya, Vostochnaya, Golubaya, Gornaya, Groznaya, Dalnaya, Duboviy, Jarkiy, Zapadnaya, Zimnyaya, Industrialnaya, Kalinovoy, Kishechniy kabi.

Bu kabi toponimik nomuvofiqlikka mustaqillik yillarida chek qo'yildi.

Ilmiy poydevori chuqur bo'lmagan har qanday ustqurma bir kun barbod bo'ladi.

Sovet davlati parchalanib ketgandan keyin joy nomlari milliy qadriyat qatlamlaridan bin sifatida qaralib, mustaqil toponimik siyosat yurgizila boshlandi, xalq, tarixi, madaniyati, tiliga aloqador bolmagan shahar va qishloqlar, ko'chalar va boshqa geografik obyektlaratag nomlari o'zgartirila boshlandi, tarixiy nomlar tiklandi, qayta norafandi.

1989 yilda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi geografik obyektlarni nomlash va qayta nomlash siyosatida ham burilish nuqtasi boldi, toponimlarni milliylashtirish harakati boshlandi. 1990 yilda «Moskva» mehmonxonasining shu joyning tarixiy nomi bilan «Chorsu», Kalinin deb atalib kelingan ko'chaning azaliy nomi Eski Jo'va deb nomlanish bu borada qo'yilgan dastlabki qadam bo'ldi.

Toshkent shahar hokimligi qoshida Toponimiya komissiyasining tuzilishi, unga taniqli olimlar – toponimshunoslar, tarixchilar, tilshunoslar, shuningdek, yozuvchi-shoirilar va boshqa jonkuyar mutaxassislarning jalb qilinishi (1992) komissiya ishining jonlanishiga imkon berdi.

1989 yildan 2003 yil oktabr oyigacha Toshkentdagi mustaqil nomlarga ega bo'lgan ko'chalardan 1000 ga yaqin ko'cha qayta nomlandi.

Nomi o'zgartirilgan ko'chalarnmg qariyb uchdan bir qismiga Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Imom at-Termiziy, Mahmud Torobiy, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur, Bobur, Husayn Boyqaro, Teimur Malik kabi buyuk shaxslarning nomlari berilib poytaxt toponimiyasida abadiylashtirildi. Shu bilan birga Maxtor Avezov, Betxoven, Maxatma Garni, Neru, Lev Tolstoy, Chiexov kabi klassiklarining nomlari Toshkent ko'chalarini bezab turibdi

Fikrimizcha, ko'chalarga mashhur kishilarning nomlarini qo'yish tomoyiliga katta o'rin berilmaslik kerak. Toshkent ko'chalarida Afrosiyob, Belariq, Beshqo'rg'on,

Boyqo'rg'on, Bo'zbozor, Jarariq, Taxtapal, tepamasjid, Tikariq, Tuyatortar, Xirmontepa, Childituron, Chuqursoy, Shohidontepa, Sho'rtepa, Yakkachinor, Yalang'och, Qo'shqo'rg'on kabi 150 dan ortiq tarixiy nomlarning tiklanishi shahar Toponimiya komissiyasining nom qo'yish sohasidagi katta amaliy yutug'idir.

4. Toshkent viloyati respublikaning shimoli-sharqida. Shimoldan va shimoli-g'arbdan Qozog'iston Respublikasi, shimoli-sharqdan Qirg'iziston respublikasi, sharqdan Namangan viloyati, janubdan Tojikiston respublikasi, janubi-g'arbdan Sirdaryo viloyati bilan chegaradosh. Tarkibida 15 tuman (Bekobod, Bo'ka, Bo'stonliq, Zangiota, Oqqo'rg'on, Ohangaron, Parkent, Piskent, Toshkent, Chinoz, Yuqori Chirchiq, Yangiyo'l, O'rta Chirchiq, Qibray, Quyi Chirchiq), 15 shahar, 20 shaharcha bor. Uzoq tarixiy taraqqiyot davomida vohaning tekislik va tog'li yerlarida yashagan o'troq aholi ko'chmanchi va yarim o'troq chorvador qabilalar bilan yonmayon va aralash yashagan. Tub aholisi asosan o'zbeklar bo'lib, shuningdek, qozoqlar, quramalar, tojiklar va qirg'izlar ham ko'pchilikni tashkil etadi.

Toshkent viloyati hududi qadimgi madaniyat o'chog'i bo'lgani bois qadimgi tarixiy nomlar ko'p uchraydi.

Toshkent deganda qadimdan katta shahargina emas, balki shu nomdagi tarixiy-madaniy mintaqa ham tushunilgan. Shu bilan birga shahar hamda uning tevarak-atrofi tarix davomida turlicha nomlar bilan atalgan. Toshkent vohasining eng qadimiy nomi Choch (Chochiston) ilk bor 262 yilda Eron podshosi Shopur I ning «Zardushtiy Ka'basi» toshida qayd qilingan. Ayni vaqtda Toshkent vohasini o'rab turgan tog'lar ham *Choch* deb atalgan (Choch arab manbalarida Shosh shaklini olgan). Shahar va mintaqaning Toshkand deb atala boshlaganiga 10 asrdan oshdi.

Choch milodning dastlabki asrlarida Qang' (Qanguy) davlati tarkibiga kirgan, bir necha asr davomida esa haytallar (eftalitlar) davlati tarkibi bo'lgan. VI asr oxirlarida Turk xoqonligi haytallarni tor-mor qilib, Movarounnahr qatorida Chochni ham o'z tasarrufiga oladi.

Xilma-xil xalqlar yashagan uzoq o'tmishli o'lkaning toponimlari lisoniy va xronologik jihatdan turlicha bo'lishi tabiiy. O'lkada eroniy, so'g'diy nomlar eng qadimiy sanaladi.

Hozirgi Toshkent shahri va viloyati toponimlarining aksari qismi turkiy (o'zbekcha) nomlardir.

Mintaqadagi turkiy toponimlarning bir qismi bundan 10 asr oldingi yozma manbalarida tilga olingan: Toshkand, Obliq (Abrlig'), Iloq (Ay-loq), Itlox, Jadg'ol (Chatqol), Sobliq (Soyliq), Jabg'ukat (Jabg'ukas), Xotunkat (Xotunkas) va boshqalar shular jumlasidandir.

Toshkent viloyati toponimiyasining xarakterli xususiyati shundaki, bu mintaqada etnotoponimlar anchagina uchraydi. Bu mintaqada yashagan etnik guruhlarining aksariyati vaqt o'tishi bilan turg'unlashib, etnik nomlarini unutganlar, lekin ularning nomlari joy nomlari etnotoponimlar shaklida bizgacha saqlanib qolgan.

Toshkent viloyati hududida *kat* qo'shimchali ayrim shahar va qishloqlar nomini keltramiz. *Ardlankat*, *Banokat* (Banunkat), *Binkat* (asli Toshkent), *Biskat* (keyinchalik Piskent), *Danfag'ankat*, *Dahkat*, *Jabg'ukat*, *Jinajkat* (Chinoz), *Zaltikan*, *Zarankat* (Zarkent), *Nujkat*, *Nukat*, *Tunkat*, *Unjakat*, *Farnkat* (Parkent), *Xarashkat*, *Xotunkat*, *G'azarkat* (G'azalkent).

Shunisi qiziqki, eski qoiyozma manbalarda aksari *kat*, *ket* shaklida yozib kelingan nomlar sho'rolar hokimiyatiniig dastlabki yillarida *kent* shaklida yoziladigan bo'ldi: Parkent, Piskent, G'azalkent kabi.

Temuriylar davri yozma manbalarida O'zbekiston toponimiyasi maxsus yoritilmagan bo'lsa ham Nizomiddin Shomiyning «Zafarnoma», Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma», Hofizi Abruning «Geografiya» va «Zubdat at-tavorix», Abdurazzoq Samarqandiyning «Matlai sa'dayn» kabi asarlarida talaygina joy nomlari tilga olingan. Ularda qayd etilgan Toshkent viloyatidagi toponimlardan quyidagilarni aytib o'tish mumkin: Toshkent, Sayxun suvi, Ohangaron, Oqqo'rg'on, Toshkent cho'li, Shohruhiya, Chinos mavzesi, Farkat (Parkent), Xumrak mavzesi (Ohangaron daryosining etagida bo'lgan), Chanoqbuloq mavzesi.

Hofiz Tanish ibn Muhammad Buxoriyning (XVI asr) «Abdullanoma» asarida Toshkent shahrining Ko'kcha, Farkat, Samarqand, Turkiston, Registon nomli darvozalari nomi, Piskat, Sayxun (Sirdaryo), Farak (Chirchiq), Choch, Shohruhiya, Qaraqamish kabi toponimlar uchraydi. Sirdaryoning irmog'i haqida: «Chirchiq nomi bilan mashhur Chir daryosi» deydi. Ko'rinadiki, Toshkent tegrasida turkiy nomlar ham qadimdan uchray boshlaydi, chunonchi, sof turkiy nom bo'lgan Toshkent so'zining tarixiy manbalarda qayd qilina boshlaganiga ming yildan oshdi. O'rta asrlarda Toshkent yaqinida Xotunkat va Jabg'ukat nomli shaharchalar bo'lgan. Bular ham turkiy nomlardir. Sharqiy Turk xoqonligida *jabg'u* degan unvon bo'lgan. *Xotun* so'zi arabcha bo'lsa ham bu so'z turklarga «xonning rafiqasi» yoki «xon ayol» ma'nosida ilk o'rta asrdardayoq o'tgan. Bo'stonliq tumanida Soyiiq degan qishloq bor. Bu nom X-XI asrlarda ijod qilgan arab geograflarining asarlaridayoq uchraydi. Bir qancha manbalarda, jumladan, buyuk Firdavsiyning «Shohnoma»sida Chirchiq daryosi Obi-turk, ya'ni «turklar daryosi» nomi bilan tilga olingan.

Toshkent viloyati hududining shimoliy va shimoli-sharqiy qismi G'arbiy Tyanshan tog'larining tarmoqlari – Chotqol, Qurama, Piskom va Ugom tog'ari bilatt band. Bu tog'arning har biri o'z navbatida yana qancha tizmalarga va mayda tarmoqlarga bo'linib ketadi.

Bu tog'arning turkiy nomi Xontangri yoki Tangritov bo'lgan degan fikrda jon bor, chunki xitoycha Tyanshan – «osmon tog'lari» demak. Tangri, ko'k, osmon so'zlari sinonimi.

Qirgizlar Tyanshanni Olatov deyishadi. Akademik V.V. Radlov turkiy *al-ol* (*ulu*, *uluq*) so'zi «yuksak», «buyuk», «dahshatli» ma'nolarini anglatishini ta'kidlagan. Olatovni «ola-buia», «qorli tog'» deyish ham mumkin. Lekin doimiy qorli tog'lar ko'pincha *Oqtog'* deyiladi. Masalan, Ohangaron vodiysidagi tog'lardan birining nomi *Oqtog'*. G'arbiy Tyanshandagi Piskom, Ugom, Chimyon oronimlari ham qadimiy nomlardir. Bu o'rinda *kom* (*gom*), *kam*, *kern*, eroniy tillarda «daryo», «soy», «kanal» yoki «kiraverish» («og'iz») ekanini aytib o'tish joiz.

Chimyon toponimi va umuman Toshkent viloyatining tog'ii qismidagi ko'pgina joy nomlari Farg'ona vodiysidan ko'chib kelgan aholi tomonidan qo'yilgan degan malumot bor. Zarkat (Zarkent), Parkat (Parkent), Nanay, Burchmulla kabi nomlar shular jumlasidan. Farg'ona tumanida Chimyon shaharchasi, Qo'rg'ontepa tumanida Chimyon qishlog'i bor. Farg'onadagi Chimyonni tojikcha talaffuz asosida ruslar

Chimion, Bo'stonliqdagi Chimyonni esa o'zbekcha talaffuz asosida Chimgan yozib kelishadi.

Chim-chem unsuri o'zbekchada ko'p marta takrorlanadi. Chem (chim) sug'd tilida «g'ov», «to'siq», «ihota», «qo'rg'on» degani. H.Hasanov «Devonu lug'otit turk»dagi «o'tloq» ma'nosidagi *chimgan* so'ziga nisbat berib, Chimyon toponimini «serchim joy» deb izohlagan. Tyanshan tog'larining viloyat hududidagi qismida Bodeka-tim, Pidsr, Shalsrez, Chodak, Shavvoz, Yaxak, Hovla kabi o'zbeklar uchun tushuniksiz forscha-tojikcha oronimlar ham uchraydi.

1:200 000 masshtabli xaritada viloyat hududida 80 dan ortiq oronimik obyektlar – tog', tizma, dovon nomlari qayd qilingan. Shulardan 1/4 qismi dovonlar, qolganlari tog'lar va tizma tog'lardir. Oronimlarning ko'pchiligi turkiy nomlardan iborat. Shunisi qiziqki, oronimlar orasida asosiy hisoblangan *tog'-tov* atamasi bir necha martagina uchraydi: Bobotog', Qoratog', Bukirtov, Toshtov, Charxtov (charx qumi yasaladigan tosh). Tog'da yashaydigan aholi ko'proq tosh so'zini ishlatadi: Odamtosli (shaklan odam gavdasiga o'xshaydigan qoya), Tektosh, Gyuatesh (yaltiroq qoya), Toshtepa, Uchtosh (uchta cho'qqi), Qayirtosh, Qoratosh (Qora qoya), Tosh-tov (qoyali tog') kabi. Yana *qapchig'ay* - «tor dara» (Oqqapchig'ay), *qurum-qurum* -«tog' yonbag'irlaridagi toshlar uyumi» (Qo'rumjo'l) kabi oronimik atamalarni aytib o'tish mumkin.

Yuqorida tilga olingan indikatorlardan tashqari oronimik leksikada o'simlik nomlari ham anchagina uchraydi: Archali, Terakli, Yakkapista, O'rikbel, Qoratutlioshi, Qoraqushxona, Qo'ng'irbuqa va hokazo.

Toshkent viloyati respublikada suv resurslariga eng boy viloyatdir. Sirdarayoning o'rta oqimi, uning yirik irmoqlari - Chirchiq (irmoqlari Chotqol, Piskom, Ugom, Ko'ksuv), Ohangaron viloyat hududidan oqib o'tadi. Bu dayolarning har biriga yana qancha soy-jilg'alar qo'shiladi.

Umuman olganda viloyat hududida juda ko'plab katta-kichik daryo, soylar, jilg'alar bor. Buloq, chashmalar, quduqlar ham anchagina. Tabiiy geografik obyektlar katta-kichik bo'lsa ham, toponimlarning katta-kichigi bo'lmaydi. Makrotoponim ham, mikrotoponim ham muayyan bir ma'noni anglatadigan so'zlar.

Viloyatning eng katta daryosi Chirchiq nomining «Kichik Sir» deb izohlangani ma'lum (lug'atga qarang). Parkent tumanida *Haromzodasoy* degan soy bor. Ma'lumki, harom-zoda yoki *haromi* nikohsiz ota-onalardan tug'ilgan bolani bildiradi va bu so'z «yaramas», «iflos», «ablah» ma'nolarini ham anglatadi. Tez-tez toshib tevarak-atroflami vayron qilib turgani sababli, xalq bunday soyni nafrat bilan haromzoda deb atagan bo'lishi mumkin. Respublikamizda Tentaksoy degan bir necha suv obyekti bor. Parkent tumanidagi bir soy ham shunday ataladi. Bunday soylar, oshib-toshib yo'l-ko'priklarni buzib, ekinzorlarni bosib ketishgan. Xuddi shunday Yuguriksoy (Parkent tumani) «shoshib-pishib tez oqadigan», Sargardonsoy (Bo'stonliq tumani) o'zanini tez-tez o'zgartirib turadigan soy ma'nosini anglatadi. Navoiy tumanida Sargardonqum degan qumlik bor, bu yerda qum tepalari – barxaftlar tez-tez o'z o'rnini o'zgartirib turadi,

Tovoqsoy (Bo'stonliq tumani). Bu nomning kelib chiqishiga shaklan ulkan tovoqni eslatadigan chuqurlikdagi buloqdan chiqadigan suv sabab Baxmal tumanida Tovoqbuloq degan buloq bor.

Bo'stonliq tumanidagi bir soy ruscha xaritalarda Navalisay deb yozilgan. To'g'risi Novalisoy bo'lishi kerak. *Nov* yoki *nova* yog'och-taxtadan ishlangan sun'iy ariq, jarlik yoki soylik ustidan o'tkazilgan tamov ma'nosini anglatadi.

Bu misollar ham yer-suvlarga nom berishda xalqdan o'rganish kerakligini ko'rsatadi.

Angren – viloyat tasarrufidagi shahar. Ohangaron «temirchilar» so'zining buzilgan shakli. Ko'plar buni ruscha talaffuz oqibati deyishadi. Aslida quramalar shunday talaffuz qilganlar. Zomin tumanida xam Angren degan joy bor.

Bo'ka — sh., Bo'ka tumani. Qadimgi turk tilida, hozirgi ba'zi bir turkiy xalqlar (qozoqlar, qirg'izlar) tilida *bo'ka* «pahlavon» degan ma'noni anglatadi. *Bo'ka* degan unig' ham bo'lgan, masalan, qang'lilarning bo'ka-qangli urug'i qayd qilingan.

Burchmulla – q., Bo'stonliq tumani. Tojik tilida Burji Mullo shaklida yoziladi. Bun – istehkom devorining muyulishidagi minora. Akademik A.R. Muxammadjonov fikricha, mo'la ham «minora» ma'nosini bildiradi.

Zarkent – q., Parkent tumani (Yangiqo'rg'on tumanida ham Zarkent qishlog'i bor). Arab geograflaridan Muqaddasiy (X asr) o'z asarida Shosh viloyatida tilga olingan Zaranieut qishlog'ini V.V.Bartold hozirgi Zarkent boiishi mumkin, degan. Etimologiyasi noma'lum. Agar *zar* bo'lsa, «oltin», *zer* (zerin) bo'lsa, «quyi», «etak» degani. Zerinkat «pastdagi qishloq», «tog' etagidagi qishloq» ma'nosini anglatadi.

Kaykovus (Kalkomz) – Toshkent shahridagi ariq. Shayboniylardan Suyunchxo'jaxon hijriy 917-936, milodiy 1511-1530 yillarda Toshkentda chorbog' barpo etib, uni Kaykoves chorbog'i deb atagan.

Keles (Kalas) – daryo, Sirdaryoning o'ng irmog'i (Qozog'iston Respublikasi Chimkent viloyati va O'zbekiston Respublikasi Toshkent viloyati). Arab geograflaridan Istaxriy, Ibn havqal asarlarida Qalos dashti, «Abdullanoma»da (XVI asr) Kalas savi tilga olingan. V.V.Bartold Qalos dashti hozirgi Keles (Kalas) nomi bilan atalgan deydi. Qalos dashti «hudud ul-olam»da ham qayd qilingan. Demak, dastlab Qalos, keyin Qalas, so'ngra Kalas, qozoq tili ta'sirida Keles bo'lib ketgan. Qozoq toponimisti Ye.Qo'ychiboev fikricha, *kele* «til», -s esa «suv» so'zining qiskargan varianti: Keles – «til suv», «uzun suv» degani.

Ko'ksaroy — q., Toshkent tumani. Saroy qabilasining bir tarmogi – *ko'ksaroy*.

Nanay — q., Bo'stonlik, Yangiqo'rg'on tumanlari. Nanay (Nanayni, Nanayya, Nani) – o'rta Osiyo zardo'shtiyalarida hosildorlik xudosi.

Nov - q., Yangiyo'l tumani. Nov - yog'och tarnov, oxur, osma quvur, ariq.

Obiraxmat - q., Bo'stonliq tumani. Qishloq yonida shifobaxsh buloq bor. Obirahmat «rahmat suvi» demakdir. O'rta Osiyo xalqlarida, jumladan tojik xalqida yangi yil - navro'z bayramidan 2-3 kun oldin yog'adigan yomg'ir *obi rahmat*, *obi naysan* deyilgan. Navbahor yomg'iri ziroat uchun obi hayotdir. Obi rahmat suvi kirgan chig'anoq gavharga aylanar emish.

Ohangaron – sh., Ohangaron tumani markazi, daryo, vodi. Forscha-tojikcha *ohangar* «temirchi» degani, -on - ko'plik affiksi (Ohangaron «temirchilar»).

Ohangaron - daryo, Sirdaryoning o'ng irmog'i. Dastlab Xoja Ahrorning vaqf hujatlarida Soyi Qhantgaron, Daryo Ohangaron shakllarida tilga olingan. Bobur Ohangaron julgasi (vodiysi) deb yozgan. Mo'g'ullar kelmasdan oldingi manbalarda

Iloq daryosi deb atalgan. Bu vodiya qadimdan temirchilik rivojlangani uchun daryo Ohangaron – «temirchilar» deb nom olgan.

Parkent – sh., Parkent tumani markazi. Mahalliy talaffuzi Parkat. Arab geograflari asarlarida (IX—XI asrlar) Barskat shaklida tilga olishgan. Yoqut Hamaviyning «Mu'jam ul-buldon» lug'atida (XII—XIII asrlar) qayd qilingan Sarskat shahrini V.V. Bartold hozirgi Parkent bo'lsa kerak, deydi. *Bars* (tog' yo'lbarisi) nomidan olingan degan fikr ham bor. Parkent tarixiy manbalarda Faraakas holida ham uchraydi.

Piskent – sh., Parkent tumani markazi. Dastlab arab geograflari Istaxriy, Ibn Halqal, Muqaddasiy (X-XI asrlar) asarlarida Biskat shaklida tilga olingan, mahalliy xalq hozir ham Piskat deydi. U *bis* (tojikcha) «yigirma» so'zidan kelib chiqqan degan fikr ham bor.

Forish - q., Boyovut tumani. Fashizmga qarshi urush yillaridan keyin Forish tumanidan ko'chib kelib o'rnamshgan kishilar qishlog'i.

Xotunkat – O'rta asrlarda Binkat (Toshkent)dan 2 farsax narida bo'lgan shahar. Arab geograflari (Istaxriy, Ibn Havqai, Muqaddasiy) asarlarida tilga olingan. Xotun qadimiy turk tilida «oyim, xonim» ma'nosida bo'lgan (kat - qishloq, shahar).

Chimyon – q., Bo'stonliq tumani. Shu tumanda Chimyon togi, Chmyon soyi bor. Bu nom asli Farg'ona vodiysidan «kelgan»: Farg'onada Chimyon shaharchasi, Qo'rg'ontepa tumanida Chimyon qishlog'i bor. O'sha tomondan kelgan kishilar yangi hududni o'zlari yashagan joy nomi bilan atashgan. Farg'onadagi Chimyonni *Chashmadamiyon* — «suvi (buloqlari) ko'p» yoki *Chilkon* — «konlari ko'p (joy)» deb izohlashgan. Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida *chimgan* – «chimzor» ekanini aytib o'tish mumkin.

Chinoz – sh., Chinoz tumani markazi. Arab geograflari Istaxriy, Ibn havqal, Muqaddasiy asarlarida tilga olingan Jinanjkat (Chinochkat) shahrini V.V. Bartold hozirgi Chinoz deb biladi. Manbalarda Chinos varianti ham uchraydi. *Chinos* degan urug' bo'lgan (mo'g'ulchada *chin* — «bo'ri», -s ko'plik affiksi).

Chirchiq – Sirdaryoning o'ng irmog'i. Chirchiq gidronimi dastlab Temur tarixida tilga olingan. Bobur bu daryoni Chir siyi degan. Mug' tog'idan topilgan sug'd hujjatlarida (VIII asr) Shosh shahridan janubdagi hududlar haqidagi axborotlarda Chiirchiq degan nom tilga olingan. Chlrchlqni *Sir* – *chiq*, ya'ni «Kichik Sir (daryo)» deb atash to'g'ridir.

Chotqol – Chirchiqning bosh irmoqlaridan biri. Arab geograflari asarlarida, «Hudud ul-olam»da Jadg'al shaklida qayd qilingan. Etnograf M.S. Andreyev Darvoz tojiklari qayinni *chotg'ol* deyishlarini aytgan. Shayx Sulaymonning chig'atoycha – usmoniy turkcha lug'atida *chotqol* «notekis yer, dara», hozirgi qirg'iz tilida chatqal – «ikki tog' orasidagi dara, soylik» demak. Bu so'z o'z navbatida ikki tarkibiy qismdan iborat. Ya'ni *chat* – ikki daryo bir-biriga qo'shilgan joydagi oraliq, *qal* (qol) «soylik, jilg'a» ma'nosidagi *qo'l* so'zining fonetik varianti bo'lishi kerak.

Qanqa – Oqqo'rg'on tumanidagi qishloq. Miloddan avvalgi II asrdan milodning IV asrigacha Sirdaryo bo'yida, jumladan, Toshkent vohasida mavjud bo'lgan Qanqa (Qanguy) daylati nomining izi. Yana Qanqatepa degan tepalik ham bor.

Qibray – shaharcha, Qibray tumani markazi. Qozoqlarning dulat qabilasining bir urug'i *qibiray* deb atalgan. Bu urug' vakillari afsonaviy Qibiray botirdan tarqagan

ekan. Sadir Sadirbekovning 1994 yilda «O'zbekiston» nashriyotida qozoq tilida bosilgan «Qozoq shajarasi» kitobida shu haqda gap boradi.

Qorabaliq – q., Ohangaron tumani. Qorabaliq – chuchuk suvli Jaryo-ko'llarda yashaydigan baliq (ruschasi marinka).

Qoraxitoy – q., Ohangaron tumani. O'zbeklar, qirg'izlar tarkibidagi urug'lardan biri *qoraxitoy*. Ilk o'rta asrlarda *qorakidan* xalqi keyinchalik qoraxitoy (xitoy) deb atala boshlagan.

Qo'yliq – Toshkent shahri mavzalaridan biri. H. Hasanov Qo'yliqni «quyilik», «pastlik» deb izohlagan. Yana shuni aytish mumkinki, o'zbeklarda ham, qozoqlarda ham *qo'yli* degan urug' bo'lgan. Qo'yli keyinchalik Qo'yliq bo'lib ketgan bo'lishi ham mumkin. Bundan tashqari, mo'g'ul sarkardalaridan birining ismi Qo'yliq bo'lgan ekan. Mo'g'ul sarkardalarining nomlari O'rta Osiyo toponimiyasida uchrab turadi (Chig'atoy, Ko'kcha, Bo'ka va b.).

G'azalkent – sh., Bo'stonliq tumani markazi. Ayrim olimlar arab geograflari asarlarida qayd qilingan Gazak shahri hozirgi G'azalkent bo'lsa kerak, degan fikr bildirishadi. Professor H. Hasanov G'azalkent toponimi *g'izol* «ohu» so'zidan tarkib topgan degan.

A D A B I Y O T L A R:

1. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ, 1998.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 – жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 326 б.
3. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.
4. Zaxiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – T., 1960.
5. "Avesto" va uning insoniyat taraqqiyotidagi o'rni. – T.: Fan, 2001.
6. Nizomiddiy SHomiy. Zafarnoma. – T.: O'zbekiston, 1996.
7. Sogdiyskie dokumenti s gori Mug, yuridicheskie dokumenti i pis'ma. Perevod i kommentarii Livshitsa. Vypusk II. – M., 1962.
8. Qorayev S. Toponomika. – T., 2006. – 320 b.

6-MAVZU. QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASI TOPONIMLARI (2 soat).

Reja:

1. Qoraqalpog'iston toponomiyasining o'ziga xosligi.

2. Respublikaning toponomik lug'ati.

1. Qoraqalpog'iston Respublikasi maydoni 166,6 ming kv.km. Aholisi 1 mln 530,2 ming kishi. Poytaxti – Nukus shahri.

Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekiston Respublikasi tarkibidagi suveren davlat. O'zbekistonning shimoli-g'arbida, Amudaryoning quyi qismida, Orol dengizining janubiy sohilida joylashgan. Respublika tarkibida 15 tuman (Amudaryo, Beruniy, Bo'zatov, Kegayli, Mo'ynoq, Nukus, Taxtako'pir, To'rtko'l, Xo'jayli,

Chimboy, Shumanay, Ellikqal'a, Qonliko'l, Qorao'zak, Qo'ng'irot), 12 shahar, 16 shaharcha bor.

Qoraqalpog'iston hududi geografik jihatdan Qizilqumning shimoli-g'arbiy qismi, Ustyurt platosining janubi-sharqiy qismi va Amudaryo deltasidan iborat. Orol dengizining janubiy qismi ham Qoraqalpog'iston hududida. Ayrim tog'li joylari ham bor. Ulardan eng kattasi Sulton Uvays tog' tizmasidir. Amudaryo deltasida ko'pdan ko'p daryo tarmoqlari, kichik-kichik ko'llar, botqoqliklar, changalzorlar, qamishzorlar bor. Deltaning o'ng sohil qismida asosiy sug'oriladigan yerlar, sug'orish kanallari joylashgan.

Yagona daryosi - Amudaryo (quyi oqimi). Daryoning keng deltasida to'qayzorlar ko'p. Sulton Uvays tog'lari etagida Badayto'qay qo'riqxonasi joylashgan.

Toponimlar xalq tili va tarixi mahsulidir. Qoraqalpoq xalqiling etnogenezi Sirdaryo va Orol bo'ylarining delta va cho'l hududlarida yashagan qabilalar bilan bog'liq. Qoraqalpoqlarning aksari qismi XVII ftsrdan XVIII asr o'rtalarigacha Sirdaryoning o'rta va quyi oqimlarida yashagan va XVIII asrning ikkinchi yarmida Sirdaryo deltasiga ko'chib o'tgan. 1811 yilda qoraqalpoqlar Xiva xonligiga tobe bo'lib, Amudaryo deltasiga ko'chirilgan. Shu sabab Qoraqalpog'istonning qoraqalpoqcha nomlarini ancha yosh toponimlar deyish mumkin.

Respublikada 1200 chamasi oykonim – shahar, ovul, qishloqlar bor.

Leksik jihatdan Qoraqalpog'iston toponimlarining 1/5 qismi etnotoponimlardan iborat. Qoraqalpog'istonning asosiy aholisi qoraqalpoqlar bo'lsa ham, o'zbeklar bilan qozoqlar son jihatidan qoraqalpoqlardan salgina kamroq. Turkmanlar ham bu yerda ko'p sonli.

Jaloyir, qo'ng'irot, kerayit, kenagas, qiyot, mang'it, qipchoq, qatog'on kabi urug, qabilalar bilan bir qatorda oykonimlar tarkibida qoraqalpoq urug' nomlaridan tashqari o'zbek, qozoq va turkmanlarning urug'-aymoq nomlari oykonimlar shaklida Respublika xaritasidan katta o'rin olgan. Bu esa shu xalqlar vakillarning mamlakat hududida yonma-yon yashaganliklarini ko'rsatadi.

Qoraqalpoq urug'lari nomlari bilan atalgan etnooykonimlardan misollar keltiramiz. *aranshi* — keneges qabilasidan (Aranshi, Kegayli tumani), *arshan* – mang'it qabilasidan (Arshan, Chimboy, Kegayli tumanlari), *dotal* – keneges qabilasidan (Do'bal, Bo'zatov tumani), *yesibi* – mang'it qabilasidan (Yesibi, Kegayli tumani), *jaman* – (Jaman, Jamansha, Jamaashaq, Kegayli tumani, Jamansha, Chmboy, Nukus tumanlari), *qo'yin* - qandekli, qipshaq, qtay qabilalaridan (Quyini, Chimboy tumani), *moylibolta* – qipchoq qabilasidan (Moylibolta, Kegayli, Chimboy, Qorao'zak tumanlari), *mamiqshi* – mang'it qabilasidan (Mamiqshi, Kegayli, Nukus tumanlari), *manjuti* – qtay qabilasidan (Manjuli, Kegayli, Chimboy tumanlari), *muyten* (Qonliko'l tumani), *no'kis* – keneges qabilasidan (No'kisovul, Amudaryo, Chimboy tumanlari, No'kisqala, Amudaryo tumani), *saltir* – qipshaq qabilasidan (Saltir, Kegayli tumani, Saltirovul, Qonliko'l tumani), *umbet (ay)* – qtay qabilasidan (Umbet, Qorao'zak tumani), *sherushi* – qtay qabilasidan (Sherushi, Kegayli, Chimboy tumanlari, Sherushiovul, Chimboy tumani).

Qoraqalpog'iston etnotoponimlari orasida *ayuchi*, *oqmang'it*, *yesh-teke*, *irg'aqli*, *qishliq*, *sag'ir*, *tuyoqli* kabi kichik o'zbek urug'alri nomlari ham uchraydi.

Qozoq urug'laridan *aday* - (Adayovvli - Shumanay, Qonliko'l tomanlari, Adayko'l - Nukus tumani), *aytimbet* - (Aytimbetoval - Qorao'zak tumani), *qorabotir* - (Qorabotir - Taxtakopir tumani), *quart*, *mamit* (Mamito'va - Qo'ng'iro't tumani), *titggen* - (O'tegen - Kegayli tumani, O'tegenovul - Qorao'zak tumani), *sarman* - (Chimboy tumani), *to'nmo'yin* - (To'nmo'yin -Kegayli, Chimboy tumanlari), turkman urug'laridan esa *ayritam* - (Ayritam - Qo'ng'iro't tumani), *ata* - (Atakol -Taxtakopir tumani, To'rtko'l tumani), *garga* - (Garga - Chimboy tumani), *do'nguzli* - (Do'nguzovul - Xo'jayli tumani) kabi etnonimlarni aytib o'tish mumkin.

Markaziy Osiyodagi turkiy xalqlarning qon-qardoshligini shundan bilsa ham bo'ladiki, o'zbek, qozoq, qirg'izlarning tarkibida uchraydigan bir qancha urug'-qabilalar ular uchun mushtarakdir. Masalan, *achamayli* urug'i o'zbeklarning kenagas, saroy, yuz, qo'ng'iro't qabilalari tarkibida, *ashamayli* shaklida esa qozoqlarda, jumladan, kirey qabilasi, qoraqalpoglarning qo'ngrat qabilasi tarkibida qayd qilingan. Jaloyir (jalayir) qabilasi esa ko'chmanchi o'zbeklar tarkibida, yuz qabilasi, so'ngra quramalar tarkibida, qozoqlar tarkibida va qirg'izlarning so'lto' qabilasi tarkibida uchraydi.

O'zbek, qozoq, qoraqalpoq, qirg'izlar tarkibida uchraydigan *qang'li* qabilasi nomi Qoraqalpog'iston xaritasida Qangli (Kegayli, Chimboy, Qo'ng'iro't tumanlari), Qangliovul, Qanglijapovul shakllarida (Chimboy tumani) oykonimlar hosil qilgan.

O'zbek, qoraqalpoq, turkmanlarning *kenagas* (kenegiz, keneges) qabilasi Kegayli va Xo'jayli tumanlarida Keneges oykonimi shaklida, *kerayit* (kereyit) qabilasi esa Nukus tumanida Kereyit ovuli nomida o'z aksini topgan.

Qo'ng'iro't (qo'ngrat, qo'ngrad) etnonimi o'zbeklarning kenagas, qutchi qabilalari tarkibida, qozoqlarning *qipshaq*, qirg'izlarning *adigine* qabilasi tarkibida qayd qilingan, Qoraqalpog'iston oykonimlari tarkibida esa Qo'ng'iro'dovul (Amudaryo tumani), Qo'ng'iro'tko'l ovullari nomlarida o'z aksini topgan.

Nayman qabilasi o'zbek, qozoq, qirg'iz va boshqa turkiy xalqlar tarkibida uchraydi va Qoraqalpog'iston oykonimlari orasida Nayman (Qonliko'l, Xo'jayli tumanlari) ovullari nomlarida o'z aksini topgan. O'zbek, qirg'iz, turkmanlar tarkibida qayd qilingan *sayat* etnonimini Shumanay, Qo'ng'iro't tumanlaridagi Sayat ovullari nomida ko'rish mumkin. *Tama* qabilasi qozoqlar, o'zbeklar, qirg'izlar, quramalar orasida uchraydi va Amudaryo, Ellikqal'a tumanlarida Tama ovuli nomida aks etgan.

Uyshun toponimi o'zbeklar, qoraqalpog'lar tarkibida qayd qilingan va Amudaryo tumanidagi bir ovul shunday nomlanadi.

Taylaq (tayloq) etnonimi qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz, o'zbek, turkmanlar orasida uchraydi va Chimboy tumanidagi Taylaq ovulida o'z ifodasini topgan.

Qipchoq etnonimi ko'plab turkiy xalqlar orasida qayd qilingan. Qoraqalpog'istonda 15 ga yaqin ovul shu nomda (Qipchaq, Qipshaq shakllarida).

Nukuz (nukus) umg'i qo'ng'iro't qabilasi hamda qoraqalpoglarning keneges qabilasi tarkibida uchraydi (nekuz shakli ham qayd qilingan) va Amudaryo, Chimboy tumanlarida Nukusovul, Amudaryo tumanida Nukusqal'a oykonimlarida o'z aksini topgan. Qoraqalpog'iston Respublikasining poytaxti Nukus shahri (qoraqalpoqcha - No'kis) nomi ham shu etnonimdan.

Nukus shahri nomi, umuman *nukus* etnonimining kelib chiqishi haqida har xil fikrlar bor. Bu nom ayrim tadqiqotchilar fikricha, forsha-tojikcha nukas «to'qqiz

kishi» degan ma'noni bildiradi. Nukuslar asli mo'g'ul qabilasi bo'lganini e'tiborga olsak, bu etnonimning etimologiyasi haqidagi fikrlar uzil-kesil hal bo'lmagan deyish mumkin.

Suv obyektlarini ifodalaydigan gidronimik atamalarga misol: *arna* – Tentekarna; *ariq* – Shuqsirariq, Yangiariq; *sag'a-saqa* («kanalning boshi») – Kanalsag'a, O'rjapsag'a, Uchyapsag'a; *quduq* – Oqqquduq.

Ko'l gidronimii: atamasiga mufassalroq to'xtashga to'g'ri keladi. Gap shundaki, Qoraqalpog'iston hududida 150 dan ortiq ko'l bor. Respublika Amudaryoning etak qismida bo'lgani bois daryo suvi toshib son-sanoqsiz ko'llar hosil qilgan edi. Ko'llarning ko'plari qurib qoldi, lekin xaritalarda, odamlarning xotiralarida bu obyektlarning nomlari saqlanib qolgan.

Bundan tashqari 40 dan ortiq ovul-qishloqning nomlari tarkibida ham *ko'l* atamasi uchraydi, jumladan, Adaykol, Oqko'l, Turkmanko'l, Uyg'urkoi, Sho'rko'l, Qorako'l, Qo'Bg'irotko'l va b.

Respublikada gidronimlar tarkibida *ko'l* atamasi o'rniga *aydin* (oydin) so'zi ham ishlatilgan: Uziraoydin, Uyrekoydin, Qoraoydta va b.

Qoraqalpog'iston ko'llarini nomlariga qarab bir necha turga bo'lish mumkin.

1) kishi ismlari bilan atalgan ko'llar: Davitkol, Do'sanko'l, Zakirko'l;

2) rangiga qarab nomlangan ko'llar: Ko'kkol, Qorako'l, Qoraoydin, Sariko'l;

3) Parranda nomlari bilan atalgan ko'llar: Birqozonko'l, Quvlikol, Qo'tonko'l.

4) Suv o'simliklari nomlari bilan atalgan ko'llar (Jekenlioydin, Shilimko'l, Qamisliko'l).

5) majoziy-metaforik nomlar bilan atalgan ko'llar: Oltimkol – qimmatli baliq zotlari ko'p bo'lganidan shunday nom olgan. Gavmisko'l – «katta, ulkan, yirik» degani. Davkempir ko'li yo'lbarsning oyog'iga kirib ketgan katta zirapchani qo'rqmasdan chiqarib olgan kampir sharafiga shunday atalgan ekan. Maqbalkol – baxmalday tovlanib turgani uchun shunday nomlangan.

Aholi punktlari nomlarini hosil qiladigan oykonimik atamalar.

Qoraqalpog'istonda bunday atamalar atigi bir necha: *oval*, *qal'a*, *obod*, *ko'pir*.

Bular orasida eng ko'p takrorlanadiganl *ovul* (aul) atamasidir, Qariyb 200 ga yaqin aholi punkti (ovul) nomlari tarkibida uchraydi: Avezovul, Bo'zovtul, Darg'aovul, Kepeovul, Maxremovul, Naymanoval va b.

Qal'a atamasi 30 ga yaqin shahar va ovul nomlari tarkibida keladi: Ayozaqal'a, Burgutqal'a, Jambasqal'a, Mamiyqal'a, Nakasqal'a, Tozaqal'a va boshqalar.

Boshqa oykonimik atamalardah faqat *obod* komponenti bir necha marta takrorlanadi: Amirobod, Mehnatobod, Paxtaobod, Xalqaobod, Chinobod, Yangiobod, Qlrqqizobod.

2. Ayozaqal'a – Beruniy tumani hududidagi me'moriy yodgorlik. Miloddan avvalgi IV-II asrlarga oid *qal'a* xarobadan iborat. Bir necha turkiy xalqlar folklorining qahramoni Ayoza nomi bilan atalgan.

Ayran - ovul, Qo'ng'iro't tumani. O'zbeklarning qo'ng'iro't qabilasi tarkibida *ayron*, nayman qabilasi tarkibida *ayronchi*, qozoqlarning nayman qabilasi tarkibida *ayratn* urug'lari bo'lgan.

Ayteke – ovul, Chimboy, Kegeyli tumanlari. Kegeyli tumanida – ovul *Ayteke* deb ataladi. Qoraqalpoqlarning *qtay* qabilasi tarkibida *–like* degan urug' ham bo'lgan.

Anna - ovul, Kegeyli, Taxtakopir, Chimboy tuminlari. Qoraqalpoqlarning *qtay* qabilasi tarkibida *anna* (sart-anna) urug'i bo'lgan.

Aqto'g'in – ovul, Bo'zatov, Kegayli, Chimboy tumanlari. Qoraqalpoqlarning keneges qabilasi tarkibidagi bir urug' nomi *aqto'g'in* (oqto'g'in) bo'lgan.

Badayto'g'ay – Amudaryoning o'ng sohilidagi qo'riqxonona. Xorazm viloyati Urganch tumani, Qoraqalpog'istoning Beruniy tumani hududlarida chorvachilik bilan shug'ullangan *baday* o'zbek urug'i. XIX asr boshlarida Surxondaryo vodiysi, Bekobod bilan Zomin orasidagi dashtlarga tarqalgan. Ishtixon, Paxtakor tumanlarida Baday (Boday), Ishtixon tumanida Badayovul, Qo'riqbaday qishloqlari bor.

Beksiyiq – ovul, Kegayli, Xo'jayli, Chimboy tumanlari. Qoraqalpoqlarning *qtay* qabilasining bir urug'i *beksiyiq* deb atalgan.

Birqozonkol – ovul, Qo'ng'irot tumani. Birqozon ayni paytda aqoqush deb ham ataladigan suv parrandasi. Amudaryo etagida ko'p boladi. Birqozonko'l – Saqaqush ko'li.

Boyterak (Bayterek) – Qo'ng'irot tumanidagi joy, quduq. Boyterak – chinor, tayanch, muqaddas daraxt. Turkiy xalqlarda Boyterak, Bayterek degan ismlar bor. Boyterak etnonim bo'lib, qozoqlarning qanli qabilasi va qirg'izlarning saribag'ish qabilasi tarkibida boyterek (bayterek) urug'i qayd qilingan.

Burlaq – Amudaryo bo'yidagi bir necha qishloq va ovul nomlari. Bu so'z Volga daryosida kemalarni oqimga qarshi tortib kun ko'rgan ishchilarni anglatgan *burlak* atamasi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Zarafshon bo'yida ham Burlaq degan qishloqlar bor. Ko'chmanchi o'zbeklar ulusida *burlaq* degan urug' qayd qilingan.

Bo'zatov – ovul, Chimboy tumani. Xorazmda, Qoraqalpog'istonda *ata* – 1) o'tov, bo'z uy; 2) daryo o'rtasidagi kichikroq orol; 3) qamishzor, to'qay.

Jamansha – ovul, Kegayli, Chimboy, Nukus tumanlari, Jaman, Jamanshaq – Kegayli tumani. Qoraqalpoqlarning qiyat, *qtay* qabilalari tarkibida *jaman*, qoraqalpoqlarning mang'it qabilasi tarkibida *jamansha* urug'lari bo'lgan. Ko'pgina turkiy etnonimlar orasida *jaman*, *yomon* laqabli urug'-aymoq nomlari bir necha marta takrorlanadi.

Kepe – ovul, Kegayli, Chimboy, Qorao'zak tumanlari. Qoraqalpoqlarning *qtay* qabilasi tarkibida *kepe* urug'i qayd qilingan.

Moylibolta – ovul, Kegayli, Qorao'zak tumanlari. Qoraqalpoqlarning *qipshaq* qabilasi tarkibida *moylibolta* (maylibalta) urug'i qayd qilingan.

Mo'ynoq – shahar, Mo'ynoq tumani markazi. Mo'ynoq quyidagi tarkibiy qismdan iborat: *mo'yin* – bo'yin, *-oq* kichraytirish qo'shimchasi. Mo'ynoq «kichik bo'yin», «bo'yincha» demakdir.

Nukus – shahar, Qoraqalpog'iston Respublikasining poytaxti. Nukus, nekuz degan urug bo'lgan. Rivoyatga ko'ra Nukus (no'kis) surgun qilingan to'qqizta qizning o'g'illaridan tarqalgan kishilarning avlodi bo'lib, «to'qqiz kishi» demakdir (tojikcha *no'h* – to'qqiz, *kas* – kishi). Bu rivoyat, xolos. Toponimning etimologiyasi hamon noma'lum.

Nukus qabilasi *neko'z* shaklida turk-mo'g'ul urug'lari tarkibida qadimgi tarixiy manbalarda, chunonchi, Rashid ad-dinning «Jome at-tavorix» asarida ham tilga olingan. Nukus urug'i nukas («yangi qishloq») degan ma'noni anglatadi degan fikr

xam bor. Nrtus (Nikuz) degan joy nomlari Respublikamizning boshqa yerlarida ham uchraydi.

Orol dengizi. Bu gidronimning kelib chiqishi haqida bir qancha fikrlar bayon etilgan. Nega dengiz (katta kol) Orol deb atalgan? Orol suv o'rtasidagi quruqlik-ku! Xiva xoni, yirik tarixchi oiim Abulg'ozi Bahodiixon Amudaryo dengizga quyiladigan joyni, deltani Orol deb atagan. Ana shu yerda orollilar degan xalq yashagan. L. Berg o'zining «Orol dengizi» degan asarida (1908) Orol o'sha yerda yashagan xalq – orollilar nomidan kelib chiqqan deb yozadi va Richkovning (1755) «Ko'lda orollar ko'p» bo'lgalnidan u shunday atalgan degan fikrini o'rta tashlaydi. Chindan ham ushbu dengizda 300 dan ortiq orol bo'lgan.

Tevarak-atrofdagi o'zbeklar, qozoqlar dengizni Orol (Aral) deb atasa, qoraqalpoqlar Aral yoki Atau deb atashar ekan. Qoraqalboq toponimisti Q. Abdimuratov Orol dengizi chindan ham *orol* «suv o'rtasidagi quruqlik» so'zidan kelib chiqqan degan fikrni bildiradi.

Saltir – ovul, Chimboy tumani. Qoraqalpoqlar tarkibiga kirgan qipchoqlarning urug'i *saltir* deb atalgan.

Sulton Uvays tog'lari – Amudaryoning o'ng sohilida. O'rta Osiyoda tasavvuf targ'ibotiga asos soluvchilardan bin arab Uvays Qomiy nomi bilan atalgan (VII asr). *Sulton* unvoni unga keyinchalik O'rta Osiyo xalqlari tomonidan berilgan. Tizmaning janubi-g'arbiy yonbag'rida Sulton Uvaysning ziyoratgoh afsonaviy qabri bor.

Tazg'ara – Chimboy tumanidagi eski o'zan. Qoraqalpoq toponimisti Q. Abdimuratov bu joy Tajiqara degan kishi ismi bilan atalganligini ta'kidlaydi. Jizzax tumanida Tazg'ara (Tasqara) degan joy bor.

To'rtdival – ovul, Ellikqal'a tumani. Aynan «choldevor, vayrona»; To'rtko'l ham shu ma'noda.

Shag'al – ovul, Nukus tumani. Turkmanlarning taka, ersari, o'zbeklarning qo'ng'iroq qabilalari tarkibida *shag'al* qabilasi qayd qilingan.

Egizqum – Chimboy tumanidagi joy. Egiz so'zi «qo'shaloq»dan tashqari «baland, yuksak» degan ma'noni bildiradi. Egizqam – «baland qum tepaligi».

Qoplonqir – Ustyurtning bir qismi. Bu yerlarda bir paytlar chindan ham qoplon yashagan, hozir qolmagan.

G'arg'a – ovul, Chimboy tumani. G'arg'atubek – Kegayli tumani. Turkmanlarning go'klen qabilasi tarkibida *g'arg'a* urug'i bo'lgan. Boshqird, qoraqalpoq, qirg'iz, o'zbeklar tarkibida *qarg'a* urug'i qayd qilingan.

A D A B I Y O T L A R:

1. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ, 1998.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 – жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 326 б.
3. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 v.
4. Zaxiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – T., 1960.

5. "Avesto" va uning insoniyat taraqqiyotidagi o`rni. – T.: Fan, 2001.
6. Nizomiddiy SHomiy. Zafarnoma. – T.: O`zbekiston, 1996.
7. Sogdiyskie dokumenti s gori Mug, yuridicheskie dokumenti i pis'ma. Perevod i kommentarii Livshitsa. Vipusk II. – M., 1962.
8. Qorayev S. Toponomika. – T., 2006. – 320 b.
9. Qorayev S. Qoraqolpog'iston ASSR toponimlari // Mehnat va turmush. – Toshkent, –№9. – B. 12-13.

7-MAVZU. O'ZBEKISTON GEOGRAFIK NOMLARINING TOPONIMIK LEKSIKASI (6 soat).

Quyida respublikamizning geografik nomlari tarkibida keladigan bir qancha geografik, ijtimoiy-iqtisodiy atamalar, etnonimlar va boshqa so'zlar lug'ati keltirilgan. Bu so'zlar ko'plab toponimlar semantikasini (ma'nosini) bilib olishga yordamlashadi.

Abdal – ko'chmanchi o'zbeklar tarkibidagi qabilalardan. O'zbeklarning loqay qabilasining bir urug'i ham *abdal*. Turkmanlarda *abdal* qabilasi bor; shuningdek, chovdur, ersari, ota, sariq qabilalari, qozoqlarning boyuli, qirg'izlarning adigine qabilalari tarkibida ham *abdal* urug'i qayd qilingan. Abdal qabilasi Hindiston, xususan, O'rta Osiyo xalqlari etnogenezida muhim rol o'ynagan xalq – eftalit, ya'ni haytal (abdel) laring avlodlaridir. Tarixchi Bal'ami (X sr) fikricha, haytal so'zi buxoroliklar tilida "pahlavon", "jasur odam" demakdir. Keyingi asirlarda *abdal* deganda "gadoy, darvesh" tushunilgan.

Abiz – qo'ng'iro't va uz qabilalarining bir urug'i. Qozoqlarning jetiruv, qoraqalpoqlarning ashamayli qabilalarining bir urug'i ham *abiz* (uyshun qabilasi urug'i esa *abis*) deb atalgan. G'allaorol, Jarqo'rg'on tumanlarida Abuz (Abiz) qishloqlari bor.

Adirlar – O'rta Osiyo tog'larining etaklaridagi chol va chala cho'l qirlar. Adirlar past-baland bo'ladi, Adir "ajralgan" "bo'linib-bo'linib ketgan" ma'nosidagi "ayir" so'zidan kelib chiqqan degan fikr bor. Jizzax viloyati Zomin tumanida, Qashqadaryo viloyati G'uzor tumanida Bo'lakadir, Zomin tumanida "Changli adir", Qirg'iziston Respublikasida Oqadir, Cho'ladir, Tojikistonda Oqboshadir degan toponimlar bor.

Aymoq – urug', elat. Bu so'zning ma'nolari ko'p. Mo'g'ulcha aymag "o'xshash narsalar majmui" degan ma'noni anglatgan. O'rta asrlarda Mo'g'ulistonda muayyan hududda ko'chib yurgan qon-qardosh oilalar ittifoqi, ba'zan katta bir oila yoki qishloq ham aymoq deb atalgan. Hozirgi mo'g'ul tilida aymak so'zi ma'muriy birlik, qabila-urug', tur, xil, bo'lim, gap bo'lagi ma'nolarini artglatadi. Qozoq, qirg'izlarda bu so'zning "hudud" ma'nosi ham bor. Akademik V.V. Radlov bu so'z "yot kishi", "boshqa mamlakatdan kelgan odam" ma'nosini ham anglatishini qayd etgan. Masalan, Zomin tumanida baland tog' bag'ridan o'tkazilgan Aymoqariq devqomat kelgindilar tomonidan qazilgan deyisbadi. O'zbeklarda, turkmanlarda *aymoq* urug'i bo'lgan.

Ayritam. Respublikamizda Ayritam (Ayritom) degan qishloqlar ko'p. Turkmaniston, Qoraqalpog'istonda ham Ayritam toponimlari uchraydi. O'zbekiston bilan Afg'oniston o'rtasida Amudaryoga qurilgan ko'prikning Afg'oniston tomoni Hayraton deb ataladi. O'zbekiston tomonida Ayritom degan joy bor.

A'lam (arabcha) – aziz-avliyolarning qadam joylarida o'sgan daraxtlarning shox-shabbalariga yoki shahid bo'lgan kishilarning mozoriga qoqilgan tayoqlarga osilgan latta-puttalar. Ma'nosi (arabchadan) "bayroq" demak. A'lam - A'lamli degan joy nomlari "aziz avliyolar mozori" yoki "shahid bo'lgan kishi ko'milgan joy" degan ma'noni bildiradi.

Arlot – Chingizxon o'z o'g'li Chig'atoyga taqdim etgan to'rtta mo'g'ul qabilasidan biri. Bu qabila hozirgi Afg'onistonning shimoliy qismida o'rnashib qolgan. Arlot qabilasi 92 o'zbek "qavmlari" qatorida "Jome at-tavorix", "Ravzat us-safo", "Shayboniynoma" da, "Abdullanoma", "Shajarai turk" yodnomalarida, Navoiy asarlarida tilga olingan. Arlotlar nufuzli qabilalardan hisoblangan.

Asaka – ko'chmanchi o'zbeklar orasida tilga olingan urug'lardan biri. Qirg'izlarning sayaq qabilasi tarkibida ham *asaka* degan urug' kayd qilingan bo'lib joy nomlari shaklida uchraydi. Masalan, Asaka shahri (Andijon viloyati), Oltinko'l tumanidagi Asakalik qishlog'i ham shu urug' nomi bilan atalgan bo'lsa kerak.

Arna – juda qadimiy so'z. Akademik V.V. Radlov *arna* so'zini «daiyo yo'li», «daryo o'zani» deb izohlaydi. Akademik V.V. Bartold fikricha esa bu so'z xorazmchadir. Biroq *arna* so'zining ma'nolari ancha keng. Qadimgi xet tilida «buloq», «chashma» degan ma'noni anglatgan. Xorazmda katta kanallar *arna* deb ataladi. Sun'iy kanallarning bu atama bilan atalishiga sabab bu kanallar hajmi jihatidan daryoning bir qismi deb hisoblanadi.

Asqar – yuksak tog', qishin-yozin qor bilan qoplanib yotgan tog'. O'rta Osiyodagi turkiy xalqlarning deyarli hammasida *asqar tog'* (tov, too) – «buyuk tog'», «chiqib bo'lmaydigan baland tog'» ma'nosini anglatadi. Bu so'z o'zbek dostonlarida ham shu ma'noda uchraydi. Qirg'iz tilida asqa (asqatosh) «yuksak cho'qqi» ma'nosini anglatadi. Qashqadaryo viloyatida Asqarcho'qqi, Asqartepa, Asqarqir degan toponimlar bor.

Axtachi – qadimgi urug'lardan biri. Bu urug' vakillarini Zahiriddin Bobur ham tilga olgan. Qirg'iz qipchoqlarining bir urug'i hozir ham axtachi deb ataladi. *Axta* mo'g'ul tilida «ot» (jumladan, «bichilgan ot») demakdir. Axtachi esa «otboqar», «jilovdor» (xon oti jilovini ushlab yuruvchi kishi) ma'nosini beradi. Andijon viloyatining Asaka, Bo'z tumanlarida Axtachi degan qishloqlar bor. Jizzax viloyati Zomin tumanida bir qishloq Axtaxona (Axtixona) deb ataladi. Bu toponim ham o'sha *axtachi* (axta) etnonimining in'ikosi bo'lsa kerak.

Baday – ko'chmanchi o'zbeklar tarkibidagi urug'. Asosan Amudaryoning quyi oqimida, Xorazm viloyatining Urganch, Qoraqalpog'istonning Beruniy tumanlarida yashagan. XIX asrning boshlarida Surxondaryo vodiysiga, Bekobod, Zomin dashtlariga tarqalgan. Amudaryoning o'ng sohilidagi Badayto'qay qo'riqxonasi shu urug' nomi bilan bog'liq.

Badoq – kanal tarmog'i, ariq, soy. Bo'stonliq tumanida Badoqsoy gidronimi shu atamadan hosil bo'lgan.

Bayot – qadimgi turk-o'g'uz qabilalaridan biri. O'zbek, turkman, ozarbayjon xalqlari tarkibiga kirgan. *Bayot* so'zining ma'nosini Rashid-ad-dinning «Jome ut-tavorix» asarida «baxtli va marhamatlisi» deb, Abulg'ozi Bahodirxonning «Shajarai turk» asarida «baxtli va boy» deb izohlagan. 20-yillarda bayotlar Buxoro shahri va

Qorako'l tumani atroflarida, Xorazm viloyatining ayrim joylarida yashagan. Xorazm viloyati Yangiariq tumanida Bayot degan qishloq bor.

Baydoqchi – harbiy bayroqni ko'tarib yuruvchi askar, *Baydoq* -bayroq so'zining qadimiy talaffuzi. *Baydaqchi* degan urug' ham bo'lgan. Muborak, Kasbi tumanlarida Baydoqchi degan qishloqlar bor.

Baymoqli, boymoqli – qo'ng'irotlar tarkibidagi urug'lardan biri. Baymoq – egri oyoq yoki oyoq kafti, maymoq. Boysun, Jarqo'rg'on, Qumqo'rg'on tumanlarida Baymoqli qishloqlari bor.

Baliq (balig') - qadimiy turkiy tilda «shahar» ma'nosini beradi. Turkiy runik yozuvlarda, «Devonu lug'otit turk»da qayd qilingan. Qadimiy joy nomlari tarkibida ko'p uchraydi; Beshballq (Sharqiy Turkiston), *Xonbaliq* (Pekin shahrining qadimiy turkiy nomi). Qozoq, qirg'izlarda *baliq* urug'i qayd etilgan.

Band – O'zbekiston va Tojikistonda joy nomlari tarkibida uchraydigan atama. Bir necha ma'noda keladi: 1) *bandi ob* – to'g'on (Abdullaxon bandi, Xonbandi); 2) *bandi reg* – qum to'sig'i, ko'chma qum yo'lidagi har xil to'siqlar; 3) *bandi mufsidon* – fitnachilar, qo'zg'olonchilardan saqlanish uchun qurilgan g'ov, devor.

Baraq – o'zbeklarning qatag'on, qo'ng'iro't, turkman qabilalari tarkibidagi urug'. Qozoqlarning jaloyir, jetiruv, alimuli qabilalari, turkmanlarning go'klen, yo'mut qabilalari, qirg'izlarning adigine, sayaq qabilalari tarkibida ham *baraq* urug'i qayd qilingan. Nurota, Xatirchi tumanlarida Baraq, Ishtixon tumanida Baraqqishloq qishloqlari bor.

Barlos – o'zbek qabilalaridan biri. Barloslar Respublika hududida ko'chmanchi o'zbeklardan (XV-XVI asrlardan) oldin yashab kelgan qabilalardan biridir. Hozirgi paytda barloslarning avlodlari Buxoro, Jizzax, Qashqadaryo, Samarqand, Surxondaryo viloyatlarida yashaydi. *Barlos* so'zi Xiva xoni Abulg'ozzi Bahodirxon fikricha «qo'mondon», Alisher Navoiy asarlariga yozilgan «Badoye ul-lug'at»ga ko'ra «bahodir» degan ma'noni bildiradi.

Batash, batosh – o'zbek qabilalaridan biri. Ular Qashqadaryo viloyatining Qarshi, G'uzor, Surxondaryo viloyatining Sho'rchi, Oltinsoy tumanlarida, shuningdek, Buxoro viloyatining ayrim hududlarida yashagan. Yakkabog', Qarshi, Sho'rchi, G'uzor tumanlarida Batash (Batosh), Odokbatash, Bevatatash, Bo'ribatash, Sariqbatosli nomli qishloqlar, Qamashi tumanida Batashariq degan ariq bor.

Bekat – temiryo'l stansiyasi, pochta stansiyasi (fransuzcha piket – «harbiy post», «qorovul»). Fransuzcha piquet ruschaga *beket* shaklida o'tgan. Beketov degan familiya shundan kelib chiqqan. Chor Rossiyasi davrida O'rta Osiyoda o'rmonlarni qo'riqlash harbiylar qo'lida bo'lgan va o'rmon qorovulining uyi *bekat* deyilgan. Temiryo'l stansiyasi ham rus harbiylari tomonidan qo'riqlangani uchun *bekat* deb atala boshlagan. Jizzax viloyati Forish tumanida, Samarqand viloyati Samarqand tumanida, Farg'ona viloyati Oltiariq tumanida Bekat, Samarqand viloyati Bulung'ur tumanida Chuqurbekat degan toponimlar bor.

Biyobon – suvsiz cho'l, sahro. Forscha-tojikcha *be-* (old qo'shhficha) biron narsaning mavjud emasligini bildiradi, *ob* – suv, -on toponim hosil qiluvchi qo'shimcha; biyobon (beobon) «suvsiz (joy)» degani. Bu atamadan tarkib topgan toponimlar O'zbekistonda, Tojikistonda, Eronda, Hindistonda, Afg'onistonda va Kavkazda uchraydi.

Bektemir – kenagas qabilasining kichik bir urug'i. Tashkent shahrining bir qismi, tuman markazi, Kitob tumanidagi bir necha qishloq Bektemir deb ataladi. Turkmanlarning chovdur qabilasi tarkibida ham *bektemir* degan urug' bopR,

Buloq – «chashma», «jilg'a», «ariq» ma'nolarida Sibirdan Mo'g'uliston orqali Qozog'iston, Qirg'izston, O'zbekistongacha, g'arbda Kavkazgacha, shimolda Tatariston va Boshqirdiston Avtonom Respublikalarigacha, sharqda *XXR Shinjan avtonom* rayonigacha, janubda Eron va Afg'onistongacha toponimlar tarkibida tatror-takror uchraydigan geografik atama.

Bo'ri – etnonim (totem – qabila-urug'ning muqaddas jonivori), Zarafshon vodiysidagi qipchoqlarning *bo'ri* degan urug'i bo'lgan. *Bo'ri* so'zidan tarkib topgan toponimlarning etnotoponim yoki zootoponim ekanini aniqlash oson emas.

Vaqf – joy nomlari tarkibida uchraydigan yoki mustaqil ravishda toponim hosil qiladigan ijtimoiy atama. *Vaqf* so'zi arabcha bo'lib «vasiyat qilingan, inoyat qilingan, bag'ishlangan» ma'nosini anglatadi. O'rta asrlarda va undan keyin ham katta-katta yerlar, do'konlar, hunarmandchilik rastalari, tegirmonlar, hammomlar, objuvozlar va boshqa mulklar masjid-madrasalarga, musofirxona-shifoxonlarga (xona-qohlarga) vasiyat qilib berilgan, ya'ni vaqf qilingan, ulardan olingan daromadlar shu muassasalarning ehtiyojlariga sarflangan. Respublikamiz toponimiyasini o'rganishda vaqf hujjatlarining ahamiyati katta. Bunday hujjatlarda vaqf qilingan yerlarning chegaralari aniq ko'rsatilgan va qo'shni qishloqlar va ariq-kanallar sanab o'tilgan.

Vodiy – «tog'lar orasidan oqadigan soylik», «obod voha» ma'nolaridagi geografik atama. Bu atama asli arabcha (vad, vodiy) bolib, Shimoliy Afrikada «vaqt-bavaqt suv bo'ladigan yoki suvsiz qaqrab yotgan o'zan», «uzunasiga cho'zilgan soylik», «mavsumiy oqqan suv», ba'zan «daryo» ma'nolarini anglatadi.

Gum – chuqurlik, jarlik. Gumbuloq (Dehqonobod tumani), Gumsoy (G'allaorol, Zomin tumanlari) toponimlari tarkibidagi *gum* so'zi «chuqurlik», «tevarak-atrofga nisbatan pastroq» ma'nosini bildiradi.

Gumbaz, Gunbaz, Gunbad (Eronda Gumbez, Gumbed) – qubbali bino, sag'ana, ibodatxona, sardoba (toza suv saqlanadigan sardobakr ustiga gumbaz qurilgani uchun *gumbaz* deb ham atalgan). Zarafshon vodiysida yashaydigan qoraqalpoqlarning bir urug'i *gumbaz* deb ataigan. Gumbaz degan toponimlar O'rta Osiyoda, Eron va Afg'onistonda ko'p uchraydi.

Darband – tog' yoli, dara, tangi, ozarbayjon va tojik tillarida yana «qal'a», «dovon» (*dar* – eshik, kirish, *band* – «to'g'an», «bo'g'oy»). Kavkazda (Derbent Dog'istonda, Derbend Armanistonda va Ozarbayjonda), O'rta va Yaqin Sharq mamlakatlarida (Derbent – Turkiya va Iroqda), O'rta Osiyoda (Darband – Surxondaryo viloyati Boysun tumani) bir qancha toponimlar hosil qilgan.

Darxon – o'rta asrlarda majburiyatlardan, oliq-soliqlardan ozod kishiga berilgan unvon. Geografik nomlar tarkibida ko'p uchraydi. Masalan, Samarqand viloyati Ishtixon tumanida Boshdarxon, Jo'rabaydarxon, Ozoddarxon, Naymandarxon, Po'latdarxon, Qirqdarxon, Dehqonobod, O'rta Chirchiq, Qibray, Quyi Chirchiq, Navoiy, Andijon, Yakkabog', Koson tumanlarida Darxon degan qishloqlar bo'lgan. Toshkentda Bo'zsuvning bir tarmog'i Darxonariq deyiladi. Mo'g'ulshunos T.D. Nominxanov «Darxon» so'zini mo'g'ulcha («majburiyatlardan ozod temirchi») deb izohlaydi. Toshkent shahri atroflarida *darxan* degan qozoq urug'i ham bo'lgan,

qirg'izlarda *darqan* urug'i qayd qilingan. *Darxon* degan ism ham bor. Tarixiy manbalarda, chunonchi, Navoiy, Mirxond asarlarida *tarxon* shaklida qayd qilingan. Firdavsiyning «Shohnoma»sida Turkiston podshosi lashkarboshisining ismi Tarxon boigan. Tarxon unvoniga sazovor bolganlar xohlagan narsasini qila oladigan, butunlay mustaqil, harbiy xizmatdan ozod kishilar bo'lgan. Tarxonlar jinoyat qilsa ham, to'qqiz avlodigacha afv etilgan.

Darg'a, dorug'a – qo'mondon, boshliq (mo'g'ulcha). Dorg'a mansabi Chingizxon davrida paydo bo'lgan va dastlab *daruxachi* (darugachin) deb atalgan. Dorg'a mo'g'ullar, temuriylar va shayboniylar davrida (XIV-XVI asrlarda) viloyat, shahar hokimi hisoblangan. Buxoro, Qo'qon xoniiklarida esa *dorg'a* oliq-soliq ishlari bilan shug'ullangan. Qo'qon xonligida *dorg'aboshi* xonning boshqa mamlakatlarga moi olib chiqadigan sarbonlariga (tuyakashlariga) boshchilik qilardi.

Dodxoh – Buxoro xonligida XIX asrgacha bo'lgan yuksak harbiy unvon, ma'nosi «adolat talab qiluvchi» demakdir. Dodxoh Buxoro xonigida alamzada kishilarning arzlarini mamlakat hokimiga yetkazib turgan, Qo'qon xonligida esa qozilarning faoliyatini nazorat qilib turgan.

Yozi – dasht, tekislik, dala; qadimgi turkiy tilda ham shu ma'noni anglatadi. Oltoy tilida *azi*, xakas tilida *chazi* shaklida talaffiz qilinadi. «Yoyilmoq», «yastanib yotmoq», «cho'zilib yotmoq» ma'nosidagi *ym* (yoy) fe'lidan kelib chiqqan bo'lishi kerak. O'zbekistonda Yozyovon, Ozarbayjonda Qorayoz tekisligi, Gilyozi, Oltoyda Suryazi toponimlari shu so'zdan yasalgan.

Yoyilma – daryo-soylar, sel suvlari tog'-adirlardan tekislikka oqib chiqqan joylarda oqiziq cho'kib hosil bo'lgan qabariq qiya tekislik, oqar suvlar yoyilib oqadigan yer. Uchko'prik, Rishton, Farg'ona, Bekobod, Parkent, Jizzax tumanlarida Yoyilma qishloqlari bor.

Yom – bekat, pochta stansiyasi. Klassik mo'g'ul yozma tilida, Shuningdek, hozirgi mo'g'ul tili shevalarida *yom* so'zi *jam*, *zam*, *yam* shakllarida uchraydi va «yol» degan ma'noni anglatadi. Mo'g'ullar imperiyasi davrida esa «pochta stansiyasi», «bekat» degan ma'noni bildirgan. *Yom* so'zi yoqut, rus, turk, mo'g'ul, xitoy, anamit, Tibet kabi ko'plab xaiqlarning tillarida turli fonetik shakllarda uchraydi, hamma xalqlarda deyarli bir ma'noda keladi.

Jaloyir (Jalair) – o'zbek, qozoq, qirg'iz va qoraqalpoqlar tarkibiga kirgan turk-mo'g'ul qabilasi. O'zbek jaloyirlar Toshkent, Buxoro vohalarida, Nurota tog'lari etaklarida, Jizzax, Kattaqo'rg'on, Navoiy, Qorako'l tumanlarida, Xorazmda yashagan va ikkita katta – *qaychili* va *bolg'ali* hamda boshqa mayda urug'larga (qarg'ali, boshqird, qoraabdal, qorako'li, qorachopon, chuvuldoq, jastaban) bo'lingan. Zomin, Kattaqo'rg'on, Narpay, Xatirchi, Jarqo'rg'on, Sho'rchi, Zangiota, Qibray, Quva tumanlarida Jaloyir, Rishton tumanida Jaloylrchek qishloqlari bor.

Jangal – sernam joylarda uchraydigan daraxt-buta aralash to'qay, o'rmon, changalzor. Tojikistonda daryo bo'ylaridagi daraxtzor. Ozarbayjon, turkman tillarida *jengel*; Afg'oniston, Hindistonda *jangal*, Eronda *jengel* (o'rmon) deyiladi. «Boburnoma»da *ham. jangal* so'zi «o'rmon» ma'nosida keladi. Masalan, o'rmonda yashaydigan to'tiqushni Bobur «jangaliy to'ti» deb atagan. *Jangal*, *ckangal*, *jengel* atamasi O'zbekistonda, Tojikistonda, Eronda, Hindistonda joy nomlari tarkibida uchraydi. Ruscha *jungli* so'zi ham shu so'idan olingan.

Jilg'a, yilg'a – jildirab oqadigan soy. Deyarli barcha turkiy tillarda *jilg'a, yilg'a, ilg'a, yelg'a, jalg'a* kabi fonetik shakllarda «soy», «sayoz jarlik» singari ma'nolarda ishlatiladi va ko'plab joy nomlari tarkibida uchraydi.

Jo'ybor, jobber – ariq-kanallar, soy-jilg'alar serob joy; soy-jilg'alardan hosil bo'lgan daryo, ariq, daryo sohili. Buxorodan g'arbroqdagi sersuv joy Jo'ybor deb atalgan. U erda «Jo'ybor shayxlari, ya'ni «Jo'ybor xo'jalari» deb atalgan badavlat sulola yashagan. Zarafshon vodiysida Jo'ybor degan aholi punkti ko'p edi. Buxoro, Nasaf (Qarshi), Toshkent shaharlarida Jo'ybor nomli guzar va ko'chalar bo'lgan.

Zax – sernam, zaxkash (yer, tuproq), tojik tilida zah – «sernam», Eronda (zahob) «buloq» ma'nosini anglatadi. Bu atamaning *zak, zey* (Xorazm), *siza* variantlari ham bor. q., Zaxkash, Zag'orkash, Zovur.

Irmoq – katta daryo yoki soyga kelib qo'shiladigan kichik soy, jilg'a. Usmonli turk tilida *irmaq* (daryo) deyiladi. Bu so'zning «oqar suv», «jilg'a», «qo'ltiq», chuvash tilida «jar» ma'nolari bor. Atama *yirmoq* «kuch bilan orasini ochmoq», «ikki yoqqa ajratmoq» fe'li negizi (yir-, yo'r)ga -moq qo'shimchasi bog'lanib yasalgan degan fikr bor. Bu atama Turkiyada bir qancha gidronimlar hosil qilgan: *Irmaq, Yeshilirmaq, Qizilirmaq*.

Kapa – chayla hamda urug' nomi (masalan, kapasaroy). *Kapa* komponentli toponimlar Farg'ona vodiysida ko'p uchraydi. Xatirchi, Payariq, Jalaquduq, Beshariq tumanlarida Kapa, Yangiqo'rg'on, Urgut, Beshariq, Uchqo'rg'on, Asaka tumanlarida Beshakapa qishloqlari bor.

Kat so'zi asli sug'diycha. *Kat* yoki *kata* qadimiy eroncha atamashunoslikda urug' vakillari bir bo'lagi yashagan va devor bilan ajratib olingan katta hovlini bildirar edi. O'rta Osiyoda keng tarqalgan va «qishloq» ma'nosini anglatgan *kat* (kad) atamasi, shubhasiz, ibtidoiy *kad, kat* yoki *kata* so'zidan kelib chiqqan. *Kadxudo* «kat hokimi» atamasi esa bizning zamonamizgacha saqlanib qolgan va ma'lum bir jamoa doirasida boshchilik qiluvchi kishini, hatto oila boshlig'ini anglatadi.

Kent – «shahar», «aholi punkti». *Kend* (kent) atamasi asli *kat* (qarang) so'zining dialektal shaklidir. V.V. Bartold *kend* so'zi eroniy aholidan turkiy xalqlarga o'tgan deydi. Ana shuning uchun ham Mahmud Qoshg'ariy bu so'zni turkiy so'z deb biladi: «Kend – o'g'uzlar va ularga yaqin turuvchilar tilida «qishloq» shaklida» deya izohlaydi.

Kesak – turkiy xalqlarda keng tarqalgan etnonim. Qirg'izlarda *kesek, jo'o'kesek*, qozoqlarda *qorakesak* degan urug', o'zbeklarda *mullakesak* va *mirzokesak*, boshqirdlarda *kese* urug'lari bo'lgan. *Kesak* so'zi «urug'larning bo'lingan, kesilgan parchasi» demakdir. Xo'jaobod, Jalaquduq tumanlarida Kesak, Qorakol tumanida Kesakli, Bulung'ur, Jomboy, Payariq tumanlarida Qorakesak qishloqlari bor.

Koriz – yerosti suvlarni yer yuzasiga chiqarish uchun qazilgan murakkab inshoot, yer ostida qazilgan ariq, yopiq kanal. Koriz qazishda ko'plab quduqlar lahm (tunnel) bilan birlashtiriladi. Korizdan chiqqan tuproqni olib tashlash va keyinchalik korizni tozalash maqsadida har 7-10 metrda quduq qaziladi. Korizlarning uzunligi bir necha yuz metrdan bir necha kilometrgacha bo'lgan. Korizlar Turkmanistonning Kopetdog' tog'lari etaklarida, O'zbekistonda asosan Nurota tog'lari etaklarida, Ozarbayjon, Afg'oniston, Eron, Xitoy, Afrika (Sahroi Kabir) uchraydi. Koriz ba'zi joylarda *koxrez, kariz, qanat* (arabcha, ko'pligi qanavot) ham deyiladi.

Ko'rpa – joy nomlari shaharda uchraydigan qadimiy atama va etnonim, bu so'zning «qavilgan yopinchiq» ma'nosidagi forscha-tojikcha so'zga aloqasi yo'q. Qadimiy turkiy tilda *ko'rpa* so'zi bir necha ma'noni anglatgan. Tarixiy yodgorliklarda *ko'rpa* so'zining «barra o't», «yosh bola», «qo'zichoq», «uloqcha», «buzoqcha», «kepak» ma'nolari qayd qilingan. Lekin bu so'zning ko'pgina ma'nolari unutilgan, shungaqaramasdan ba'zi joylardabarrabedani «beda ko'rpa bo'lib qolipti» deyishadi. Ko'rpa, Ko'rpasoy, Ko'rpaqishloq, Ko'rpacha, Yaagiko'rpa kabi toponimlar *ko'rpa* degan urug' nomidan olingan. Urug'larning hayvon nomlari bilan ham atalganini hisobga olsak, ko'rpa etnonimi «qo'zichoq» degan ma'noni bildiradi Chunonchi, mashhur tilshunos Abu Xayyon al-Andalusi (XIII asr) asarlarida ko'rpa so'zi ana shunday izohlangan.

Ko'tal – «dovon», «tog' yo'li». Shuningdek, O'zbekiston, Tojikiston, Turkmaniston, Afg'oniston, Eron va Ozarbayjonda *ko'tal*, *ko'tel*, *xutel* shakllarida joy nomlari tarkibida uchraydigan geografik atama. *Ko'tal* so'zi ham dovon atamasi kabi mo'g'ulcha degan fikr bor. *Ko'tal* pastroq dovonni bildiradi.

Mazang – baqqolchilik, shuningdek dehqonchilik bilan shug'ullanadigan lo'li. G'ijduvon tumanida Mazangko'cha, Uchko'prik tumanida Mazanglik qishloqlari qayd qilingan.

Mextar – Buxoro xonligida musulmonlardan zakot yig'ish. Musulmonlarga bo'ysungan g'ayridinlar mulkidan 20/1, qurol ishlatib zabt qilingan kofirlardan 1/10 bo'lak miqdorida soliq olishi shuningdek, egasi noma'lum bo'lgan mulklarni taftish qilish ishlari bilan shug'ullangan mansabdor (mextari kalon). Bulung'ur tumanida Mextar degan qishloq qayd qilingan.

Ming (mingli), minglar – o'zbeklarning yirik qabilalaridan bin. XIX asr boshlarigacha minglarning ko'pchilik qismi hozirgi Samarqand, Jizzax viloyatlari, qisman Farg'ona vodiysi hamda Buxoro vohasida, tarqoq holda Surxondaryo va Xorazm viloyatlarida, Tojikistonda esa Hisor vodiysida yashagan. Zarafshon vodiysida minglar uch urug'ga va bir qancha tarmoqlarga bo'lingan: 1) *to'g'ali* (ahmat, chag'ir, to'yinamoz, oqshiq va b.); 2) *uvoq tamg'ali* (alg'ol, chaut, jayll, o'ramas, to'qnamos, kiyuxo'ja, yarat); 3) *bog'lon* (chubli, qora, mirza va b.).

Mojor – ko'chmanchi o'zbeklar tarkibidagi qabila. Mojarlar XIX asr oxiri, XX asr boshlarida Samarqand atrofida tog' etaklarida, Shahrisabz vohasida yashagan. Ular Vengriyaning asosiy xalqi madyarlar (mojarlar) bilan qon-qardosh qavm deb hisoblanadi.

Mug'ot – O'rta Osiyo lo'lilari o'zlarini shunday aytadi. *Mug'* «otashparast» so'ziga arabcha ko'plik affiksi *-ot* qo'shilib yasalgan. Vobkent tumanida Mug'ot degan qishloq qayd qilingan.

Navkar – xon, podsholarning harbiy xizmatchisi. U hukmdorning mol-mulkini qo'riqlagan va harbiy yurishlarda ishtirok etgan. *Navkar* mo'g'ulcha *no'kar* so'zidan bo'lib, «do'st», «yo'ldosh» demakdir. Navbahor, Kogon, Navoiy tumanlarida Navkar qishloqlari qayd qilingan.

Nayman – yirik qabila uyushmasi. Ko'plab turkiy xalqlarning tarkibiga kirgan. XIX asrning 70-yillarida o'zbek-naymanlar Zarafshon vodiysida, Farg'ona vodiysi va Xorazmda yashaganlar. O'zbek-naymanlar XIX asrning oxirida 3 ta yirik urug'ga bo'lingan: qo'shtamg'ali, sadirbek va uvoxtamg'ali. Bulardan tashqari o'zbek-

naymanlarning toponimlar shaklda qayd qilingan ko'pdan ko'p urug'lari bo'lgan: ag'ran, ayronchi, badir, biya, bag'anali, boltali, bo'qatey, burunsov, jag'albayii, jastavon (jeztovon), jilonni (ilorli), jumaloqbosh, oltiota, oltio'g'il, oqto'nli, po'latchi, sarinayman, to'rtuul (to'rt o'g'il), to'rttamg'ali, urguch, ukrash, changali, cho'michli, qarg'ali, qozoyoqli, qorasira (qorasiyroq), qiltamg'ali, 'qo'ltamg'ali va boshqalar.

Namak – tuz, turkmanchada *namag* – «sho'rxok botqoqlik», forsha-tojikchada – *namakzor*, *namaksor* (sho'rxok, sho'r ko'l, tuz koni). Tojikistonda Darainamak degan soylik va soy, Turkmanistonda Namaksar nomli sho'rxok, Eron va Afg'onistonda Naraakzor («tuz koni») degan sho'rxoklar va ko'llar bor.

Naqib – Buxoro xonligidagi harbiy lavozim. Ma'nosi «biron jamoa va qabilaning e'tiborli kishisi» degani. XVII-XIX asrlarda Buxoro xonligida naqib qo'shinining tuzilishi, qurol-yarog'i, yurishi, uning old va orqa qismi, markazi, o'ng va so'l qanotlari qayerda ekanini yaxshi biladigan shaxs bo'lgan.

Ovul – «qishloq va boshqa ma'nolarda hamda Kichik Osiyodan Tinch okeangacha avul, aul, avo'l, ayo'l kabi fonetik variantlarda uchraydigan atama. Xronologik jihatdan *qishloq* so'zidan oldin paydo bo'lgan bu atama XV-XVI asrlarda kelgan ko'chmanchi o'zbeklarning o'troqlashishi (*qishlov* — «qishlanadigan joy»), oqibati bo'lsa, *ovul* ko'proq *ayil* shaklida «o'tov», «bir to'p o'tov» ma'nosida ancha oldin mavjud bo'lgan. O'zbekistonda *ovul* so'zidan tarkib topgan o'zbek qishloqlari ko'p; Janubiy O'zbekistonda *ovul* so'zi «qishloq», «kichikroq qishloq» ma'nosida hamon ishlatiladi. «Molxona», «qo'ra» ma'nosidagi *og'il* so'zi ham genetik jihatdan *ovul* so'zi bilan ma'nodosh.

Oybek – o'zbek urug'laridan biri, qirg'izlarda adigine qabilasining bir urug'i, Chinoz tumanida Oybek, Bulung'ur tumanida Oybekto'p qishloqlari bor. Surxondaryodagi To'polondaryoning bir irmog'i Oybeksuv deb ataladi. Afg'onistonda Aybak degan shahar bor. *Aybaki charm* shu shahardan keltirilgan bo'lsa kerak (aybaki maxsi).

Oqmachit – XVIII-XIX asrlarda Buxoro xonligida qurilgan masjid. *Oq* so'zi xonlikka qarashli ekanligiga, hajmi kattaligiga ishora. Urgut, Qiziltepa, Samarqand, O'zbekiston tumanlarida Oqmachit degan qishloqlar bor.

Og'il – molxona, og'ilxona. Tojik tilida bu so'z qishda qo'y podasi qishlaydigan qo'tonni bildiradi. Turli turkiy tillarda agal, avil, avul kabi fonetik shakllarda «ovul», «uy», «hovli», «turar joy» kabi ma'nolarni anglatadi (yana q. *Ovul*),

Ponsot – xonliklar davridagi lavozim, asli ponsadboshi - 500 askarga boshliq bo'lgan mansabdor. Qo'qon xonligida – qo'mondon, polk (dasta) komandiri (tojikcha panjsad - besh yuz). Buvayda, Marhamat tumanlarida Ponsot degan qishloqlar bor.

Posira – katta yer egalari tomonidan batraklarga vaqtincha foydalanish uchun berilgan yer. Toshkent shahrining Shayxontohsr dahasidagi mahallalardan bining mavzesi (shahar tashqarisidagi ekin joyi) Posira deb atalgan, Yakkabog' tumanida Posira degan qishloq bor,

Sardoba – suv kam joylarda suvning bug'lanib ketishiga va ifloslanishiga yo'l qo'ymaslik uchun qurilgan gumbazli hovuz. Sardoba ustiga qurilgan gumbazi uchun ba'zan *Gumbaz* deb ham atalgan. Sardobalar qadimda dashtlardagi chorva mollarini va savdo karvonlarini suv bilan ta'minlashda katta ahamiyatiga ega bo'lgan. Qarshi cholidagi 29 ta, Mirzacho'ldagi 3 ta, Toshkent bilan Farg'ona o'rtasidagi qadimgi savdo

yo'lida 3 ta, Cho'limalikda (Karmana yaqinida) 1 ta sardoba bo'lgan. Paxtachi, Guliston, Oqoltin tumanlarida Sardoba degan qishloqlar bor. Forscha-tojikcha *sardoba* "sovuq suv" degani.

Saroy – yirik o'zbek qabilalaridan biri. Uning vakillari asosan Buxoro vohasida, Samarqand, Qashqadaryo, Jizzax, Andijon viloyatlarida yashagan. Qabila *azsaroy*, *qipchoqsaroy*, *qirg'izsaroy*, *qo'ng'irotsaroy*, *majarsaroy*, *qorabog'saroy*, *naymansaroy*, *chemsaroy*, *jomonsaroy*, *oltintamg'alisaroy*, *jolong'och* (*yalang'och*)saroy kabi yirik tarmoqlarga bo'lingan. Respublikada 50 dan ortiq qishloqlar *saroy* urug'i nomi bilan atalgan.

Sarrof – pul maydalaydigan va valyuta almashtiradigan. O'rta Osiyo xonliklarida sarroflik serdaromad kasb hisoblangan. Yirik shahariarda, masalan, Buxoroda Sarrofon mahallasi bo'lgan.

Tama – o'zbek urug'i. Tamalar mesit va jobu (yobu) urug'lari bilan *uchurug'* birlashmasini tashkil etgan. Qozoq, qirg'iz, quramalar tarkibida ham *tarna* urug'i bo'lgan. Navoiy, Xonqa, Ellikqal'a, Narpay, Quyi Chirchiq, Amudaryo tumanlarida Tama, Xatirchi tumanida Tamabahrin, Bo'ka tumanida Tamaovul qishloqlari qayd qilingan.

Tarag'ay – o'zbeklarda qayd qilingan urug' nomi. Qozoqlarda, yoqutlarda ham *tamg'ay* urug'i bo'lgan. Chiroqchi tumanida Tarag'ay (Bosh Tarag'ay, O'rta Tarag'ay, Past Tarag'ay) qishlog'i bor (Amir Temur tug'ilgan joy), Qirg'iz tilida qarag'ay o'smaydigan balandlik *tarag'ay* deyilar ekan, qozoq tilida esa *talagay* -balandlik degani.

Tunqotar – ilgarilari podsho turgan joyni kechasi qo'riqlab turadigan soqchi, tungi qorovul. *Tunqotar* degan urug' ham bo'lgan (masalan, qirg'izlarda; qoraqalpoglarda *tungatar* deb ham atalgan). Bag'dod, Vobkent tumanlaridagi Tongotar oykonimi o'sha *tunqotar* atamasining o'zgargan shakli.

To'rtko'l – vayrona, qo'rg'on xarobaisi. *To'rtko'l* – to'rtburchak, kvadrat, aynan chordevor, ya'ni choldevor. Amudaryo etagidagi supasimon tepaliklar ham choldevorlarga o'xshaganligi uchun *to'rtko'liar* deb atalgan. Qoraqalpog'istonning To'rtko'l shahri, Shovot, Izboskan, Urgut, Payariq, Bo'zo'tov tumanlaridagi To'rtko'l qishloqlari nomlari shu atamadan hosil bo'lgan.

To'qsabo. Bu atamaning bir necha ma'nosi bor. Buxoro xonligidagi (amirligidagi) yuksak harbiy mansablardan biri. Lug'aviy ma'nosi ham *tug'* (tuq) – «bayroq» so'zidan olingan bo'lib, «o'z bayrog'i bor (qo'shin)» degan ma'noni bildiradi. O'zbekiston, Jondor tumanlarida Tuksava (Tuxsava), Romitan tumanida Qo'shto'qsoba qishloqlari qayd qilingan.

2) O'rta asrarda qipchoq qabilalaridan biri. U keyinchalik parchalanib turli urug'-qabilalar tarkibiga qo'shilib ketgan. Masalan, qozoqlarning baybaqti urug'i, o'zbeklarning laqay qabilasi tarkibida *to'qsoba* shoxi qayd qilingan. *To'qsoba* etnonimi *to'q* va *saba* degan ikki urug' nomidan olingan bolishi mumkin. *To'q* so'zi etnonimlar tarkibida uchraydi: *to'qmang'it*, *to'qsaroy*, *to'qboy*, *to'qmon* kabi. *Saba* «mesh», «sanoch» demak.

Urganji – joy nomi bilan atalgan qavm. Urganjilar Xorazm poytaxti Urganchni Chingizxon yer bilan yakson qilib tashlagandan keyin Buxoro tomonga kelib o'rtnashib qolgan hunarmandlarning avlodlari. Boshqa bir ma'lumotlarga ko'ra XVII

asr oxirlarida Urganchdan ketib Buxoro va boshqa yerlarga o'rnashgan o'zbeklar. Turkmanlarda ham *urgenji* (*urgenchli*) etnonimi bor. Samarqand, Buxoro, Navoiy, Andijon, Namangan viloyatlarida Urganji (Urganjilar, Urganjiyon, Urganjixona) qishloqlari anchagina uchraydi.

Xalaj (xalach) – qadimiy turk qabilasi. Vakillari Tojikiston, Ozarbayjon, O'zbekistonning ba'zi joylarida yashagan. Vobkent tumanida Xalaj, Shofirkon, Vobkent tumanlarida Xalajiyon, Ishtixon tumanida Xalajon qishloqlari qayd qilingan. Mahmud Qoshg'ariy *xalach* asl «qol och», ya'ni «och qol» degan ma'noni bildiradi degan edi. Xalajlar husnli, chiroyli kishilar bo'lar emish.

Chambil – dostonlarda afsonaviy yurt nomi. *Chambil* degan etnonim ham bor. Qo'ng'iro't qabilasining qanjig'ali va qo'shtamg'ali urug'larining bir bo'limi *chambil* deb atalgan. Xovos, Denov, Ishtixon, Norin tumanlarida Chambil, Bulung'ur tumanida Chambiltepa qishloqlari ana shu etnonimdan nom olgan.

Chek – ulush, hissa, toponimiyada xususiy yer uchastkasi, xonning va oila a'zolarining, amaldorlar, ruhoniylar, mashhur shaxslarning, umuman, har qanday kishilarning xususiy yerlari. 1909 yilgi ro'yxatga ko'ra, Qo'qon, Marg'ilon, Andijon, O'sh uyezdlarida 50 dan ortiq joy nomi tarkibida *chek* so'zi uchraydi.

Chimboy – ko'chmanchi o'zbeklarda urug' nomi. Go'zalkent, Kitob, Beshariq, Quva tumanlarida Chimboy, Bo'stonliq tumanida Chimboyliq qishloqlari bor. Qoraqalpog'istondagi Chimboy shahri Shiniboy-Shimboy (o'zbekcha talaffuzda Chimboy) shu yerni obod qilgan kishining ismi emish.

Chorbog' – aynan «to'rt bog'», ya'ni tokzor, mevali bog', tabiiy istirohat bog'i va poliz. XIV-XV asrlarda Amir Temurning Samarqandda 14 chorbog'i bo'lgan. Bog'larning gir atrofi saroylar bilan o'ralgan edi. XV-XVI asrlarda *chorbog'lar* boy-feodallarning mulki hisoblangan. Ba'zan shaharning ikki tomoniga teraklar ekilgan bosh xiyoboni *chorbog'* deyilgan. Hozir ko'p joylarda gir atrofi devor bilan o'ralgan har qanday bog', shuningdek, shahar chekkasidagi bog'lar *chorbog'* (chorvoq) deyiladi. Farg'ona vodiysida *chorvoq* degan urug' boigan. Boysun, Narpay, Samarqand, G'ijduvon, Xiva, Baliqchi, Uchqo'rg'on tumanlarida Chorbog', Vobkent tumanida Chorbog'kent, Samarqand tumanida Chorbog'tepa, Beshariq tumanida Chorbog'turang, Qiziltepa, Bulung'ur tumanlarida Chorhoq, Kogon tumanida Chorbog'kent qishloqlari, Bo'stonliq tumanida Chorvoq suv ombori bor.

Chordara – to'rt eshikli (ikki eshigi shimolga, ikkitasi janubga qaragan) xona yoki boloxona. Podsholik chegaralaridagi minora, ya'ni qorovulxona ham *chordara* deyilgan (*dar* — eshik). Prof. M.Y. Masson chordara so'zi *chaldivor* «vayrona» ma'nosini bildiradi deydi. Ishtixon, Samarqand, Narpay, Konimex, Navoiy, Oltiariq, Amudaryo tumanlarida Chordara qishloqlari bor; Qozog'iston bilan O'zbekiston chegarasida Chordara suv ombori joylashgan.

Chorsu – markaziy bozor. Dastlab bu so'z «Avesto»da - chovrusuk («to'rt tomonlama») shaklida uchraydi va «bozor» ma'nosini anglatadi. Keyinchalik bu so'z *chaxorsu*, nihoyat *chorsu* shaklini olgan va «gumbazli bozor» ma'nosini anglatgan. Bundan tashqari, tarixiy asarlarda *chorbozor* yoki *chorsuq* so'zi ham uchraydi (arabcha *suq* – bozor). Shunday qilib, ko'chalar kesishgan joydagi bozor maydoni, ya'ni markaziy gumbaz *chorsu* deb atala boshlagan.

O'ba, o'va – baland joyga, ba'zan tekislikka terib qo'yilgan tosh uyumi, tepalik (G'arbiy Sibir, Qozog'iston). Rus adabiyotida *obo* (obon) – biron muqaddas joydagi suyak, shox, tosh uyumi, shuningdek daraxt yoki tayoq boshiga osilgan latta-puttalar; Oltoy, Qozog'istonda *o'ba* (oba) atamasidan hosil bo'lgan toponimlar kam emas; masalan, Qozog'istonda *Besota*, *Obali*, *O'balikol*, *Obalisoy*, *O'balisarijal* degan joylar bor. Mo'g'ulchada *o'bo'* (o'bo'n) – uyum, qo'rg'ontepa (tepaqo'rg'on, tuproqqo'rg'on) demakdir. Bu atamaning turkiy tillarda «turarjoy», «qishloq», «o'tov», «urug'» ma'nolari ham bor. Turkman tilida doimiy yaylovlari hamda chorva mollarini sug'orish uchun quduqlari bo'lgan ko'chmanchi qabila-urug' *o'ba* deyilgan.

O'guz – daryo. Olimlar Amudaryoning qadimiy nomi (O'ks, O'ksus, O'xsus) shu so'zdan kelib chiqqan deb biladilar. Buni Mahmud Qoshg'ariy ham isbotlaydi: «O'kuz – Jayxun, Firot kabi daryolarga berilgan nom. Turk mamlakatlaridagi bir qancha boshqa daryolar ham shu nom bilan yuritiladi («Devonu lug'otit turk», I tom, Toshkent, 1960. – B.1.). Demak, O'kuz «katta daryo» demak.

Qal'a (arabcha) – Yevropa, Afrika va Osiyoning katta qismida «istehkom», «qasr», «qalin va baland devor hamda xandaqlar kabi mudofaa vositalari bilan mustahkamlangan joy», «shahar», «qishloq» ma'nolarida toponimlar tarkibida keladigan geografik atama. Xorazmda *qal'a* – bu atrofi qalin devor bilan o'ralgan joy: Ichanqal'a - ichki shahar (forscha-tojikcha *qal'ai damn*), Dishanqal'a (forscha-tojikcha *shahri berun*). Xorazmda Burgutqal'a, Qo'yqirilganqal'a, Jonbosqal'a kabi shahar xarobalari uchraydi. Qozoqcha *qal'a*, qirg'izcha qalaa – «shahar». O'zbekchada ham *qal'a* deganda rus shaharlari tushunilgan. Rossiya shaharlariga borib, savdo-sotiq qiluvchi savdogarlar «qal'achi» deyilgan. *Qalakovush* (qal'akovush) deganda rezinka kalish (rus shaharlaridan keltirilgan) tushunilgan.

Qarshi – shoh qasri, xon qo'rg'oni, saroy, xon qarorgohi. Mahmud Qoshg'ariydan tortib Hofizi Abru, akademiklar V.V. Radlov, V.V. Bartoldgacha turkiy *qarshi* so'ziga shunday izohlar berilgan. Zahiriddin Muhammad Bobur esa shunday izoh beradi: «Qarshi – mo'g'ulcha so'z, go'rxonani (sag'anani) mo'g'ul tili birla qarshi derlar». T. Nafasov yozganidek, XV-XVI asrlarda xon avlodi, ulug' ruhoniylar va boshqa mo'tabar shaxslar qabri uchun qurilgan daxma, maqbara ham *qarshi* deyilgan, chunki o'sha davr odatiga ko'ra bunday kishilar jasadi maqbara ichiga qo'yilgan, maqbara esa saroy, ya'ni *qarshi* ichida bo'lgan. Hozirgi Qashqadaryo viloyatining markazi Qarshi shahridan tashqari, shu so'z bilan atalgan boshqa toponimlardan qadimgi Mo'g'ulistondagi mo'g'ullarning yozlik o'rdasi Qarshi shahrini (Hi daryosi bo'yida), Turkmaniston Respublikasining Turkmanboshi shahri yaqinidagi Qarshi toponimini, Rossiya Federatsiyasi *Xakasiya* avtonom oblastidagi Karshi (Xarshi) aholi punkti nomlarini aytish mumkin. Denov, Yuqori Chirchiq, Jarqo'rg'on, Pastdarg'om tumanlaridagi Qarshi (Qarshiyora, Qarshilik) toponimlari viloyat markazi nomi in'ikosidir.

Qarg'a – umumturkiy etnonim: oltoyliklar, boshqirdlar, qoraqalpoqlar, qirg'izlar, xakaslar, o'zbeklar (qo'ng'irot va yuz qabilalari) tarkibida qayd qilingan urug'. O'zbek qipchoqlar va saroylar ichida *qarg'aoyoq* yoki *qarg'aoyoqli* urug'i uchraydi.

Qasr (arabcha) – qal'a, hashamatli saroy, ko'shk (asli lotincha kasta, kastrum so'zidan). Mashhur shayx, naqshbandiylik tariqati asoschisi Bahovuddin Naqshband

Qasri Hinduvon qishlog'ida tug'ilgan. Bu qishloq keyinchalik buyuk shayx sharafiga Qasri Orifoa – «Bilimdonlar qasri» deb atalgan. *Qasr* atamasidan tarkib topgan toponimlar arab va Yaqin. Sharq mamlakatlarida, shuningdek Eron, Afg'onistonda ko'p.

Qorabayir – etnonim. Zarafshon vodiysidagi mang'itlarning, o'zbek qipchoqlarning bir urug'i *qorabayir* deb atalgan. Payariq, Koson, Qarshi tumanlarida Qorabayir qishloqlari bor. Qovchin qabilasi tarkibida *qorabovur* urug'i qayd qilingan.

Qorovul – posbon, soqchi. Turkiy tillarda «qarab, qo'riqlab turmoq» ma'nosidagi *qara* felidan olingan. Ba'zi bir turkshunoslar «vul» qo'shimchali so'zlar mo'g'ul tilidan o'tgan deyishadi. Bu so'z rus tiliga ham kirgan. Har xil fonetik variantlarda Rossiya hududida (ayniqsa Sibirda), Qozog'iston, Turkmaniston, Eron, Afg'oniston, Kavkazda Qoravul, Qoravultepa singari nomlar ko'p uchraydi. Qadimda yovning qayoqdan kelayotganini ko'rish uchun tosh-tuproq uyib ko'tarilgan sun'iy tepaliklar Qorovultepa deb atalgan.

Qoracha – etnonim. O'zbeklarda qatag'on, qirq, laqay, saroy qabilalari tarkibida, qozoqlarning jetiruv, qirg'izlaniing munduz, saruu qabilalari tarkibida *qoracha* (*qaracha*) urug'i qayd qilingan. Ishtixon, Narpay, Xatirchi, Jalaquduq tumanlarida Qoracha qishloqlari bor.

Hazora – Amir Temur davrida mingta jangchi yetkazib beradigan ma'muriy-hududiy birlik yoki olingan hosil bilan ming jangchini boqish mumkin bo'lgan hudud. Samarqand, Shahrisabz tumanlarida Hazora qishloqlari bor.

Hisor (arabcha) – tekislikdagi qo'rg'on, qal'a; devor bilan o'ralgan istehkom. Turkiy tillarda *hasar* (ozarbayjoncha), *har* (qozoqcha), *isar* (qirg'izcha), shevalarda esa *zar* kabi shakllr olgan. Atamashunos T. Nafasov Zartepa ham asli Hisortepa ("qo'rg'on o'rnida paydo bo'lgan tepalik") demakdir, deydi. /

A D A B I Y O T L A R:

1. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. - T., Sharq.1998.
2. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ, 1998.
3. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 – жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 326 б.
4. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.
5. Zaxiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – T., 1960.
6. "Avesto" va uning insoniyat taraqqiyotidagi o'rne. – T.: Fan, 2001.
7. Nizomiddiy SHomiy. Zafarnoma. – T.: O'zbekiston, 1996.
8. Sogdiyskie dokumenti s gori Mug, yuridicheskie dokumenti i pis'ma. Perevod i kommentarii Livshitsa. Vipusk II. – M., 1962.
9. Qorayev S. Toponomika. – T., 2006. – 320 b.
10. Qorayev S. Qoraqolpog'iston ASSR toponimlari // Mehnat va turmush. – Toshkent, –№9. – B. 12-13.

8-MAVZU: AMALIY TOPONOMIKA (2 soat).

Reja:

1. Geografik nomlar.

2. Toponimlarning tarixiy imlosi.

1. Geografik nomlar – toponimlar katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega o'laroq muhim ijtimoiy funksiya bajaradi.

Toponimlarda o'lka tabiatining ko'pgina xususiyatlari, aholining xo'jalik faoliyati va etnografiyasi, asrlar davomida mamlakatlarda ro'y bergan tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar hamda voqea-hodisalar aks etgan bo'ladi.

Toponimlar o'tmishning ma'naviy obidalari sifatidagina qimmatli emas, geografik nomlar bugun ham jamiyatning turli ehtiyojlariga xizmat qiladi.

Geografik nomlarning *nominatsiya* – atalish qonuniyatlarini o'rganish, ularni tizimga solish, ularning yozilish qoidalarini yaratish, milliy va xalqaro miqyosda standartlashtirish masalalari bilan YUNESKO va boshqa bir qancha xalqaro tashkilotlar sg'ullanmoqda.

Geografik nomlar bir-birlaridan talaffuz hamda yozilishiga ko'ra farq qilgani, adreslik vazifasini bajargani uchun ularni rasmiy hujjatlarda, xaritalarda, darslik, qo'llanmalarda va boshqa nashrlarda to'g'ri hamda har doim bir xil yozilishi kerak bo'ladi.

Jahondagi davlat idora organlari, transport va aloqa muassasalari, fan, maorif hamda madaniyat idoralari, matbuot, radio va televideniye joy nomlarining xalqaro tillarda, xususan milliy tillarda to'g'ri ya qat'iy yozilishidan manfaatdor.

Har qanday geografik obyekt nomi yozilishining rasmiy va umumiy iste'mol uchun yagona shaklini aniqlash va qat'iyashtirish geografik nomlarni standartlashtirishning mohiyati va vazifasi sanaladi.

Hozirda dunyo mamlakatlarining ko'pchiligida geografik nomlarni milliy standartlashtirish keng yo'lga qo'yilgan. Bu mamlakatlarda geografik nomlarni o'rganadigan maxsus muassasalar bo'lib, ular davlat kartografiya muassasalari bilan hamkorlikda ishlaydi.

Shu narsa ma'lumki, geografik nomlarni tashkil etadigan so'zlarni, ya'ni toponimik leksikani, xususan, geografik atamalarni, atoqli otlarning, ayniqsa toponimlarning nomlanish qonuniyatlarini va strukturalarini chuqur o'rganmasdan turib joy nomlarini to'g'ri yozishga erishib bo'lmaydi

Sho'ro yillarida O'zbekistonning mukammal xaritasi biron marta o'zbek tilida chop etilgan emas (o'quv xaritalari bundan mustasno). Eng achinarlisi shuki, respublikamizdagi millionlab geografik nomlarni o'z ichiga olgan topografik xaritalar o'zbek tilini bilmaydigan mutaxassislar tomonidan tuzilgan. Sunday kartalarda mikrotoponimlar (kichik obyektlarning nomlari) gina emas, balki makrotoponimlar (katta ob'ektlarning nomlari) ham ba'zan tanib bo'lmaydigan darajada o'zgarib ketgan.

Bordi-yu tog'u tosh, cho'l-u biyobonlarni kezib, nomlarning mahalliy talaffuz shakllarini aniqlab, to'g'ri yozish ehtiyoji tug'ilsa, ko'p sonli mutaxassis topograflar va toponimigtlar bir necha o'n yil ter to'kib xizmat qilishi kerak bo'lardi (afsuski qog'ozga noto'g'ri tushib qolgan ana shu bebaho yodgorliklarning ko'plari unutilgan).

Geografik obyektlarning standartlashtirilgan nomlarini, ya'ni qo'llash uchun majburiy bo'lgan atoqli otlarni aniqlash va belgilash har bir davlatning ichki ishi.

Lekin shu narsa ma'lumki, joy nomlarining milliy shakli ularning xalqaro standartlashtirilishi uchun negiz bo'lib xizmat qiladi. Buning ma'nosi shuki, mamlakat ichida rasmiy tan olingan nomlarga xalqaro iste'mol uchun tavsifiya etilishi mumkin.

2. Toponimlar shunday so'zlarki, ular uzoq davr davomida iste'molda bo'lganidan grammatik va fonetik jihatdan o'zgarishlarga uchragan. Ana shu o'zgarishlarning xarakteri haqida tasavvur hosil qilish toponimlarning, aytaylik, bundan bir necha asr oldin qanday talaffuz qilinganini aniqlashda juda qo'l keladi. Chunki toponimlarning ko'hna yodgorliklardagi shakli ularning dastlabki holatini aniqlash uchun qo'shimcha material bo'lib xizmat qiladi. Masalan, O'zbekistonda *Voxim*, *Vaxim*, *Uvaqim* kabi toponimlar bir necha marta takrorlanadi.

F tovushining turkiy tillarda xarakterli emasligini hisobga olsak, *V* tovushining so'z boshida kelmasligini, shuningdek, *f* tovushining *p* tovushiga, so'ngra *b* tovushiga, hatto *m* tovushiga aylanishi mumkin ekanligini tasavvur qilsak, yuqoridagi toponimlarning arabcha *vaqf* («diniy muassasa ixtiyoriga o'tkazilgan mulk yoki daromad») atamasi ekanligi ayon bo'ladi. Yoki Namangan viloyatidagi *Pop* shahri arab geograflari asarlarida (XI-XII asrlarda) *Bob* (arabcha «darvoza») shaklida qayd qilgan. «Boburnoma»dan boshlab esa *Pop* shaklini olgan va transformatsiyaga uchragan. Andijon shahri esa arab geograflari asarlarida va boshqa ko'hna tarixiy manbalarda *Andiyon*, *Andikon*, *Andigon* shakllarida tilga olingan, Bobur zamonida Andijon deb «turkiy» shakl olgan.

Samarqand shahri yaqinida Samarqand hokimi Gurakning ukasi Ofaran tomonidan bunyod etilgan (VII asr) Ofarinkat shahrining nomi fonetik o'zgarishga uchragan va dastlab *Farankat*, *Frinkent*, so'ngra *Prinkent*, nihoyat *Primkent* shaklida talaffuz qilinadigan bo'lgan (Oqdaryo tumanidagi hozirgi Primkent qishlog'i). Bunda *kat* unsurining keyingi asrlarda turkiylashib «kentlashish» jarayoni yaqqol ko'rinadi.

Samarqand bilan Xo'jand shaharlari oralig'idagi tarixiy o'lka arabinavis va fosfinavis manbalarda *Istaravshan*, *Osrushona*, *O'srushona*, *Sutrushna*, *Ustrushna*, *Ustaravshon*, *Ustrushona*, *Sutrushana* kabi shakllarda qayd qilingan. Eronshunos V.A. Livshits Mug' tepaligidan (Tojikiston) topilgan sug'd hujjatlari (VIII asrning birinchi choragi) asosida o'lkaning asl nomi *Strushna* ekanligini aniqladi.

Tildagi har qanday tovush o'zgarishlari faqat fonetik tadrijiylik oqibati emas. Til tarixiga oid har qanday asarlardan fonetik qonuniyatlarning buzilishiga, butun bir bo'g'inlar, hatto tarkibiy qismlar (unsur) larning tushib qolishiga, urg'ular o'rning almashishiga oid ko'plab misollar topish mumkin.

Nutqda lisoniy vositalarni tejash qonuniyati toponimiya sohasida ayniqsa yaqqol seziladi.

XI–XII asrlarda Buxoroda biron kishiga qarashli yer *asbob* deyilgan (bu arabcha so'zning birligi – *sabab*). XVI–XVII asrlarda yerdan tashqari mulk *asbob* deb atala boshlagan. Bu so'zning hozirgi ma'nosi (qurol-yarog' yoki buyum) keyingi asrlarda paydo bo'lgan va mazkur atama tarixiy nomlar tarkibida ko'p uchraydi. Chunonchi, Jo'ybor shayxlari (Buxoro) arxivlarida *Asbobi Yomchi*, *Asbobi Bog'ikalon*, *Asbobi Ibrohim*, *Asbobi Kofiron*, *Asbobi Sho'rcha* kabi bir qancha joy nomlari tilga olinadi. Ko'rinadiki, *asbob* so'zidan keyin bu yer kimning yoki qanday joy ekanligini bildiradigan aniqlovchi bo'lgan. Masalan, *Asbobi Kofiron*, ya'ni «Kofirlar yeri» kabi. Keyingi asrlarda aniqlovchi so'zi tushib qolib, *asbob* atamasi

toponirnga aylangan. Shunday qilib, bunday toponimlar 6-7 asr oldin paydo bo'lgan. Ko'rinadiki, bu o'rinda fonetikaning roli yo'q.

Cho'lda gala-gala bo'lib, uchib yuradigan *qorabovur* degan qush bor (bag'ri, ya'ni ko'kragi qora bo'lgani uchun shunday deb ataladi; qorabayir zotli ot nomi ham shu so'zdan kelib chiqqan).

Qorabovur yoki *qorabayir* degan urug' ham bo'lgan. Qorabayir nomli qishloqlar shu urug' nomi bilan atalgan. Qorabovur qushi ilgarilari *bag'ri qaro* ham (masalan, «Boburnoma»da) deb atalgan. Har ikkala tarkibiy qismi o'zbekcha, faqat o'rin almashgan, *bag'riqaro* shakli esa tojik tili gramatikasiga xos. Buxoro viloyatida *Bag'riqaro* degan joy ham bor. So'zlarning tojik tiliga xos o'rin almashuvi toponimikada uchraydi. Masalan, Xorazmning qadimiy poytaxti Kot shahri yaqinida Amudaryodan chiqarilgan katta bir ariq *Qorasuv* deb atalgan. Shu kanal XIII asr muallifi Ibn al-Asrning arab tilida yozilgan bit asarida *Suvqora* deb atalgan va kanalning nomi «qora suv» degan so'z deb izohlab ham qo'yilgan.

Komponentlarning almashib turishiga toponimiyadan emas, antroponimiyada ham ko'plab misollar keltirish mumkin: *Qo'rg'ontepa* – *Tepaqo'rg'on*, *Sar(i)bozor*–*Bozorboshi*, *Sariqo'rg'on* – *Qo'rg'ontagi*, *Alisher* – *Sherali*, *Alibek* – *Begali*, *Boy sari* – *Sariboy* va h.k.

Yuqorida qayd qilinganidek, bundan bir necha asr oldin bitilgan yodnomalarda qayd qilingan toponimlar joy nomlarining qadimiy shakllarini bilib olishga yordam beradi. Biroq O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston sharoitida qadimiy qaydlar doim ham toponimlarning dastlabki shaklini aniqlash uchun ishonchli manba bo'lavermaydi. Chunki Movarounnahrni arablar bosib olgandan so'ng barcha yozma yodgorliklar arab yozuvida yozilgan edi (yunon, sug'd, qadimgi turk va boshqa yozuvlarda ayrim geografik nomlarga qayd etilgan). Xitoy manbalarida mualliflar O'rta Osiyo joy nomlarini o'z tiliga moslab, butunlay buzib yozishgan. Masalan, xitoychada Samarqand Si, Toshkent Shi, Qanguy davlati Yuni shakllarida qayd etilgan.

Samarqand shahri yunon tarixchilari asarlarida *Marakanda* ko'rinishida yozilgan. Biroq undan keyingi barcha manbalarda bu shahar nomi S harfi bilan boshlangan. Chunonchi, sug'd hujjatlarida bu tarixiy shahar nomi Smarakans deb bitilgan.

Tilni tushunmaydigan kishi so'zni noto'g'ri eshitadi degan fikr bor. Bizning fikrimizcha, yunonlar ham mahalliy so'zlarni, jumladan, nomlarni g'alati eshitishgan va shahar nomini quloqlariga chalinganday, S harfisiz yozishgan.

Ma'lumki, O'rta Osiyoda ming yildan ortiq davr davomida barcha yozma yodgorliklar arab yozuvida, ko'p hollarda arab tilida yozilgan. Arab yozuvi turkiy tillarning imlosi ehtiyojlariga to'la javob bermas edi.

Ana shuning uchun ham arab mualliflari, shahar-qishloqlar, daryolar va boshqa geografik obyektlarni yozishda jiddiy xatoliklarga yo'l qo'yganlar. Masalan, «Arab geograflari kutubxonasi» seriyasiga oid (IX-XI asrlar) mashhur tarixiy geografik asarlarda Movarounnahr, jumladan, O'zbekistondagi bir necha yuz geografik nom tilga olingan. Boshqa manbalardan farqli o'laroq, bu seriyadagi «Kitob ul-masolik va ul-mamolik» (Yo'llar va mamlakatlar haqida kitob) nomli asarlar to'plamida (mualliflar Ibn Xurdodbeh, Ibn Havqal, Istaxriy, Muqaddasiy asarlari) shahar-

qishloqlar, daryo va tog'lar, shahar darvozalari, bozorlar, tarixiy-me'moriy va boshqa yodgorliklarning nomlarini unli tovushlarda berishda zeru zabardan ham foydalanilgan va mahalliy talaffuzni to'g'riroq ifodalashga harakat qilingan. Shunga qaramasdan, joy nomlarining yozilishi milliy talaffuzni to'la aks ettira olgan emas. Nomlarning haqiqiy talaffuzini aniqlash shuning uchun ham qiyinki, arab mualliflari bu nomlarni arabcha talaffuz qonunlariga bo'ysundirishga harakat qilganlar, holbuki arabcha talaffuzda cho'zinchoq unlidan so'ng ikki undoshning va qisqa unlidan keyin ham uchta undoshning kelishi mumkin emas. Shuning uchun ham Sam'oniy *Sangbad* o'rniga *Sangabad*, *Surxkat* o'rniga *Surxakat*, *Sutxon* o'rniga *Sutaxon* deb yozishgan, Ko'pgina nomlar tarkibida takror-takror uchraydigan oxirgi qo'shimchalarning talaffuzini aniqlash ayniqsa muhim. Chunki bular turdosh otlar. Sug'dcha joy nomlari tarkibida keladigan *varq* (to'g'on) so'zi arab geograflari asarlarida *varaqa* deb, *fag'n* «ibodatxona» so'zi esa *fag'an* shaklida yozilgan.

Shundan ko'rinadiki, arab mualliflari, hatto arab yozuvida yozgan mahalliy mualliflar ham geografik nomlarni yozishda mahalliy sharoitni, milliy talaffuzni yetarlicha inobatga olishmagan. Bunda turkiy tillarga xos bo'lmagan tovushlarni ifodalaydigan harflarning ishlatishi ham rol o'ynagan. Arab tilida va arab yozuvida bitilgan tarixiy yodgorliklar geografik nomlar transkripsiyasi nuqtayi nazaridan sinchiklab o'rganilmas ekan, tarixiy transkripsiya masalasi yuzasidan uzil-kesil fikr bildirish amri maxol.

Arab yozuvining katta kamchiliklaridan biri shu ediki, so'zlarni, jumladan, atoqli otlarni yozishda bir qancha hollarda unli tovushlar o'z aksini topmas edi. Masalan, *Samarqand* harfma-harf o'qiganda, *Smrqnd*, *Buxoro* – *Bxoro*, *Farg'ona* – *Frg'ona* shakllarida yozgan. Joy nomlarini yozishda, ayniqsa, u qadar mashhur bo'lmagan geografik nomlarni xatga tushurishda muayyan qonun-qoidalarga amal qilinmas, ko'pgina hollarda har bir xattot o'z bilganicha yozar edi. Buning ustiga topommlarning mahalliy talaffuz shakli inobatga olinmas edi: *Qo'qon-Xo'qand*, *Xuvaknd*, *Jizzax* – *Dzak*, *Zarafshon* – *Zrfshon*, *Toshkent* – *Toshknd*, *Nayman* – *Nyman*, *Quva* – *Qubo*, *Tuyamo 'yin* – *Tva buyni* yoki *fuyamuin* holida yozilar edi.

«Arab yozuvi tufayli, – degan edi akademik V.V.Bartold shaharlarning va boshqa obyektlarning nomlari tanib bo'lmaydigan darajada o'zgarib ketadi».

Gap shundaki, sho'rolar davrida (1923 yilda) isloh qilinmasdan oldin bu yozuvda *ch* bilan *k* bilan *g*, *o'* bilan *u* va *v*, *ye* bilan *e* va hatto *i* tovushlari bir xil harflar bilan ifoda etilar edi. Shunday qilib, geografik nomlarning yozma shakllari ularning talaffuz o'zgachaliklarini tola aks ettira olmas edi.

Arab yozuviga ko'proq to'xtashimizning sababi shundaki, tarixiy toponimlarning ko'pchiligi, arab grafikasida yozilgan edi.

Lotin grafikasiga, keyinroq esa rus alifbosiga o'tilishi bilan ahvol o'zgardi: yersuv nomlarining yozma shakli ularning talaffuziga yaqinlashdi.

Shunga qaramasdan, geografik, nomlarning, xususan, yirik obyektlar nomlarining yozma shakli ko'proq tarixiy an'ana mahsuli bo'lib, mahalliy talaffuzdan hamon yiroqdir. Masalan, andijonliklar o'z shahrini *Anjan*, namanganliklar *Nomongon*, farg'onaliklar – *Parg'ona*, toshkentliklar – *Toshkand*, nukusliklar – *No'kis*, termizliklar – *Tirmiz*, hazoraspliklar – *Hazaras* deyishadi va hokazo. Bu bejiz emas, albatta. Mahalliy talaffuz zamirida qandaydir tarixiy haqiqat, qonuniyat yotadi.

Yana shuni ham eslatib o'tish kerakki, an'ana shaklini olmagan kichik obyektlar nomlarining mahalliy talaffuz shakli ularning imlosi uchun asos hisoblanishi kerak.

Ko'pgina geografik nomlarning o'zbek tilida hozirgi yozilishi tarixiy shakldan farq qiladi. Masalan, *Jizzax* shahri arab yozuvi bekor qilingunga qadar *Dizak* deb (to'g'risi ham *Diz-ak* «qo'rg'oncha», «qasrcha», «qal'acha»), Xorazm esa *Xuvarazm* deb, Qo'qon yuqorida aytilgandek *Huqand*, *Xuvaqand* shaklida, Sho'rchi, esa *Sho'rja*, G'uzor shahri nomi *Huzor*, Chotqol tog'lari nomi *Jidg'ol*, So'qoq qishlog'i va tog'i *So'xox* shaklida yozib kelingan va hokazo.

Bekobod shahri qadimda *Begovot* deb yozilar edi. Begovot nomli qishloqlar O'zbekistonda bir nechta bo'lgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida *bek* shaklida talaffuz qilinadigan so'zning to'g'risida asli *beg* bo'lgan, Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida, Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarida bu so'z *beg* shaklida yozilgan. Akademik V.V. Bartold ham bu so'zni *beg* shaklida yozish va talaffuz qilish to'g'riroq deb yozadi. Bu kabi misollar toponimlarning hozirgi o'zbekcha yozilishi mukammal emasligini ko'rsatadi.

Demak, toponimlarning turli davrlardagi o'zbekcha yozma shakllari bir-biridan ozmi-ko'pmi farq qiladi.

Masalan, arab yozuvidagi manbalarda, jumladan, Xudoyorxon arxivida hozirgi Buvayda qishlog'i – Bibi Ubayda (hijjalab o'qiganda Bibi Abida), Marg'ilon shahri – *Marg'inon* (harfma-harf o'qilganda *Marg'non*), *Yozyovon* – *Yoziyobon*, *Laylakxona* – *Laklakxona*, *Yaypan* – *lyfon*, *Baliqchi* – *Bliqchi*, *Nayman* – *Niyman-Nmin* yozilgan (Nayman qishlog'i va qabilasi Farg'ona vodiysida Neyman shaklida talaffuz etilishini eslang).

Respublikamizdagi joy nomlarining hozirgi imlosi ularning an'anaviy shakliga, ba'zan asliyatiga, mahalliy talaffuziga yaqin bo'lsa ham, hamon ularning imlosi uzil-kesil tartibga solingan deb bo'lmaydi.

Shunday qilib, geografik nomlarning ruscha yozilish shakli u yoqda tursin, milliy, o'zbekcha yozilishi ham talaffuzidan jiddiy farq qilardi. Buning asosiy sabablaridan bin shundaki, topografik xaritalar, geografik xaritalar ham, ulardagi boshqa yozuvlar bilan bir qatorda geografik nomlar ham, aholi punktlari ro'yxati kabi ma'lumotlar odatda ko'pincha o'zbek tilini yaxshi bilmaydigan kishilar tomonidan rus tilida to'ldirilgan edi. Keyinchalik zaruriyat tug'ilgan paytda ro'yxat o'zbekchaga «tarjima» qilinar edi. Oqibatda mahalliy sharoit hisobga olinmasdan ko'plab xatolarga yo'l qo'yilgan.

Turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili tarixiy fonetikasining muhim muammolaridan biri shu tillar uchun xarakterli bo'lmagan tovushlar (fonemalar) ning o'zaro munosabatidir. Bu o'rinda birinchi galda sug'dcha toponimlar tarkibida tez-tez uchraydigan tovushlar – tishlar orasidan sirg'alib chiqadigan s tovushi bilan bogliq. Hozirgi vaqtda *kat*, *kent* (kand) shaklida uchraydigan formant sug'd tilida *kens* (kans) tarzida talaffuz qilingan va «uy», «qishloq» ma'nolarini anglatgan. Aksari shahar, qishloq nomlari tarkibida keladigan bu qo'shimcha arabcha-forscha manbalarda arab grafikasida *kand* deb yozilgan. Arabella se tovushi sug'd tilidagi 5 tovushiga aynan to'g'ri keladi (so'z oxiridagi harf se). Yuqorida aytilganidek, ana shunday sug'dcha toponimlar turkiy xalqlar yashaydigan o'lkalarda *kat* (ket), *kent* (kant, kand) shakllarida o'zlashgan. Biroq bu leksema oxiridagi tovush turdosh otlar taikibidagi *d*

yoki *y*, shuningdek, *t* yoki *s* tovushiga aylangan. Masalan, «oila boshlig'i», «qishloq oqsoqoli», «qabila boshlig'i», «davlat boshlig'i» ma'nolaridagi tojikcha-o'zbekcha leksema *katxudo* (sug'dchasi *kasxudo*, «uyning xo'jayini») yoki «uy bekasi» ma'nosidagi *kaybonu*, *kayvoni* (sug'dcha shakli *kasbonu*) so'zlarini eslang. O'zbek tilida *kasana*, *kasanchilik* («uyda ishlab berish») degan so'zlar bor. Bu so'zlar ham sug'dcha *kas-kat* unsurining o'zgargan shaklidir. Qiyoslang: lotinchadan *kas* «kulba», «qishloq uyi», «xutor» fransuzcha *kasa* – «kulba», italyancha *kasa* – «uy», «bino», «oila» «ro'zg'or», dastlab «uy», «oila», «qabila» keyinchalik, «qala», «qishloq» ma'nolarini bildirgan, qadimiy eroncha (parfyancha) *misan* (bunda *s* tovushi tishlar orasida sirg'alib chiqadi) so'zi ham xuddi shunday fonetik o'zgarishirga uchragan. Endilikda bu atama *mitan*, *meton* kabi ko'pgina toponimlar tarkibida uchraydi.

Z, *d*, *j*, *t*, *y* tovushining o'zaro almashishi va munosabati ham toponimda katta ahamiyatga ega. Masalan, *Ozoq* – *odoq* – *etak* – *oyoq*. Yoki afsonaviy payg'ambar nomi *Xizr*, bir qancha shevalarda *Xidir* shaklida talaffuz etiladi. *Xidirota*, *Xidireli*, *Xidirsho* nomli qishloqlarning nomlari ham shu so'zdan olingan. *Dizak* nomining *Jizzax* shaklini olishi ham ana shu qonuniyat mahsulidir.

Shuni aytish kerakki, joylarga nom qo'yishda xalq ijodi va jonli til katta rol o'ynaydi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, geografik nomlarda shevaning izlari sezilarli darajada saqlanib qolgan. Tojikcha «yangi ariq» ma'jiosidagi *Jui nav* toponimi bir joyda *Jeynav* yoki *Jenov* shakllarida uchraydi. Yoki ikki suv qo'shilgan joyi tojikchasiga *Duob* deyiladi. Bu toponim bir joyda *Duob*, boshqa joyda *Duoba*, uchinchi bir xil yerda *Dug'oba* yoki *Duvova* tarzida talaffuz qilinadi. Bu kabi xilma-xilliklarni bartaraf qilish oson emas.

Arabcha *shayx* so'zi (aynan «keksa», «oqsoqol») islom mamlakatlarida ulamolar, ruhoniylarni bildirgan. O'rta Osiyoda *shayx* deganda ko'proq muqaddas mozorlarda va qabristoalarda sadaqa va nazr-niyoz hisobiga kun ko'radigan ruhonlyar nazarda tutilgan.

O'zbekiston hududida bu so'z *shayx*, *shix*, *shex*, *sheyx* shakllarida toponimlar hosil qilgan. Shu bilan birga o'zbeklar, turkmanlar tarkibida *shix* (*shex*, *shayx*) nomli qavm Ham bo'lgan. Bu qavm vakillari o'zlarini ulamo shayxlar, xo'jalar, sayyidlarning avlodlari deb bilishgan.

Arabcha *amir* so'zi («lashkarboshi», «amru farmon beruvchi») O'rta Osiyoda *mir* shaklini olgan. Bu o'z ma'nosidan tashqari O'zbekistonda ijtimoiy guruhni, Turkmanistonda kichik bir urug'ni bildirgan va bevosita yoki kishi ismlari orqali amir va mir shakllarida bir qancha toponiittaftla uchraydi.

Tall atamasi arab tilida «tepalik» degan so'z. O'rta Osiyoda, jumladan, O'zbekistonda, xususan, Zarafshon vodiysida *tal*, *tol* shakllarida ko'plab toponimlar hosil qilgan (*Tolimarjon*, *Tollimoron*, *Tolliqo'rg'on*, *Tolimarjon*, *Talaktepa*, *Toliborzu*, *Tallaki* va hokazo). *Tal* yoki *tol* deganda tepalik, qo'rg'ontepa, mozorqo'rg'on tushuniladi.

Arabcha *robot* (ash *ribot*) deganda dastlab harbiy istehkomlar tushunilgan. O'rta Osiyoda ikki shahar tashqarisidagi shahar *rabod* deyilgan (Aslida *raboz* – zot harfi bilan yozilgan. Keyinchalik bu ikki so'z birlashib ko'proq karvonsaroylarni bildirgan. *Robot*, *Rabotak*, *Rahotixo'ja*, *Rabotcha*, *Ravot*, *Ravotobod*, *Ravotcha* kabi toponimlar

Robot, Robod, Ravot shakllarida uchraydi. *Turbat* (arabcha – «qabr») toponimining *turvat* shakli ham uchraydi.

Bu misollar ana shu arabcha atama bilan va tol daraxti nomi bilan atalgan tarixiy toponimlarni farqlash oson emasligini ko'rsatadi.

A D A B I Y O T L A R:

1. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ, 1998.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // *Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида*. 6 – жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 326 б.
3. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.
4. Zaxiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – T., 1960.
5. "Avesto" va uning insoniyat taraqqiyotidagi o'rnini. – T.: Fan, 2001.
6. Nizomiddiy SHomiy. Zafarnoma. – T.: O'zbekiston, 1996.
7. Sogdiyskie dokumenti s gori Mug, yuridicheskie dokumenti i pis'ma. Perevod i kommentarii Livshitsa. Vipusk II. – M., 1962.
8. Qorayev S. Toponomika. – T., 2006. – 320 b.

9- MAVZU. GEOGRAFIK NOMLARNING YOZILISHI (2 soat).

Reja:

1. Geografik nomlarning yozilish tartiblari.
2. Geografik nomlarning yozilishini standartlashtirish.
3. Geografik nomlar tanskripsiyasi.

1. Toponimlar geografik xaritalar va planlarning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu bilan birgalikda talay toponimlar qonuniy hujjatlarda, hukumat qarorlarida, ma'muriy boshqaruv organlari faoliyatida, transport, aloqa ishlarida, xilma-xil ma'lumotnomalarda, ilmiy, ta'lim, axborotga oid va boshqa nashrlarda ko'plab uchrab turadi.

Geografik nomlarni nuqsonsiz to'g'ri yozish umumiy imloviy savodxonlikning uzviy bir qismidir.

Geografik nom - toponim ham so'z, lekin biron obyektini ifodalaydigan atoqli ot. O'zbekiston hududidagi barcha geografik nomlar o'zbek tili imlosining amaldagi qoidalari asosida yoziladi.

O'zbek tilida ikki va undan ortiq so'zlardan (turdosh otlardan) iborat (murakkab) geografik nomlar qo'shib yoziladi. Bunga misollar keltiramiz.

Ot+ot. *Abdiqishloq, Qorovulbozor, Qumgo'rg'on*.

Sifat+ot. *Yomonjar, Mamaqishloq, Qiziljar, Qoratog', Uzunsoy, Sovuqbuloqchi, Torariq, Egriko'l*.

Son+ot: *Beshbuloq, Qo'shrabot, Yolg'iztol, Mingchuqur, Qo'shko'prik, To'qsonkamar, O'ttizadir*.

Ot+fe'l; *Soykeldi, Qo'yqirilgan, Tangatopdi, Qozonketgan*.

Birinchi tarkibiy qismi sifatdan, ikkinchi tarkibiy qismi geografik atamadan iborat bo'lganda: *Balandmachit, Balandravot, Qyoqishloq, Oqqo'rg'on, Oqtepa, Ko'kbuloq, Ko'kgumbaz, Sarisuv, Sariqtepa, Qizilsuv, Qizilsoy, Qizilqum, Yuqoriovul, Etakovul, Quyimahalla, O'rtachek, O'rtasaroy* kabi yoziladi.

Birinchi tarkibiy qismi sonidan, ikkinchi tarkibiy qismi geografik atamadan iborat bo'lganda *Beshariq, Beshayvon, Yolg'izbog', Yolg'izqum, Yakkasaroy, Yakkatol* shaklida yoziladi.

Birinchi tarkibiy qismi tartib sonidan, ikkinchi qismi geografik atamadan iborat bo'lgan hollarda *Ikkinchisolma, Yettinchiqo'tir* shaklida yozish maqsadga muvofiqdir.

Quyidagi hollarda qo'shib yoziladi: O'zbek tilida ikki va undan ortiq so'zlardan iborat qo'shma (murakkab) geografik nomlar qo'shib yoziladi.

Ot+ot: birinchi tarkibiy qismi kishj ismi (familyasi)dan, ikkinchi tarkibiy qismi geografik atamadan iborat bo'lganda: *Abdiqishloq, Shofayziquloq, Rahimobod, Ismoiltepa*.

Ot+ot: birinchi tarkibiy qismi etnonimdan, ikkinchi tarkibiy qismi esa geografik atamadan iborat bo'lganda: *Naymangishloq, Do'rmonariq, Qozoqovul, Yobuqo'rg'on, Arabband, Ka'rpamahalla*.

Ot+ot: har ikkala tarkibiy qism htm atamalardan – geografik va ijtimoiy-iqtisodiy atamalardan iborat bo'lganda: *Qumqo'rg'on, Bozorjoy, Qorovulbozor, Toshbuloq, Qumquduq, Sharloqsoy* (sharloq, sharilloq-sharshara).

Sifat+ot: birinchi tarkibiy qismi sifatdan, ikkinchi qismi geografik atamadan iborat bo'lganda: *Balandmachit, Balandravot, Bo'laksuv, Kattabuloq, Kichikqishloq, Yangibozor, Oyoqbog', Oqqo'rg'on, Ko'kbuloq, Sarisuv, Eskiquduq, Tozayop, Qiziljar, Qoratog', Uzunsoy, Sovuqbuloq, Torariq, Egriko'l, Sho'rquduq, Yuqoriovul, Etakmahalla, Pastqishloq*.

Son+ot: birinchi tarkibiy qismi sonidan, ikkinchi tarkibiy qismi geografik atamadan iborat bo'lganda: *Beshbuloq, Yolg'izqum, Yakkasaroy, Qo'shrabot, Qo'shko'prik, Mingchuqur, To'qsonkamar, O'ttizadir* kabi.

Ikkinchi tarkibiy qismi o'simlik yoki hayvon nomidan iborat bo'lganda: *Qo'shtol, Beshqayrag'och, O'narcha, Beshechki, Yolg'iztol*.

Quyidagi hollarda ajratib yoziladi:

Geografik nom oldida qandaydir sifat kelganda:

- a) Katta Oqtepa, Katta Beshkapa, Katta Qorabog', Katta Naymancha;
- b) Kichik Aravon, Kichik Qo'rg'oncha, Kichik Amirobod, Kichik Toshloq, Past Olaqarg'a, Past Oqqo'rg'on, Past Burqut, Past Sho'robod;
- d) Pastki Oyoqchi, Pastki Qoraqiya, Pastki Sariqamish, Pastki Uyshun;
- e) Quyi Janafar, Quyi Beshravot, Quyi Sho'robot, Quyi Navmetan;
- f) Eski Haytobod, Eski Elbayon, Eski Xo'jaobod, Eski Haqqulobod;
- g) Etak Boybo'ta, Etak Saroy, Etak Oqqo'rg'on, Etak Qoramozor,
- h) O'rta Qorabog', O'rta Rahimobod, O'rta Sho'rchi, O'rta Saydov;
- i) Yuqori Arabxona, Yuqori Olot, Yuqori Qoraqiya, Yuqori Jirmiz;
- j) Yangi Naynova, Yangi Baliqchi, Yangi Gulbog', Yangi Mirishkor.

Kishilarning ism-familiyalaridan, taxalluslaridan iborat geografik nomlar alohida (ayrim holda) yoziladi: *Kimyoxon Xo'jayeva, Parda Tursun, Usmon Yusupov, Hamza Hakimzoda, Alisher Navoiy ko'chasi Habib Abdullayev ko'chasi* kabi.

General Uzoqov ko'chasi, Buyuk Ipak yo'li bekati, O'zbekistonning besh yilligi, Istiqlolning o'n yilligi shirkat xo'jaliklari kabi ko'p so'zii nomlar ayrim-ayrim yoziladi.

Quyidagi hollarda qo'shtirnoq ichiga olinadi: Zavod-fabrikalar, shirkat xo'jaliklarining, firmalarning nomlari qo'shtirnoq bilan yoziladi: «Toshkent» shirkat xo'jaligi, «Zomin» jamoa xo'jaligi, «Malika» fabrikasi.

Geografik obyektlarning, matbuot organlarining nomlari bilan atalgan toponimlar xaritalarda qo'shtirnoqsiz yoziladi: *O'zbekiston ovozi gazetasi ko'chasi, Movarounnahr ko'chasi*.

Sonlar bilan yozilish tartibi: Geografik nomlar tarkibiga kirgan tartib sonlar nomning oldida birinchi o'rnida so'z bilan yoziladi: *Yettinciqo'tir* (ruscha xutor so'zidan), *Beshinehi brigada* kabi.

Geografik obyektning turini bildiradigan so'zlar geografik atamalar hisoblanadi. Masalan, *kol, cho'l, tog', adir, ariq, oral, quduq, muzlik, botqoqlik, qirg'oq, sharshara, qir, botiq, vodiy, soy, kanat, tekislik* va b.

Geografik atamalar turdagi otlar bo'lganida geografik nomdan keyin kichik harflar bilan alohida yoziladi.

Geografik atamalar toponimlar tarkibiga kirganda qo'ishib yoziladi va shu geografik nomlardan keyin yana takrorlanishi mumkin: *Qora-tog' tog'i, Oqtepa tepaligi, Sirdaryo daryosi, Kattaqishloq qishlog'i, Oqkon koni, Tandirqum qishlog'i* kabi.

Xartalarga aholi punktlarining nomlari yonida ularning turlarini bildiradigan so'zlar (shahar, qishloq, ovul, shaharcha va boshqa) yozilmaydi.

Atamalar turli joylarda turlicha talaffuz qilinishi mumkin. Jonli til so'zlardan iborat atamalarning talaffuz shakli joy nomlari yozilishida saqlanib qoladi.

Birinchi tarkibiy qismi ot yoki sifatdan, ikkinchi atoqli otdan iborat bo'lgan toponimlar defis orqali, har ikki komponenti ham katta harflar bilan yoziladi: *Chig'atoy-Oqtepa, Ko'kcha-Oqtepa, Ozod-Buxoro, Dasht-Azlar tepa, Dasht-Jaloir, Bog'i-Samarqand, Do'ng-Qovchin, Qo'shtepa-Saroy, Tajik-Pistakent, O'qchi-Qushqo'noq, Xaroba-Qulonchi, Chorbog'-Boyqo'ndi, Chek-Nasriddin, Chek-Jo'rabek, Cho'ja-Arab, Cho'ja-Yuziya*.

Ba'zi qo'shaloq so'zlardan iborat toponimlar orasida defis qo'yib, ikkinchi tarkibiy qismi kichik harf bilan yoziladi: *Oppon-soppon, Ekin-tikin, Shirin-shirin, Ishchi-xizmatci*.

Birinchi tarkibiy qismi fe'l, ikkinchi tarkibiy qismi toponim bo'lgan geografik nomlar: *Qolgan-Sir, Qolgan-Chirchiq* kabi yoziladi.

2. Davlat hokimiyat organlari va o'z-o'zini boshqarish organlarida, aloqa, transport, statistika muassasalari, ommaviy axborot vositalarida, geografik xaritalar va atlaslarda hamda iqtisodiyot, fan, madaniyat birlashmalari xodimlari, yuridik shaxslar va fuqarolar tomonidan har qanday geografik nom – toponimning qat'iyan bir shaklda, standartlashtirilgan holda yozilishiga erishish davlatning suverenligini ko'rsatuvchi dalillardan biridir. Boshqacha qilib aytganda, har bir geografik obyekt nomining rasmiy va umumiste'molda bir xilda yozilishini qat'iylashtirish, qonunlashtirish geografik homlarni *standartlashtirish* deyiladi.

Agar bunday vazifa birgina davlatning manfaatini ko'zlab bir til (ko'p millatli davlatda bir necha til) vositasida amalga oshiriladigan bo'lsa, bu geografik nomlarning *milliy standartlashtirilishi* deb yuritiladi. Bordi-yu bu ish xalqaro aloqalar tobora avj olajotgan hozirgi davrda ayni vaqtda bir necha davlatning mushtarak manfaatlarini ko'zlab amalga oshirilsa, o'z-o'zidan geografik nomlarning *xalqaro standartlashtirilishi* vujudga keladi. Bunda ham xalqaro standartlashtirish milliy standartlashtirishga asoslanadi.

Hozirgi vaqtda geografik nomlarni milliy standartlashtirish rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligida amalga oshirilmoqda. Ko'pgina mamlakatlarda davlat kartografiya xizmatlari (chunonchi, mahkamalararo geografik nomlar komissiyasi) ishlab turibdi. Geografik nomlarni standartlashtirish muammolari milliy tashkilotlarninggina emas, balki xalqaro ilmiy va hukumatlararo tashkilotlarning ham diqqat-e'tiborini tobora ko'proq o'ziga jalb qilmoqda. Xalqaro onomastika fanlari komiteti (IGOS), Xalqaro fonetika assotsiatsiyasi (IPA), Antarktikani o'rganish Ilmiy komiteti (SOAR), Xalqaro gidroografiya tashkiloti (IHO), Xalqaro fuqarolar aviatsiyasi tashkiloti (IGAO), Xalqaro aloqa uyushmasi (ITV), Xalqaro standartlashtirish tashkiloti (ISO) ana shular jumalasidandir.

Keyingi yillarda geografik nomlarni standartlashtirish muammosiga Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) katta ahamiyat bermoqda. BMT tomonidan chaqirilgan va geografik nomlarni standartlashtirishga bag'ishlangan bir necha konferensiya, BMTning geografik nomlar bo'yicha Ekspertlar guruhlar faoliyati shuning dalilidir.

Ma'lumki, uzoq vaqtlar mustamlaka bo'lib kelgan va mustaqil taraqqiyot yo'liga kirgan bir qancha mamlakatlarda geografik obyektlarning nomlari topografik kartalarda metropoliyalardan kelgan mutaxassislar va topografiar tomonidan aniqlangan shakllarda muhrlanib qolgan edi. Mustamlaka qaramligidan ozod bo'lgan mamlakat xalqlarining milliy ongi, madaniyatining o'sishi oqibatida geografik nomlarning milliy talaffuz va yozilish shakllarini tiklash jarayoni boshlandi. Chunki toponimlarning milliy doirada tan olingan shakllari xalqaro iste'mol uchun tavsiya etiladi.

Respublikamizda ham bu ishga qo'l urildi. Mamlakatimizda birinchi o'laroq O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Geodeziya, kartografiya va davlat kadastri Bosh boshqarmasining Geoinformatika va kadastr milliy markazi Toponimika laboratoriyasi Respublikamiz geografik obyektlarining standartlashtirilgan, qat'iylashtirilgan nomlar lug'atini yaratish ustida ishlamoqda.

Chunki O'zbekistonning geografik nomlari ilmiy manbalarda ham, rasmiy hujjatlarda ham, biron marta ham milliy shakllarda to'laroq raqamlangan emas. To'g'ri, geografik nomlar borasida bir qancha tarixiy, lisoniy, rasmiy manbalar ma'lum. Chunonchi, Turkiston, jumladan, hozirgi O'zbekiston hududi joy nomlari ko'hna yodnomalarda ham qayd qilingan. Masalan, IX-X asrlarda yashab ijod etgan, shu diyorda ham bo'lib o'lkaning bir qancha geografik nomlari haqida ma'lumotlar bergan, arab geograflari Ibn Xurdodbeh (820-913), Ibn Havqal (tug'ilgan yili noma'lum - 976 yilda vafot etgan), Istaxriy (850-934 yillar), Muqaddasiy (946-1000) va boshqalarning 8 jildli «Arab geograflari kutubxonasi» nomi bilan mashxur asarlari, eronlik olim Rashid ad-dinning (1247-1318) «Solnomalar majmui»,

noma'lum muallifning «Hudud ul-olam» (982-983 yillarda bitilgan), Narshaxiyning «Buxoro tarixi» va bir qancha tarixiy asarlar shular jumlasidan.

XIX asr oxirida arab alifbosida bitilgan va talay geografik nomlar o'z ichiga Zarafshon vodiysi shahar va qishloqlari ro'yxati alohida diqqatga sazovor. Biroq arab yozuvida raqamlangan yozma yodgorliklarni fonetik jihatdan ishonchli manba deyish qiyin. Chunki eski arab yozuvida ba'zibir qisqa unli tovushlar va o'zbek tili uchun xarakterli bo'lgan ayrim undoshlar (masalan ch, p tovushlari) o'z aksini topmagan.

Lotin alifbosining qabul qilinishi (1929-1930), keyinroq (1940) rus yozuviga o'tilishi bilan ahvol butunlay o'zgardi, joy nomlarining yozuv shakllari ularning talaffuziga ancha mos kela boshladi.

Barcha turdagi geografik nomlar rus tilidagi topografik xaritalarda deyarli to'liq o'z aksini topgan edi. Biroq rus topograflari o'zbek tilini bilmaganlaridan nomlarni ko'pincha o'z tiliga moslashtirishga harakat qilganlar. Oqibatda talay geografik nomlar geografik xaritalarda buzib qayd qilingan. Masalan, Kirakash ruscha Karakash deb yozilgan, bu o'zbekchaga qayta Qoraqosh shaklida qayd qilingan. Yoki olaylik, Qorasuv nomli soylar, ariqlar, buloqlar O'zbekistonda juda ko'p, Qorasuv bir o'rinda ruschada Karasu o'rniga Karasi bo'lib ketgan, natijada buni baliq nomidan olgan bo'lsa kerak degan taxminda Karas qilib o'zgartirishgan. Ba'zan joy nomlarini milliylashtirish o'rniga buzish hollari ham uchraydi. Farg'ona shahri yaqinidagi bir qishloq nomi Qo'qon xonligi arxivlarida arab yozuvida Kirgili, Kirgil shaklida qayd qilingan. Keyinchalik shu qishloq o'rnida paydo bo'lgan shaharcha Qirgull deb yotiladigan bo'ldi.

Bu misollar shuni ko'rsatadiki, Respublikamiz hududidagi minglab geografik obyektlarning nomlarini standartlashtirish oson ish emas.

Buning uchun mamlakatimiz hududidagi jamiki geografik nomlarni to'plab muayyan til qonun-qoidalariga asosida qat'iylashtirish kerak bo'ladi.

Toponimika laboratoriyasida keyingi yillarda 1:1000000, 1:500000 va 1:200000 masshtablardagi topografik xaritalarda uchraydigan barcha geografik nomlar qog'oz kartochkalarda va kompyuter xotirasida hisobga olindi. Ana shu axborotlarda geografik obyektning o'ri, turi, nomining davlat tilida kirill va lotin yozuvlaridagi shakllari aniqlandi. Bu esa Respublikamizdagi yirik obyektlar nomlarining qat'iylashtirilgan shakllari yuzasidan davlat hokimiyati organlari va kartografik korxonalarining ehtiyojlarini qondirishga imkon beradi.

Yaqin yillarda 1:100000 masshtabdagi topografik xarita varaqalarining geografik obyekt nomlari, so'ng 1:50000, masshtabdagi topografik kartalarining geografik nomlari borasida ma'lumotlar jamlanadi.

Shunday qilib, Geografik nomlarning avtomatlashtirilgan davlat katalogi vujudga keladi. Bunday katalogni yaratish jarayonida uning axborot, dasturiy va texnikaviy ta'minotlarini ishlab chiqish talab etiladi.

Axborot ta'minoti deganda hujjatlarning ko'rsatkichlari, axborot kodlari va geografik nomlarning majmuyi, shuningdek, ularni uyushtirish, saqlash va nazorat qilish usullari tushuniladi.

Texnikaviy ta'minot axborotlarni kiritish, saqlash va qayta ishlashga mo'ljallangan va bir-biriga ulangan texnikaviy vositalar, jumladan, eng yangi kompyuterlar yig'indisi nazarda tutiladi.

Geografik nomlarning yozilish shakllarini standartlashtirish, ya'ni xarita, atlas, rasmiy hujjatlar, ilmiy asarlar, darsliklar, matbuot organlarida bir xilda yozilishini ta'minlash mamlakatimiz tarixida birinchi bor amalga oshirilayotgan o'ta qiyin va mas'uliyatli vazifa.

Bu ishning qiyinligi shundaki, necha minglab joy nomlari shaklida uchraydigan yoki ularning tarkibida keladigan ijtimoiy-iqtisodiy, geografik atamalar, o'simliklar va hayvonlar, urug'-aymoq nomlari, hatto kishi ismlari ham turli joylarda turlicha fonetik, semantik shakllarda muhrlanib qolgan. Boz ustiga toponimlar tarkibidagi qadimiy so'zlar hozirgi vaqtda butunlay tushunarsiz bo'lib qolgan.

Xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy, ilmiy, madaniy, turistik aloqalar o'rnatayotgan ekanmiz, yurtimizdagi geografik nomlarning milliy shakllarini, o'zbek tilida va yangi yozuvimizda yetkazish kerak bo'ladi.

Umuman ham joy nomlarini standartlashtirishda o'zbek adabiy till me'yorlariga amal qilinadi, istisnalar esa hamma tillarda, hamma leksik qatlamlarda uchraydi.

Toponimlarning yozilish shakllarini aniqlashda Toponimika laboratoriyasida tayyorlangan «O'zbekcha geografik nomlar yozilishining asosiy qoidalari»ga amal qilinishi lozim.

3. Joy nomlarini to'g'ri talaffuz etish, hamma manbalarda xatostz bir xil yozish madaniyatning muhim ko'rsatkichlaridan biridir.

Darsliklar, ilmiy va ommabop kitoblarda, kundalik matbuot, xarita va atlaslarda, radio va televidion eshittirishlarda ming-minglab joy nomlari qayd etiladi. Shahar-shaharchalarda bir kunda qancha-qancha ko'cha-ko'ylar, bokatlar, idora nomlariga ko'zingiz tushadi. Masalan, birgina poytaxtimiz Toshkent shahrida 3000 ga yaqin ko'cha, mahalla, maydon bor. Respublikamizda bir necha yuz ming uchraydi.

Bunday son-sanoqsiz geografik nomlarning o'zbek va boshqa tillarda qanday yozilishi hammani qiziqtiradi. Biroq toponimlarni to'g'ri yozish murakkab ish, buning uchun joy nomining tarixidan xabardor bo'lish, etnonimlar - urug'-qabila nomlarini farqlash, ba'zan nomning etimologiyasi haqida tasavvurga ega bo'lish, o'zbekcha va xorijiy transkripsiya qoidalari o'rganib olish kerak bo'ladi.

Transkripsiya lotiitaha *transertpto* so'zidan olingan bo'lib, «ko'chirib yozish» demakdir. Transkripsiya deganda so'zlarni va matnlarni ularning talaffuzini hisobga olgan hdda muayyan yozuv vositalari yordartiida yozish, ifodalash usuli tushuniladi.

Transkriptsiya 2 xil bo'ladi: 1) *litmiy transkripsiya* 2) *amaliy transkripsiya*. Ilmiy transkriptsiya nutqni lisoniy (lingvistik) tadqiq qilishda ishlatiladi.

Geografik nomlarni ifodalashda amalif transkripsiyadan foydalaniladi. Bu so'zlarni talaffuziga qarab yozish, quloqqa qanday eshitilgan bo'lsa, shunday yozish demakdir. Amaliy transkripsiyani mukammal deb bo'lmaydi. Chunki bir tillarda mavjiid bo'lgan harf va tovushlarning ba'zilari boshqa tillarda bo'lmasligi mumkin. Bunday tovushlar o'zbekchada ularga yaqinroq tovushlar (harflar) bilan yozilaveradi. Misalan, ruscha bi harfi o'rniga o'zbekchada i harfi ishlatiladi. Respublikamizda geografik nomlar transkripsiyasi deganda quyidagi masalalar tushuniladi:

1. O'zbekistondagi joy nomlarining o'zbekcha imlosi.
2. O'zbekistondagi joy nomlarining xorijiy tillarda yozilishi.
3. Xorijiy mamlakatlardagi geografik nomlarning o'zbekcha yozilishi.

Respublikamizdagi geografik nomlarning ruscha yozilish masalasiga alohida to'xtashga to'g'ri keladi. Bunda umuman Markaziy Osiyodagi ba'zi toponimlarning transkripsiyasi haqida ham fikr yuritish lozim deb o'ylaymiz, chunki tili va yozuvi bir bo'lgan xalqlar o'rtasidagi lisoniy mushtarakliklar tobora barham topmoqria. Birgina misol keltiramiz. Qozog'iston Respublikasining sobiq poytaxti qozoq tilida Al-mati, uyg'ur tilida Almuta, rus tilida Alma-Ata shaklida yoziladi, tarixiy manbalarda esa Almatu va Olmalig' tarzida tilga olingan. Bu toponim negizi *olma* so'zi bo'lganidan shahar nomini respublikamizda o'zbekchada Olmati shaklida yozgan ma'qul.

Respublikamizda xorjiy mamlakatlar geografik nomlarini bevosita asliyatidan o'zbekchaga transkripsiya qilish ishiga qo'l urildi. O'zbekiston Respublikaasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Geodeziya, kartografiya va davlat kadastri Bosh boshqarmasining Geoinformatika va kadastr milliy markazi Toponimika laboratoriyasida 2001-2002 yillarda Qirg'iziston, Qozog'iston va Tojikifon respublikalari geografik nomlarining o'zbekcha yozilishi yo'riqnomalari yaratildi va qo'llanma sifatida tavsiya etildi. Kelajakda hamdo'stlik mamlakatlari geografik nomlarining transkripsiyasi bo'yichabu tajriba davom ettiriladi.

Dunyoda 200 dan ortiq mamlakat bor. Ularning har biri uchun geografik nomlar transkripsiyasini yaratish oson ish emas, qo'shni turkiy tilli respublikalarni istisno qilganda biz hozircha ko'pchilik mamlakatlar joy nomlarini o'zbekcha yozishda rus tili transkripsiyasidan foydalanishga majburmiz.

Aslini olganda, bu prinsip to'g'ri emas. Aslida, Sharq davlatlari, xususan, arab va fors tilli mamlakatlarning geografik nomlarini bevosita shu o'lka tillaridan transkripsiya qilish vaqti keldi.

Joy nomlarini yozishda, talaffuz qilishda ba'zan xilma-xilliklar, hatto kamchiliklar uchrab turadi. Masalan, Arabiston yarim orolidagi Kuvayt respublikasini Quvayt deb yozib talaffuz qilishadi. Afg'oniston poytaxti Kobul shahrini Qobil deb nomlash to'g'ri emas. Yevropani Ovro'pa, Germaniyaning Olmoniya deyishga ham asos yo'q.

Geografik nomlar standartlashtirilsa va qonunlashtirilsa, xatoliklarga chek qo'yilgan bo'lar edi.

O'zbekistondagi joy nomlarirtirig ruscha yozilishda ham nuqson ko'p. Farg'ona, Muborak, Termiz, Urganch kabi shahar va kentlarimizning *Fergana*, *Mubarek*, *Termez*, *Urgench* shaklida yozilishi va talaffuz qilinishiga hech ham qo'shilib bo'lmaydi. Rus tili ta'sirida Ohangaron shahri o'zbekchada ham Angren shaklini oldi.

Zomin nomini ruschada Zaamin tarzida, Vodil qishlog'i nomini Vuadil, Arg'in qishlog'i nomini Argen, Obiraxmatni Auraxmat, Sangzor vodiysi va daryosi nomini Sanzar yozish esa biron grammatik qoidaga to'g'ri kelmaydi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Yuqorida qayd qilinganidek, Turkistondagi, jumladan O'zbekistondagi joy nomlarini, shuningdek, kishilarning ism-familiyalarini buzib yozish o'tgan asrning oxirgi choragidan chor Rossiyasi Turkistonni bosib ola boshlagan davrdan boshlangan. Bunda Turkistonni Turkestan, Nurota tog'larini Nuratau, Binokat shahri Benaket, Hisor - Gissar, Jitolobod - Djelalabad, Zarafshon-Zeravshan, Ko'hak - Kuxek, Movarounnahr-Maverannaxr deb yozish an'ana tusini olgan edi. Buning

asosiy sabablari shundaki, rus olimlari va missionerlari arab yozuvining nozik jihatlarini tushunmas edilar.

O'zbek tilshunoslari, geograflari, tarixshunos va sharqshunoslari o'zbek toponimlarining ruscha yozilishi masalasini tubdan qayta ko'rib chiqib, konkret geografik nomlarning asllyatga yaqin yangi variantlarini tavsiya etishlari kerak.

O'zbek tili davlat tili maqomini olgandan ta Respublikamiz suveren deb e'lon qilingandan so'ng ko'ra bu masala hal qilinganicha yo'q. Shuni unutmaslik kerakki, Respublikamizdagi va O'rta Osiyodagi aksari geografik nomlar xorijiy tillarda rus tilidagi shakllariga qarab yoziladi, masalan: Mirzacho'l nemis, ingliz va boshqa tillarda Golodnaya step shaklida yoziladi. Bunday misollar ko'p.

Keyingi vaqtlarda O'zbekistondagi joy nomlarining ruscha yozilishi o'zbekchasiga yaqinlashtirish tendensiyasi sezilmoqda. Gazeta-jurnal sahifalarida, har xil lavhalarda shahar-qishloqlar, ko'cha-ko'ylar nomlarini ruschada ham aynan o'zbekchasi kabi yozish hollari ko'zga tashlanmoqda: ul. Abdulla Kodiriy, ul. Beshyogoch. Gap shundaki, bizning o' harfimizni butun dunyoda o' deb o'qishadi. 1940-yilgacha amal qilgan o'zbekcha lotin yozuvida hozirgi o' harfi o'rniga a harfi yozilardi; Toshkeii, Buxoro, Qo'qon toponimlari *Taskent*, *Buxara*, *Qoqan* shaklida yozilardi; xorijiy tillarga ham xuddi shunday transkripsiya qilinardi.

Transkripsiya harfni emas shaklni, tovushni tan oladi. Tovushga emas, balki harflarga qarab yozish, ya'ni chet so'zlarni biron tildan ko'chirganda harfma-harf yozish, chet tillar alifbosidagi harflarni, masalan, o'zbekcha harflar bilan yozish, almashtirish esa *translitteratsiya* deyiladi.

O'zbekiston Respublikasi geografik nomlarining ruscha yozilishi yo'riqnomasi oxirgi marta 1981-yilda nashr etilgan.

Buyuk bobolarimiz Abu Ali ibn Sino nomi Evropa xalqlari orasida Avitsenna, Al-Farg'oniy, Al-Fraganus, Amir Temir – Tamerlan shakllarida ma'lum bo'lgan. Al-Xorazaiiy nomidan *algaritm* shaklida yangi so'z yaratilgan; Jizzax yaqinidagi Temirqopeq yoki Temirdarvoza darasi rus tilida Tamerlanovi Vorota deb, Samarqand Aleksandr Makedonskiy salnomalaridan buyon ko'proq Marakanda tarzida yozilib kelgan. Bu misollar ism-sharif va joy nomlarini Yevropa tillariga transkripsiya qilishda qandaydir soxta an'ana mavjud bo'lgan deyishga asos beradi.

O'zbek olimlari toponimlar va kishi nomlarini boshqa tillarga transkripsiya qilishning mukammal qoidalarini ishlab chiqishlari, atoqli otlarning transkripsiya qilingan variantlarini tegishli instansiyalar nazaridan o'tkazib, uzil-kesil tasdiqlatib olishlari kerak. Shundan so'ng o'zbekcha atoqli otlarning xorijiy tillardagi transkripsiyasi bilan qiziqib, ularning ham milliy talaffuzga naqadar yaqinligi masalasi bilan shug'ullanish, shu bilan birga xorijiy joy nomlari va boshqa atoqli otlarni bevosita muayyan tildagi asliyatidan o'zbekchaga transkripsiya qilish ham kun tartibida turibdi.

A D A B I Y O T L A R:

1. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ, 1998.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари //

Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 – жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 326 б.

3. **Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.**
4. **Zaxiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – T., 1960.**
5. **"Avesto" va uning insoniyat taraqqiyotidagi o`rni. – T.: Fan, 2001.**
6. **Nizomiddiy SHomiy. Zafarnoma. – T.: O`zbekiston, 1996.**
7. **Sogdiyskie dokumenti s gori Mug, yuridicheskie dokumenti i pis'ma. Perevod i kommentarii Livshitsa. Vipusk II. – M., 1962.**
8. **Qorayev S. Toponomika. – T., 2006. – 320 b.**

10-MAVZU. YOZMA YODGORLIKLARNING TOPONIMIK TAHLILI (4 soat).

Reja:

1. **O'zbekiston toponomiyasini o'rgangan xorijlik va maxalliy olimlar.**
2. **Xudud ul-Olam.**
3. **Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asari.**
4. **Maxmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asari.**
5. **"Boburnoma".**

1. Har qanday fan o'z-o'zidan birdan paydo bo'lmaydi. Buning uchun jamiyatda tegishli talab-ehtiyoj vujudga kelishi, zaruriy ilmiy poydevor yaratilish shart. Ana shunday mustahkam poydevor bu bebaho ilmiy asarlar, yozma yodgorliklar. Bir necha asr davomida toponimlar ko'plab tarixiy, lingvistik, geografik asarlar yaratilgan, geografik nomlarni kompleks o'rganishga sharoit hozirlangan.

Toponimikaning mustaqil fan sifatida oyoqqa turishiga imkon bergan son-sanoqsiz manbalardan ba'zi birlari haqidagina to'xtalib, ularning toponimika uchun ahamiyatiga urg'u berish maqsadga muvofiqdir. Chunonchi bundan 10 asr oldin o'rta osiyolik olimlar tomonidan yozib qoldirilgan bebaho asarlar – jahon geografiyasi hisoblangan «Hudud ul-olam», Narshaxiyning «Buxoro tarixi», Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk» asarlari toponimiya jihatidan o'rganildi. O'rta Osiyoda memorial asarlarning durdonasi hisoblangan «Boburnoma»ga toponimik sharh berildi. Yuqorida tilga olingan ana shu asarlarning toponimik mohiyatlari haqida tasavurga ega bo'lmasdan turib O'zbekiston toponimiyasini o'rganish ko'ngildagidek samara bermaydi.

Geografik nomlar kishilarning e'tiborini qadim zamondanoq, jalb qilib kelgan. Yunon tarixchisi Gerodot o'z asarlarida mamlakatlar, shaharlar, dengizlar, daryolar nomlarining ma'nosini tushuntirib berishga harakat qilgan. Antik dunyo mualliflari geografik nomlarni asosan etimologik jihatdan izohlagan. Biroq geografik nomlarni, ularning kelib chiqishi va tarixini ilmiy asosda o'rganish, ularni tasnif qilish nisbatan yaqin vaqtlardan boshlangan. Nemis geografi A. Gumbold bu sohada ancha xizmat qilgan dastlabki olimdir. Rossiyada ilmiy toponimika asoschisi deb A.X. Vostokovni aytish mumkin.

O'rta Osiyoni, jumladan, O'zbekistonni tarixiy geografik jihatdan o'rganishda sharqshunoslarning xizmati katta. Yevropalik sharqshunoslardan Jyul Tonnele,

A.Vamberining O'rta Osiyodagi joy nomlari to'g'risida aytgan fikrlarini X. Hasanov o'z asarida qayd qilib o'tgan. O'rta Osiyo Rossiyaga qo'shib olingungacha kelgan rus sharqshunoslaridan N.V. Xanikov, N.F. Sitnyakovskiy, L.N. Sobolevlarning asarlarida O'zbekiston toponimikasiga doir materiallarni ko'plab topib uchratish mumkin. N.V. Xanikovning «Buxoro xonligining tasviri» kitobida bir qancha joy nomlari bilan birga o'zbek urug'lari haqida ham ma'lumotlar beradi.

O'zbekiston toponimikasini o'rganishda tadqiqotchi V. Vyatkin alohida o'rin tutadi. lining tarixiy-geografik asarlari orasida Toshkent tumani hamda Samarqand viloyatining tarixiy geografiyasiga oid tadqiqotlari alohida diqqatga sazovor.

Muallif Samarqand viloyatining tarixiy geografiyasini temuriylar hukmronligi davridan XIX asrgacha vaqf hujjatlari asosida bayon etadi. V. Vyatkin vaqf hujjatlarida tilga olingan qishloqlarning qayerda ekanini, eski geografik nomlarining hozirgi qaysi shaklda talaffuz etilishini, yo'q bolib ketgan qishloqlarning o'rnini aniqlaydi. Muallif XVIII asrning oxiriga qadar forscha geografik nomlar ko'pchilikni tashkil qilar edi va butun viloyatda hozir uchraydigan taodiy geografik nomlarning aksari qismi asosan so'nggi asrda vujudga kelgan deb xulosa chiqaradi. V.Vyatkinning bu asari geografik nomlarning ruscha transkripsiyasida ham muhim rol o'ynaydi. U XIX asr oxridayoq, Zeravshanni – Zarafshan, Agalik – Axaklik (Ohaklik), Sanzar – Sankzar, Angrenni – Axangaran (Ohangaron) shaklida to'g'ri yozgan edi. Shuningdek, *diz*, *mitan* kabi atamalarning ma'nosini («istehkom», «qal'a») aytib o'tgan va bu atamatardan tuzilgan joy nomlarini keltirgan.

Umuman V. Vyatkinning mazkur asari toponimik tadqiqotlarda, ayniqsa joy nomlari etimologiyasi va transripsiyasida katta yordam berishi mumkin.

XIX aining oxiri – XX asrning boshlaridagi rus sharqshunoslaridan akademik V.V. Bartoldning asarlari toponomikada alottida o'rin tutadi. V.V. Bartold asarlarini o'rganmasdan turib O'rta Osiyo toponimikasi bilan shug'ullanib boimaydi.

V.V. Bartoldning 1900-yilda bosilib chiqqan «Turkiston mo'g'ulla: hujumi davrida» nomli asari, ayniqsa uning Movarounnahrning geografik ocherkiga bag'ishlagan bobi, toponimik ma'lumotlarga boy. Umuman, ushbu olimning tarixiy geografiyaiga taalluqli boimagan va geografik nomlarni o'z ichiga olmagan bironta ham asarini topish qiyin. Asarlarining toponimika uchun qimmat shundaki, u rus va g'arbiy Yevropa tillaridagi adabiyotlarni o'qish bilan kifoyalanmaydi balki arab, fors hamda turkiy tillardagi asarlarni asliyatida mutolaa qiladi, ularni tanqidiy o'rganadi va bir-birlari bilan taqqoslaydi. U arab va fors manbalarida tilga olingan yuzlab joy nomlarining tran-skripsiyasini, etimologiyasini va o'rnini aniqladi.

V.V Bartold joy nomlarini ayrim holda emas, balki mamlakat tarixi bilan bog'liq ravishda o'rganadi, shuning uchun ham birgina shahar, qishloq yoki ariq nomi etimologiyasi bir necha joyda takrorlanadi. Masalan, Qarshi shahri nomining ma'nosini V.V.Bartold o'z asarlarida o'ndan ortiq joyda aytib o'tgan. Shu narsa xarakterliki, V.V. Bartold dastlabki vaqtiarda “*Qarshi* mo'g'ulcha so'z bo'lib, saroy demakdir” deb yozadi, keyinroq lug'at ta'sirida «Bu so'zni mo'g'ullar uyg'urlardan qabul qilgan» desa, «Islom ensiklopediyasi»da “*Qarshi* uyg'urcha so'z, u keyinchalik mo'g'ul tiliga o'tgan”, deb yozadi. Shuningdek, Buxoro, Movarounnaxr, Murg'ob, Shopurkom kabi toponimlar etimologiyasi ham bir necha iriarta takrorlangan.

V.V. Bartold etimologiyalarining hammasini ham bekami-ko'st to'g'ri deb bo'lmaydi, albatta. Masalan, Parkeat qishlog'i nomini Barskent, ya'ni "bars (qoplon) shahri" deb izohlaydi. Bunday deyish to'g'ri bolmasa kerak. Chunki, birinchidan, Parkent bitta emas – Xovos yaqinida ham Parkent degan qishloq bor. Ikkinchidan, arabnavis olimlar p o'rniga ko'pincha b yozishgan. Masalan, Paqqakent o'rniga Bunjikat, Piskeat o'rniga Biskeat, Piskom o'rniga Biskom va hokoza. V.V. Bartold Mang'ishloq yarim oroli nomini "ming qishloq" deb izohlagan. Qozoq olimi Musaboyev Mang'ishloq – "qo'y qishlog'I" demakdir, deb yozadi, chunonchi, «Devonu lug'otit turk»da *man* (mang) «qo'y» degan ma'noda keladi.

V.V. Bartold joy nomlari etimologiyasi haqidagi xalq rivoyatlarini chala mullalarning turli bo'lmag'ur uydirmalaridan farq qiiish kerak, deb ogohlantiradi. U joy nomlarining bora-bora butunlay o'zgarib, boshqa ma'no olishini ko'rsatib berdi. Chunonchi, «Qizilsuv»ni ruslar o'z tiliga moslashtirib «Kozelsi» shaklida talaffuz qilgan, Ko'handiz, ya'ni «ko'hna qal'a» o'zgarib *qunduz* shaklini olgan. V.V. Bartold asariga qarab Qashqadaryo nomi, «evolyutsiyasi»ni quyidagicha tasav-vur qiiish mumkin: Keshrud-Keshirud, Xashqarud-Xashqadaryo-Qashqadaryo.

V.V. Bartold asarlarida uchraydigan atamalar ham toponimik tadqiqotlarda e'tibordan chetda qolmasligi kerak. Olim *ama*, *anqor*, *vaqf*, *vixara (bxar)*, *diz*, *yob*, *yarn*, *juybar*, *kat*, *kent*, *kom*, *krngar*, *chorsu*, *shahriston*, *yayloq*, *qarya*, *g'aicha*, *qisor*, *o'rchin*, *qal'a*, *qo'rg'on* kabi yuzlab geografik atamalarni aytib o'tgan va ko'pincha ularning ma'nosini ham bergan. Bu atamalar ko'plab joy nomlari tarkibida uchraydi va ulaming leksik-semantik xususiyatlarini tushunib olishda katta yordam beradi. Birgina misol keltiramiz. V.V. Bartold o'z asarida eron tillarida *bog'* so'zining «xudo» degan ma'nosi ham bor deb yozadi. «Eronning tarixiy-geografik obzori» asarida Bog'iston degan joyni «xudo maskani» deb izohlaydi. Bag'dod ham "xudo bergan" demakdir. Ana shu munosobat bilan Toshkent viloyatidagi Begiston qishlog'ining etimologiyasi haqida ham o'ylab ko'rishga to'g'ri keladi.

V.V. Bartold joy nomlarini mamlakat tarixi va geografik muhiti bilan bog'liq ravishda o'rgandi, ayni vaqtda toponimlarning lingvistiksga ham katta ahamiyat beradi. V.V. Bartold asarlari toponimistlar tomonidan tanqidiy ravishda chuqur o'rganilishi kerak. Har qanday tarixchi ozmi-ko'pmi toponimika bilan shug'ullanadi, beixtiyor joy nomlari tarixi, kelib chiqishi bilan qiziqadi. Shuning uchun ham har bir tarixiy asardan bir necha geografik nom to'g'risida ma'lumot topish mumkin. Tarixchilardan M.Ye.Masson, S.P. Tolstov, O.A. Suxaryeva, O.D. Chexovich, Y.G'.G'ulomov, A.R. Muhammadjonov asarlarida O'zbekiston toponimikasiga doir talay materiallar topish mumkin. Masalan, akademik Y.G'. G'ulomovning «Xorazmning sug'orilish tarixi»da geografik nomlar ham juda ko'p. Umuman olganda jamiyat tarixi, xususan, irrigatsiya tarixi ma'lum ma'noda toponimlar tarixidan iboratdir.

Muallif bir qancha joy nomlarining kelib chiqishini, etimologiyasini aytib o'tadi. Chunonchi, Qizilqum choiidagi Sulton Uvays tizmasi O'rta Osiyoda tasavvuf ta'limotiga asos soluvchilardan biri – arab Uvays Qorniy (VII asr) nomi bilan atalgan, «sulton» unvoni unga keyinchalik O'rta Osiyo xalqlari tomonidan berilgan. Kaltepa degan do'ng o'simliksiz, yalang bo'lgani uchun shunday nom olgan. V.V. Bartold kabi Y.G'. G'ulomov ham G'azobod (xalq talaffuzida g'azovot) kanali nomi muqaddas

urush ma'nosidagi *g'azovot* so'zidan emas, balki *g'ozi* (*g'olib*) laqabli xonlardan Abuig'ozixon ismidan kelib chiqqanini aniqladi. Xonqa asli «xonaqoh» degan so'zdir. «Mo'g'ul istilosi davrida Xonqa shahri vayron qilinib, faqat xonaqo saqlanib qolgan edi. Bu xonaqo atrofida keyinchalik hayot tiklangan. O'sha vaqtdan boshlab shahar «Xon(a)qo» (Xonqo) deb atalgan».

Toponimistlar ko'pgina joy nomlari aslida oddiy geografik atamalardan iborat ekanini aniqladi. Y.G'. G'ulomov ham atamaologiyaga juda katta ahamiyat beradi. Bu esa ko'plab toponimlarning ma'nosini ochib beradi. Xorazmda *arna* (Mang'itarna, Paxtaarna, Shovotarna, Otaliqarna, Polvoaarna), *yob* (*yop*) (Bog'yop, Biizyop, Kaltantinoryep, Polvonyop, Tozayop, Xonyop, Sariblyop, Tozabog'yop, Chirmonyop), *qir* (*g'ir*) (Manqir, Toyqir Tuzqir, Yassiqir), *qal'a* (Bozorqal'a Burgutqal'a, Qabulqal'a Qavatqal'a, Tuproqqal'a, Kofirqal'a) kabi atamalardan tuzilgan geografik nomlar juda ko'p. Y.G'. G'ulomov bu atamalarni tushuntirib o'tadi. Masalan, *arna* so'zi Xorazmda hozir «magistral kanal» ma'nosida keladi. Y.G'.G'ulomov esa *arna* atamasining asl ma'nosi «daryo tarmog'i», «shoxobcha» ekanini aytadi.

Olim *qoq* (ko'lmak), *o'y* (chuqurlik, botiq), *qayir*, *qo'rg'oncha*, *tal* (tepalik), *singir* (vaqtinchalik istehkom), *degish* (qirg'oqning yuvilishi, o'pirilishi), *bast* (to'g'on), *xaros* (aynan-eshak tegirmoni), *chordara* (shiypon) kabi geografik atamalarni, *badoq*, *solma*, *doldarg'a*, *bedrov*, *to'qurtma*, *depma*, *sepma*, *nova*, *chig'ir* kabi irrigatsion atamalarni izohlab o'tgan.

Eski tarixiy hujjatlar, vasiqalar, vaqfnomalar toponimika uchun katta ahamiyatga ega. Shu ma'noda tarix fanlari doktori O.D.Chexovich tomonidan tayyorlangan, XIII va XIV asrlarga doir «Buxoro hujjatlari», XV-XVI asrlarga oid «Samarqand hujjatlari» tengsiz toponimik asarlardir. Masalan, birgina «Samarqand hujjatlari»da mingdan ortiq geografik va tarixiy topografik nomlar tilga olingan. Shundan ikki yuzdan ortiq toponimning o'rne, hozir nima deb atalishi, ba'zan kelib chiqishi aniqlangan.

Bundan tashqari, O.D. Chexovich yer-suv muomalasi, vasiqa, vaqf hujjatlariga doir ko'plab atamalarni izohlab bergan (*afdoq*, *darg'oi*, *siqoya*, *tall*, *chorbog'*).

Sharqshunos A.L. Troitskaya Qo'qon xonlarining (XIX asr) arxividagi 3800 hujjatni tarjima va tahlil qilar ekan, ularda tilga olingan geografik nomlar ko'rsatkichini tuzdi. Geografik nomlarning ruscha transkripsiyasi yonida arabcha yozuvi ham keltirilganligi diqqatga sazovordir.

Hujjatlar bundan bir yarim asr oldin (XIX asrning 40—70-yillarida) yozilgani bilan ham qimmatli. Bu esa shu davr ichida geografik nomlarning yozilishda va talaffuzida ro'y bergan o'zgarishlarni payqab olishga imkon beradi. Toponimlarning hozirgi shakli bilan hujjatlarda qayd qilingan shakli ba'zan anchagina farq qiladi.

Bu o'rinda kotiblarning geografik nomlarni yozishda ularning mahalliy talaffuzidan ko'ra tarixiy an'analarga va arab yozuvi qoidalariga yon bosganini alohida qayd qilish kerak.

2. «Hudud ul-olam» («Dunyoning hadlari») tarixiy-geografik asar bo'lib, 982-983-yillarda fors-tojik tilida noma'lum muallif tomonidan yozilgan. Asarda Yer kurrasining inson yashab turgan (to'rt)dan bir) qismidagi mamlakatlar iqlimi, tabiati, xalqlari, urf-odatlar, mashg'ulotlari to'g'risida ma'lumotlar berilgan.

Qo'lyozmani 1892-yilda tarjimon Abulfazl Gulpayoganiy Buxorodan topib, 1893-yil sharqshunos A.G. Tumanskiyga bergan. V.V.Bartold «Hudud ul-olam» matnini so'zboshi va izohlar bilan rus tilida, 1937-yili rus sharqshunosi V.F. Minorskiy ingliz tilida nashr ettirgan. Professor H. Hasanov o'zining «O'rta Osiyolik geograf va sayyohlar» kitobida (Toshkent, 1964) «Hudud ul-olam» haqida katta maqola yozgan va talay qismining o'zbekcha tarjimasini keltirgan.

«Hudud ul-olam»ning mazmun-mundariyasi haqida va raqamlab chiqqan bo'limlari nomiga qarab tasavur hosil qilish mumkin:

1. Muqaddima.
2. Yerning hadlari, obodonligi va vayronalari.
3. Dengizlar va qo'ltiqlar.
4. Orollar (jaziraho).
5. Tog'lar va ularning bag'ridagi ma'danlar.
6. Daryolar.
7. Cho'llar va qumliklar (biyobonho va regho).
8. Jahon viloyatlari (nohiyathoi jahon).
9. Chiniston viloyatining xosiyati.
10. Hindiston viloyati.
11. Tibet viloyati va uning shaharlari.
12. To'g'uzg'uz viloyati va uning shaharlari.
13. Yag'mo viloyati va uning shaharlari.
14. Xirg'iz (qirg'iz) viloyati.
13. Xallux (qarluq) viloyati va uning shaharlari.
16. Jikil viloyati.
17. Tuxsi viloyati va uning shaharlari.
18. Kimok viloyati va uning shaharlari.
19. G'uz viloyati.
20. Bajonaki Turk viloyati.
21. Xifchoq (qipchoq) viloyati.
22. Majg'ari viloyati.
23. Xuroson viloyati va uning shaharlari.
24. Xuroson chekkalari va uning shaharlari.
25. Movarounnahr viloyati va uning shaharlari.
26. Movarounnahr chekkalari va uning shaharlari.
27. Sind viloyati va uning shaharlari.
28. Kirmon viloyati va uning shaharlari.
29. Bors (Fors) viloyati va uning shaharlari.
30. Jibol viloyati va uning shaharlari.
31. Xuziston viloyati va uning shaharlari.
32. Daylamon viloyati va uning shaharlari,
33. Iroq viloyati va uning shaharlari.
34. Jazira viloyati va uning shaharlari.
35. Ozarbodgon viloyati va Arminiya harnda Arron viloyati.
36. Arab viloyati va uning shaharlari.
37. Shorn viloyati va uning shaharlari.

38. Misr viloyati va uning shaharlari.
39. Mag'rib viloyati va uning shaharlari.
40. Andalus viloyati va uning shaharlari:
41. Rum viloyati va uning shaharlari.
42. Saqalob viloyati.
43. Rus viloyati va uning shaharlari.
44. Ichki Bulg'or viloyati.
45. Mirvat viloyati.
46. Bajanoki Xazar viloyati.
47. Olon viloyati va uning shaharlari.
48. Sarir viloyati va uning shaharlari.
49. Xazarlar viloyati.
50. Barados viloyati.
51. Burtos viloyati.
52. Vanandar viloyati.
53. Janubdagi obodon yerlar va viloyatlar.
54. Zangiston viloyati va uning shaharlari.
55. Zobaj viloyati va uning shaharlari.
56. Habasha viloyati va uning shaharlari.
57. Buja viloyati.
58. Nuba viloyati.
59. Sudon viloyati va uning shaharlari.
60. Kitob oxiri.

Mundarijadan ko'rinadiki, «Hudud ul-olam» jahonning barcha mamlakatlarini tasvirlab bergan geografik, etnografik va iqtisodiy ma'lumotnomadir. Asarning fors tilida yozilganligi o'sha davrda (X asr) mahalliy fors-tojik madaniyatining ancha yuksak bo'lganidan darak beradi.

«Hudud ul-olam» geografiyasidagi ayrim geografik nomlar haqida so'z yuritamiz.

Movarounnahr togiari. H. Hasanov yozishicha, «Hudud ul-olam»da O'rta Osiyoning janubidagi Bo'lur, Samarqand, Shiknon, ya'ni Xon Vaqon tog'lari, Buttamon ichkarisidagi va Movarounnahrqa yoyilgan Usrushona, Xuttalon, Chag'oniyon tog'lari, ularning tarmoqlari batafsil tasvirlangan. So'ngra Movarounnahrdagi ko'pgina tog' tarmoqlari nomsiz bayon etilgan.

Movarounnahr daryolari.

«Jayxun (Amu) daryosi Vahon hududidan oqib chiqadi va Bomir (Pomir) viloyati va Shig'noni Vahon hududi orasidan o'tib, Xorazm dengiziga quyiladi».

«...Xarnob (Panj) Qasark tog'ining g'arbidan oqib chiqadi va Badaxshon va Porg'ar (Parxor) orasidan o'tib Jayxunga qo'shiladi».

«Yana bir daryoki, uni Vaxsfeob deydilar, Vaxsh tog'laridan chiqadi, Vaxsh (shahri) yaqinida Jayxunga quyiladi».

«Chag'onrud (Surxondaryo) ki, Chag'oniyondan oqadi va Termiz yonida Jayxunga quyiladi».

«...Yana biri O'zgand suvidirki, Xallux tog'i (orqasi) dan boshlanib, O'zgand, Bob (Pop), Axsikat, Xo'jand, Banokat shaharlari yonidan o'tadi va to Choch yerlarigacha yetadi, so'ngra Xorazm dengiziga quyiladi».

Demak, muallif Sirdaryoni O'zgand (O'zgan) suvi degan, Xallux (Qarluq) tog'i - Tyanshan tog'lari bo'lsa kerak (ilk o'rta asrlarda, Yettisiivda Qarluq davlati bo'lgan). Hozirgi Axsik qishlog'i (Namangan viloyati, To'raqo'rg'on tumani) o'rta asrlarda yirik shahar bo'lgan va Farg'ona vodiysining poytaxti hisoblangan. Bob hozirgi Pop tumanining markazi - Pop shahri. *Banokat* Amir Temur 1392-yilda tiklab o'zining katta o'g'li Shohruh Mirzo nomi bilan Shohruhiya deb atagan shahar, xalq tilida bora-bora Shiarqiya bo'lib ketgan. Ohangaron daryosining bir tarmog'i hozir ham *Sharqiya* deb ataladi. Shahar xarobasi Toshkent viloyatining Oqqo'rg'on tumani hududida joylashgan.

«Yana bir daryo (hozirgi Qurshob daryosi) Xurshobdirki, Buttamon chekkasidan, shimoliy tog'laridan boshlanib, Xurshob shahri yaqinida O'zgandga (Sirdaryoga) quyiladi».

«Yana boshqasi Choch suvidirki, O'zgandga quyiladi». «Yana bir daryo Qubo (suvi) dirki, Qubo shahri yaqinida O'zgand (suvi)ga quyiladi». Qubo - Farg'ona viloyatidagi Quva soyi va Quva shahridir. «Hudud»da *Norm* daryosi Xatlom shahri nomi bilan Xatlom deb atalgan. «Yana boshqasi Parak daryosidirki, Choch yerlaridan o'tadi, O'zgandga quyiladi. Bu daryolar hammasi qo'shilgandan keyin yaxlit suv Choch daryosi deyiladi, arablar (toziyon) bu daryoni Sayxun deb ataydilar».

Parak - Chirchiq daryosi. Demak, bosh tomondagisi O'zgand bo'lgan, Chirchiq quyilgandan keyin Sirdaryo Choch daryosi deb atalgan.

«Hudud» asarida Zarafshon Buxoro daryosi deyilgan. Shu ma'lumotlardan ko'rinadiki, daryolar ko'pincha shaharlar yoki viloyatlar nomlari bilan atalgan. Vaxsh daryosi – Vaxsh shahri, Chag'onrud (Chag'oniyon), O'zgand suvi – O'zgand shahri, Xurshob daryosi - Xurshob shahri, Xatlom daryosi - Xatlom shahri, Choch daryosi - Choch (shahri, viloyati), O'sh daryosi - O'sh shahri.

«Hudud ul-olam» muallifi Sirdaryoni bir o'rinda Hasart deb atagan. Shunga asoslanib, H. Hasanov bunday xulosa chiqaradi: «Sirdaryo X asrda O'zbekiston tuprog'ida *O'zgand* va *Hasart* nomlari bilan atalgani ma'lum bo'ladi. Shunday qilib, *Harast* mahalliy nomlardan biriki, qadimgi greklarning kitoblarida yozilgan *Yaksart* shakli o'shandan o'zgartiribroq olingandir».

«Movarounnahaxr – keng, obod va juda ko'rkam o'lka. Turkistonning darvozasi va savdogarlar maskanidir». Asarda O'zbekistonning shaharlari va ayrim viloyatlari quyidagicha ta'riflanadi:

«Buxoro - azim shahar, Movarounnahrning eng obod shahri».

«Paykend - yuztacha rabot (Narshaxiyning «Buxoro tarixi»da mingdan ortiq rabot) bo'lgan kichik shaharcha». (Paykend, Baykand, Poykand nomi bilan ma'lum bo'lgan ilk o'rta asr shahrining vayronasi Buxoroning janubi-g'arbiy biqinida).

«Karmina, Dabusi, Arbinjon Sug'dning kichikroq shaharlaridan. Kushoniya - Sug'dning eng obod shaharlaridan...»

«Samarqanad - buyuk, obod va ne'mati bisyor shahar. Bu yerga dunyoning hamma mamlakatlaridan savdogarlar keladi...»

«Kesh - issiq mintaqa shaharlaridan biri. U yerda yog'ingarchilik ko'p bo'ladi...»

«Termiz - Jayxun bo'yidagi obod shaharlardan. Bu shahar Xatlon va Chag'oniyonning savdo markazidir...»

«Chag'oniyoli - ziroatchilik va chorvachilik uchun qulay va keng joy, ammo xalqi juda kambag'al».

«Bu viloyatlarning poytaxti Chag'oniyon shahridir, tog' etagida bino bo'libdur».

«Dizak — kichik bir shahar, suv bo'yida...»

«Farg'ona - ulug', obod va juda go'zal viloyatdir. Uning toglari, tekis joylari, oqar suvlari va shaharlari ko'p...»

«Chatg'al (Chotqol) - Farg'onaning bir qismi, tog'lar orasida joylashgan, kichik shahar va qishloqlari ko'p. Ot va qo'y boqiladi, konlari ham bor».

«Axsikat - Farg'onaning poytaxti, amirning qarorgohi. Bu katta shahar, Hasart daryosi (Sirdaryo) bo'yida».

«So'x - tog'lar orasida. Buttamon bilan Farg'ona chegarasidagi joy, 60 ta qishlog'i bor».

«Qsibo (Quva) - Farg'onaning eng obod katta shahri...»

«Shosh - katta va obod, ko'rkam joydir. Shoshning poytaxti Binkat».

«Kot - Xorazmning poytaxti... Bu shahar Turk, Turkiston, Movaraunnahr va Xazarning savdo markazidir. Uning hokimi Xorazmshoh deb ataladi».

Umuman, «Hudud ul-olam»da Movarounnahr, xususan, O'zbekiston geografiyasi, ayniqsa qadimiy toponimiyasi haqida talaygina ma'lumotlar olish mumkin.

3. «Buxoro tarixi» O'rta Osiyo xalqlari tarixnavislik fanidagi dastlabki asarlardan biri. «Buxoro tarixi» O'rta Osiyoda arablar istilosi natijasida islom dinining tarqalishi (VIII asr) hamda IX-XII asrlardagi Buxoro va unga yaqin shahar-qishloqlar, xalqlarining iqtisodiy, madaniy, ijtimoiy, siyosiy tarixiga oid muhim ma'lumotlarni o'z ichiga olgan. Asarda Buxoro shahri va uning atrofidagi shahar-qishloqlar, anhor-ariqlarning bundan ming yil oldin qanday atalganligi bayon etilgan.

«Buxoro tarixi»ni asli Buxoroning Narshax qishlog'idan bo'lgan Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far-an-Narshaxiy (to'la nomi - Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far ibn Zakariyo ibn Xattob ibn Sharik) 943-944 yillarda arab tilida yozgan.

Asarning bizgacha yetib kelgan forsha-tojikcha nusxasi 1128 yili Abu Nasr Ahmad ibn Muhammad ibn Nasr al-Quboviy tomonidan arabcha asliyatidan qisqartirib qilingan tarjimadir. Oradan yarim asrcha vaqt o'tgandan keyin 1178-1179 yillarda Muhammad ibn Zufar ibn Umar forsha-tojikcha tarjimini ikkinchi marta qisqartirib bayon qilgan va unga 1220-yilgacha bo'lgan voqealar ham kiritilgan.

Asar chet ellarda ham bir necha bor chop etilgan. Jumladan, 1897-yilda A.I.Likoshin tarjimasida Toshkentda rus tilida, R.Fray tarjimasida 1954-yilda Kembrijda ingliz tilida nashr etilgan.

Biz 1966-yili Toshkentda A. Rasulyev tarjimasidagi o'zbekcha nashriga asoslandik.

BUXORO VA UNGA QO'SHILADIGAN JOY NOMLAM IZOHI. Karmina Buxoro qishloqlari jumlasidan bo'lib, uning suvi Buxoro suvidan (Zarafshondan) keladi. Karminada (hozirgi Navoiy viloyatida) adib va shoirlar ko'p bo'lgan. Masalda

aytilishicha, qadim vaqtlarda Karminani «Bodyayi xurdak» («ko'zacha») deb ataganlar (Karmina - hozirgi Karmana shahri. Bodyayi xurdak «ko'zacha» emas, balki «kichik dasht», «kichik cho'l» demakdir. Chunki bodya so'zining asl ma'nosi «cho'li biyobon»).

Nur katta joy. Unda masjidi jome bor, u ko'pgina rabotlarga ega. Buxoro va boshqa joylarning odamlari har yili ziyorat uchun u yerga keladilar... Bu Nurni boshqa viloyatlarda Nuri Buxoro deb ataydilar (hozirgi Nurota shahri).

Zandana. Bu qishloq katta qal'aga, ko'pgina bozorlarga va masjidi Jomega ega. Bu qishloqda to'qib chiqariladigan bo'z - karbosni «zandaniychi», ya'ni «Zandana qishlog'idan chiqadigan» deb ataydilar (hozirgi Peshku tumanidagi Zandoni qishlog'i bo'lsa kerak).

Vardona. Bu katta bir qishloq bo'lib, ko'handizga, katta va mustahkam hisorga ega. U qadim vaqtlardan podsholarning qarorgohlari bo'lgan, lekin hozirda unda podshoh o'tiradigan qarorgoh yo'q. Vardona Buxoro shahridan qadimroq barpo bo'lgan.

Vardona (Vardani, Vardanzi, Vardanze) qishlog'i Shofirkon tumanidagi Qo'rg'onl Vardanzi nomi bilan mashhur tepalik atrofida bo'lgan. Pahlaviy tilida *vard* - «gul», *-on* ko'plik qo'shimchasi, *ze (zi)* - «yer», *Vardonze* - «sergul joy» degani.

Afshina. Katta shoriston (shahriston)ga va mustahkam hisorga ega. Bir qancha qishloqlar unga mansubdir. U yerda har haftada bir kun bozor bo'ladi. Bu qishloqning ekin yerlari va biyobonlari madrasa talabalariga vaqf qilingan.

Afshina - bu hozirgi Romitan tumanidagi Afshana qishlog'idir. O'sha davrlarda Samarqand yaqinida ham Afshina qishlog'i bo'lgan. Afshin - Jizzax bilan Xo'jand shaharlari oralig'idagi Ushrushona ta-rixiy viloyati podshosining unvoni - «hukmdor» degani, bu so'z asli sug'dcha bo'lishi kerak.

Barkad. Bu qadimiy va katta bir qishloq, bir katta ko'handizga ega. Bu qishloqni «Barkadi alaviyon» - «Ali avlodining Barkadi» deb ataydilar. Bunga sabab shuki, amir Ismoil Somoniy bu qishloqni sotib olib, uning bir bo'lagini Muhammad payg'ambarning ktjyovi xalifa Ali avlodiga vaqf qilgan. Bu qishloqning keyingi tarixi noma'lum.

Romtug (Romitan). Bu katta ko'handizga ega va mustahkam qishloq bo'lib, Buxorodan qadimiyroq. Ayrim kitoblarda bu qishloqni Buxoro deb ataganlar. U qadim vaqtlarda podsholarning turar joylari bo'lgan, keyinroq esa Buxoro shahri bino boigandan keyin pod-shohlar qish faslidagina bu qishloqda turganlar. Bu qishloqni Afrosiyob bino qiigan.

«Buxoro tarixi»ning Buxoroda bosilgan nusxasida Romtin (Romitan) qishlog'i nomining kelib chiqishi haqida bir rivoyat keltiriladi. Aytadilarki, Afrosiyobning bir qizi bo'lib, uning doimo boshi og'rir edi. Romtinga kelib turib qolganidan keyin bu yerning havosi muvofiq kelib darddan xalos bo'ldi va bu joyga «Oromi tan» - «Tan oromi» deb nom qo'ydi. Oddiy xalq buni «Romtin» deganlar. Bu hozirgi Romitan tumani markazi Romitan shahridir.

Varaxsha. Bir nusxa [kitobda] Varaxsha o'rnida Rajfandum deb yozganlar. Katta qishloqlar jumlasidan bo'lib, Buxoro singari edi. U Buxoro shahridan qadimiydir, podshohlar turadigan joy bo'lib, mustahkam hisorga ega boigan.

Bu qishloqning nomi turli mualliflarda Baraxsha, Farahsha, Afraxsha, Faraxshan, Varaxshiy, Afraxshiy, hatto Rajfandum, Daxfendun shakllarida qayd qilingan. V.V. Bartold bu qadimiy qishloqning nomi Romitan qishlog'i yaqinidagi katta tepalik nomida saqlanib qolgan ko'rinadi, deydi. Varaxshaning qoldiqlari Buxorodan 30 km shimoli-g'arbda joylashgan.

Baykand. Buni shaharlar jumlasidan deb hisoblashadi. Baykand aholisi biror kishining Baykandni qishloq deb atashiga ruxsat bergan emas. Baykartdda Buxoro qishloqlari sonicha, ya'ni mingdan ortiq rabot bo'lgan. Buning sababi shuki, Baykand katta va yaxshi joy bo'lib, har bir qishloqning aholisi u yerda bir rabot qurib, unga bir to'da kishilarni joylab qo'ygan va ularning nafaqalarini qishloqdan yuborib turgan. Qish faslida kofirlar yigilib hujum qiladigan vaqt bo'lganida har bir qishloqdan u joyga ko'p xalq to'planib g'azot qilganlar. Shunda har bir odam o'z rabotiga kelib tushgan. Bu shahar «Hudud ul-olam»da va boshqa asarlarda ko'proq Paykend (Poykend) shaklida uchraydi.

Haromkom suvi Baykandga keladi. Baykandda qamishzorlar va katta-katta suv halqoblari tutashadi. Bularni «Borgini farox» - «Keng havz» deyдилar va Qarako'l deb ham ataydilar. U ko'lining kengligi yigirma farsangdir, uni «Buhayrayi Somjan» - «Somjan koi» deb ataydilar.

Bu maiumotlar tarixiy geografiya va toponimika uchun o'ta muhim. Bundan 10 asr oldin hozirgi Qorako'l shahri atroflarida kengligi 20 farsax katta ko'l bo'lgan, bu ko'l Bargini farox, Buhayrayi Somjan va Qorakol deb atalgan ekan.

Bu asarning toponimika uchun eng muhim tomoni shundaki, Buxoroning o'sha zamondagi bir necha yuz shahar hamda qishloqlari nomlari tilga olingan. Shunisi xarakterliki, Narshaxiy tilga olgan bir necha qishloq va shaharlar hozir ham o'sha nom bilan ataladi. *Nur* (hozirgi Nurota), *G'ijduvon*, *Romitan*, *Shopurkom*, *Karmana* ana shular jumlasidan. Bular juda qadimiy joylardir. Masalan, Romtin (Romitan) «Buxorodan qadimiyroq»dir. Narshaxiy aytib o'tgan ko'pgina ariqlar hozir ham o'sha davrdagi nomlari bilan yuritiladi.

«Buxoro tarixi» ning qiymati yana shundaki, unda keltirilgan nomlarning ko'plari arablardan oldingi nomlardir. Unda Ko'shki mug'on, *Mug'on* (mugiar) ko'chasi kabi majusiy nomlar ham uchraydi, muallif «Bu viloyatlarda otashparastlarning ibodatxonalari ko'p bo'lgan»ligini ta'kidlaydi.

4. Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari bebaho bir qomuski, undan har bir mutaxassis o'ziga kerakli material topa oladi. «Devon»ni ayni vaqtda qimmatli toponimik asar ham deyish mumkin. Chunki bundan uch yuz-to'rt yuz yil oldin yozib olingan nomlar ham hozirgi talaffuzdan ko'ra qadimgi toponimiyaning dastlabki shakliga ancha yaqin bo'ladi. «Devonu lug'otit turk» esa bundan qariyb 10 asr oldin yozib qoldirilgan. Shuni aytish kerakki, toponim qanchalik ilgari yozib olingan bo'lsa, shunchalik qimmatli sanaladi. Chunki ana shu davrda joy nomlarining fonetik hamda grammatik xususiyatlarida g'anday o'zgarishlar ro'y berganini aniqlash mumkin bo'ladi. Mahmud Koshg'ariy asarining toponimika uchun ahamiyati undagi joy nomlari bilangina tugamaydi. Toponimlarning etimologiyasi, semantikasini aniqlash hamda grammatik xususiyatlarini hisobga olishda qadimgi etnonimlar, antroponimlar, o'simlik, hayvonlarning o'sha davrdagi nomlari, toponimlarning

grammatik tuzilishiga doir mulohazalar g'oyat zo'r ahamiyatga egadir. Bu jihatdan «Devon» nihoyatda boy material beradi.

«Devon»dagi toponimik ma'lumotlarni bir necha turga bo'lish mumkin:

1. «Devon» da tilga olingan joy nomlari.
2. Etnonimlar, ya'ni turli xalq, elat, qabila, urug' nomlari.
3. Antroponimlar, ya'ni kishi ismlari.
4. Geografik atamalar, o'simlik hamda hayvon nomlari.
5. So'zlarning fonetik va grammatik tuzilishiga doir fikrlar.

Ma'lumki, «Devon»ga doira deb atalgan xarita ilova qilingan. Bundan tashqari, matnda ham bir qancha joy nomlari izohlab o'tilgan. Bizning hisobimizga ko'ra «Devonu lug'otit turk»da jami 160 dan ortiq toponim tilga olingan. Shu o'rinda aytish joizki, asarda ayrim joy, ba'zi o'simliklar, hayvonlar nomlari atamalar takroran berilgan. Bunday qaytariqlar hisobga kirmaydi, albatta.

Mahmud Koshg'ariyning «Devon»idagi xaritada tilga olingan nomlar to'g'risida I.I. Umnyakov, S. Umurzoqov, H. Hasanov kabi olimlar qator asarlar yozganlar.

«Devon»dagi nomlarning asosiy qismi O'rta Osiyoga oid turkiy nomlardir. Bu toponimlarning bir qanchalari hamma uchun tushunarlidir. Chunonchi, Oqsoy, Oqterak kabi nomlarni hozir ham uchratish mumkin. Bnxoro, Farg'ona, Samarqand, Xo'jaad, Xorazm, Talas, Tarina, Sayram, Manqishloq, Issiqkol kabi toponimlar deyarli o'zgarishsiz yetib kelgan. Ha, Qorayalg'a, Ala, Ertisli kabi nomlar fonetik jihatdan biroz o'zgarib ketgan va hozir Hi, Qorajllg'a, Olay, Irtish shaklida yoziladi. Beshbaliq, Yangibaliq, Tunkand, Yankand, O'zkand kabi shahar nomlari, Badalart, Buqachart, Zanbiat, Qavaqart, Yafg'uart kabi dovonlar, Ikkio'kuz, Qoraqosh O'kuz, O'rungqosho'kuz kabi daryolar etimologiyasiga «Devon» ning o'zidan javob topish mumkin.

Ma'lumki, toponimikada turli afsonalar ham inobatga olinadi va o'rganiladi. Lekin joy nomlari etimologiyasi to'g'risida Mahmud Koshg'ariy keltirgan ma'lumotlarni sinchiklab o'rganish zarur.

«Devonu lug'otit turk»dagi toponimlarning biz uchun yana bir qimmatli tomoni ularning grammatik xususiyatlaridir. Ma'lumki, joy nomlarining etimologiyasidan tashqari grammatik tuzilishiga qarab ham ularning qaysi tilga, qaysi davrga oid ekanligini ma'lum darajada aniqlash mumkin.

Hozirgi turkiy toponimlarning asosiy qismi ikki va uch komponentdan, ya'ni tarkibiy qismdan iborat. «Devon»dagi joy nomlarining yarmidan ko'pi bir komponentli nomlar. Masalan, Yamak, Yofinj, Alusli, Azig', Abul, Etil, Udun, Yamar, Ala, Urang, Qo'jn, Bukur, Talas, Qatas, Quya, Toman, Koson, Xazar, Chog'la, Barxaa, Sabran, Sitg'un, Tovg'ach, Barjug', Tartuq, Tayiz, Ko'rung, Oazvin kabilar ana shular jumlasidan. Ikki komponentlilar u qadar ko'p emas: Ikkiko'z, Oqsoy, Oqterak, Olayig'och, Beshballq, Yangibaliq, Qorayig'och, Badalart, Buqachart, Boyyig'och, Yulduzko'l kabilar. Bu toponimlarning birinchi komponenti sifat, ikkinchi komponenti esa ot (geografik atama). Ikki komponentlilar grammatik tuzilishi jihatidan hozirgi toponimlardan farq qilmaydi. Uch komponentlilar esa atigi bir nechta: D'rungqosho'kuz, Qeraqosho'toaz, To'rig'arttayiz..

Etnonimlar haqida. «Devon»da juda ko'p xalq, qabila, toifa nomlari - etnonimlar tilga olingan. Mahmud Koshg'ariy «Devon»ning bosh qismida turk

qabilalari haqida so'z yuritib: bajanak, qipcboq, o'g'uz,- yamak, basmil, qay, yabaku, tatar, qirg'iz, chigil, taxsi, yag'ma, ig'roq, jaruq, jumul, uyg'ur, tangut, xtoy. Kitobning lug'at qismida esa kenjak, bayot, sag'doq, uch, qorluq, o'groq, kucha, balaq, Kalach, aramut, turkman, qiniq, salg'ar kabi etnonimlarni ham tilga olgan.

Bizning fikrimizcha, toponimika uchun yana bir ahamiyatli manba «Devon»da anchagina uchraydigan etnotoponimlardir. Arg'u (shahar), Bulg'or dengizi, Bulg'or shahri, Kesjak saiigir (shahar), Turk (shahar), Tavg'ach (mamlakat), Uyg'ur (viloyat), Yabaqu (suv nomi), Yag'ma (qishloq nomi), Yamak (cho'l nomi) kabilar aslida etnotoponimlardir. Bundan tashqari, doira xaritada ham G'uzlya, Qipchosi yurti, Basmil cho'li singari bir qancha o'lkalar tilga olingan. Demak, «Devonu lug'otit turk»dan ayni vaqtda etnonimlar va etnotoponindar to'g'risida ham juda boy material topish mumkin.

Biroq etnonimlarning etimologiyasi to'g'risida Mahmud Koshg'ariy keltirgan rivoyatlarning hammasini ham to'g'ri deb bo'lmaydi. Masalan, u *turkman* - «turkmonand», ya'ni «turkka o'xshash», *chigil* - «chi gil», ya'ni «bu qanday loy», *uyg'ur* «xud xo'r», ya'ni «o'zi topib yeydigan» degan so'z bo'lib, bu turk qabilalarining nomlari forscha degan xulosani bildirgan. Tanqidiy foydalanilsa, bu ma'lumotlar etnografiya, shuningdek, toponimika uchun ishonchli va boy material bo'lib xizmat qiladi.

«Devon»dagi kishilar ismlari shu jihatdan qimmatliki, bir necha arabcha ismlarni istisno qilganda, kishi ismlarining deyarli hammasi qadimiy turkiy bo'lib, hozirgi vaqtda iste'moldan chiqib ketgan. «Devonu lug'otit turk»dagi 60 dan ortiq kishi ismlari orasida xonlarning, pahlavonlarning, urug' boshliqlarining, oddiy kishilarning ismlari, laqablari bor,

Akademik I.Y.Krachkovskiy musulmon mamlakatlarida qullarga va cho'rilarga Yoqut, Zumrad, Kofur (kamfara) kabi asl toshlar yoki xushbo'y moddalar nomlarini qo'yish rasm bo'lgan deb yozgan edi. Mahmud Koshg'ariy ham bu fikrni isbotlaydi. Demak, Kumush, Tilla (ba'zan Oltin) kabi qimmatbaho metall nomiari bilan atalgan ismlar ham dastlab qui va cho'rilarga qo'yilgan.

Mahmud Koshg'ariy ba'zi ismlarning etimologiyasini ham aytib o'tgan. *Bektur* - «o'rningda bek tur, uzoq yasha», *To'g'ril* - yirtqich qush nomi, *So'kman* - «jang saflarini sindiruvchi», *Burslan* - «qop-lon», *Suli*— Sulayman so'zining qisqargani va hokazo. Bir qancha ismlarni izohsiz tushunish mumkin: Bug'raxon (*bug'ra*, *buvra* - erkak tuya), *Barsxon* (*bars* - qoplonning bir turi, bu so'z asli turkiy, yo'lbars esa «yo'l-yo'l bars» demak), *Qilichxon*, *Turumtoy* (yirtqich qush), *Arslon tegin* va hokazo. *Atish*, *Utush*, *Abi*, *Buluch*, *Tutush*, *Tekish* kabi ismlarning semantikasi esa biz uchun aniq emas.

«Devonu lug'otit turk» leksikasi toponimika uchungina emas, balki umuman til tarixi, dialektologiya uchun bitmas-tuganmas lazina. «Devon»da hozirgi vaqtda keng iste'molda bo'lgan so'zlarni ham, shaklan biroz o'zgargan atamalar hamda hozirgi vaqtda butunlay ishlatilmaydigan so'zlarni ham uchratish mumkin.

Xulosa qilib aytgatta, «Devonu lug'otit turk»dagi geografik atamalar sinchiklab o'rganilishi kerak. Chunki ular ko'pgina toponimlarning etimologiyasi uchun «kalit» bo'lib xizmat qilishi mumkin.

«Devon»da *qaraqan* (qarag'an), *anduz* (andiz), *alrrta*, *alrnla* (olma), *arpag'an*, *burchaq* (lo'viya), *sarmusaq* (sarimsoq), *apshan* (yavshan-shuvoq), *yilg'un* (yulg'un), *yandaq* (yontoq), *qaramuq* kabi o'simlik nomiari keltirilgan. Mahmud Koshg'ariy davridan buyon ularning shaklida deyarli o'zgarish bo'lmagan. Ayni paytda *qazin* (qayin), *charun* (chinor), *avya* (ayva-behi), *yag'aq* (yong'oq), *armut* (Navoiyda-*umrud*, Radlovda-*urmud*), *olmurut* (nok, nashvati), *azriq* (ayrih) *ajriq*, egir, *igir*- iyir singari o'simlik nomlari esa fonetik o'zgarish yoki metateza (harflarning o'rni almashishi) bilan yetib kelgan. *Aruk* (eruk) bir necha mevali o'simlikning nomi bo'lgan: *sariq aruk*- o'rik, *qora am*- olxo'ri, *tulug* (ehtimol, tuklik) *aruk* - shaftoli; Asarda *ishg'un*, *ushg'un*, *qashg'un* - ravoch, *jag'mur* hamda *jamg'ur*- sholg'om (uyg'ur va qirg'iz tillarida chamg'ir - turp, rediska), *turma* - turp, *sarig' turma*-sabzi (Mahmud Koshg'ariy arg'ular sabzini «kizri», o'g'uzlar «kashur», «gashir» deydilar deb yozadi) kabi o'simlik turlari izohi ham keltirilgan.

«Devon»da o'simlik nomlariga qaraganda hayvon nomiari ancha ko'p. *Arslon*, *lochin*, *qulon*, *kirpi* (tipratikon), *qarg'a*, *burga*, *tilku* (tulki), *quzg'un*, *qarsaq* (tulkining bir turi), *tartar* (qush), *tavishg'an* (quyon), *qoraqush*, *bars* (qoplonning bir turi), *it*, *to'ng'iz*, *o'q yilon* (o'q ilon), *atari* (axta tuya) kabi hayvon nomiari hozir ham shu shaklda talaffuz qilinadi. Ko'pgina hayvon nomiari hozirda boshqacharoq talaffuz etiladi: *tishak* (ikki yoshli qo'y), hozir - *shishak*, *chazan* hozir chayon, *chafli* - chovli, *qatir* - xachir, *qo'tuz* - qo'tos, *qo'ch*, *qo'chnigar* - qo'chqor, *azig'* - ayiq, *azg'ir* - ayg'ir, *taqag'u* - tovuq, *qirqo'y* - qirg'iy, *sig'ir* - sigir, *eshkak*, *eshy&k* - eshak, *qashg'olaq*-qashg'aldoq va hokazo,

«Devon»da bir qancha hayvonlarning eski, turkiy nomiari keltirilgan. Jumladan, *kish* - sobol, *tegin* - olmaxon, *inak* - sigir, *bulan* - los, *sanduvach* - bulbul, *chabaq* - mayda baliq va hokazo,

Hayvon nomlarining izohlarida ham ba'zi bir chalkashliklar bor ko'rinadi. Chunonchi, *o'qlug' kirpi* - «tipratikonning juda katta xili» deyilgan, holbuki, «jayra» bo'lishi kerak. V.V. Radlov lug'atida *o'qlug' kirpi* - «jayra» deb izohlangan (turkman tilida ham jayra shu nom bilan ataladi).

5. «Boburnoma» XV asrning oxiri va XVI asrning boshlarida O'rta Osiyo, Afg'oniston va Hindiston tarixi, geografiyasi va etnografiyasiga doir qimmatbaho materialdir.

Professor H. Hasanovning ta'kidlashicha, «Boburnoma»da 1000 ga yaqin geografik nom tilga olingan. O'rta Osiyoga doir nomlarning ko'pchiligi hamon o'shli davrdagi kabi yoziladi va talaffuz etiladi: Farg'ona, Samarqand, Badaxshon, Olmaliq, Turkiston, Andijon, Buxoro, So'x, Axsi, Koson, Ars, O'ratepa, Xovos, Sayraia, Xisor, Ispara, Oqqapchig'ay, Zomin, Shahrisabz, Qorako'l, Anna, Kandirlik (dovon), Qarshi, Shahrisabz, Qorabuloq, Yom, Pop, Darg'ali, Namangan, Sangzor, Alay (Oloy), Miyonkol, Piskeat, Hono'tti, Ohangaron va hokazo. Ba'zi birlari esa shaklan o'zgarib yetib kelgan: Olmatu - Olmaota (to'g'risi - Olmati), Marg'inon - Marg'ilon, Toshkand - Tashkent, Chir suyi - Chirchiq, Bizak - Jizzax, Qubo - Quva, O'zgand - O'zgan, Oqar tuzi - Og'ar (tekislik), Tiriaiz - Termiz, Quzor - G'uzor, Chorju - Chorjo'y kabi. Bir qancha joy nomlari esa butunlay boshqacha nom olgan: Sayxun daryosi, Xo'jand suyi - Sirdaryo, Baroko'q - Taxti Sulaymon va boshqalar. «Boburnoma»dagi joy nomlaridan ko'pchiligining ma'nosini o'zbek va tojik tillari

yordamida tushunsa bo'ladi. Bir qancha toponimlarning etimologiyasini Boburning o'zi tushuntirib o'tgan. O'sha davrda Zarafshon Ko'hak deb atalgan: «Bu suv bila Samarqand orasida bir pushti tushubtur. Ko'hak derlar. Bu rud muning tubidin oqar uchun Ko'hak suyi derlar» (Ko'hak tojikcha so'z bo'lib, *ko'h* - tog', *-ak* kichraytirish affiksi, «tog'cha», ya'ni «tepalik» demak, hozir Cho'ponota deb ataladi).

Asarda Konigil to'g'risida aytilgan gaplar ham e'tiborga molik. Ba'zi birovlar uni *Koni gil*, ya'ni «tuproq koni» desalar, boshqalar, chunonchi, Fazlulloh bin Ro'zbexon «Mehmonomai Buxoro» asarida *Koni gul*, ya'ni «gullar koni» deydi. Bobur esa «ohangning oti Koniobgir» deb yozadi. Bu esa haqiqatga yaqin. Chunki Siyob suvining «atrofi tamom obgir», ya'ni botqoq bo'lgan (obgir atamasi «Boburnoma» da bir necha joyda uchraydi). Demak, *Koniobgir* asta-sekin o'zgarib Konigil shaklini olgan.

Keshning Shahrisabz deb atalishining sababi: «Bahorlar sahrosi va shahri va bomi va tomi xo'b sabz bo'lur uchun Shahrisabz ham derlar».

Qarshi shahri nomining etimologiyasi haqida «Boburnoma»da bunday deyilgan: «Qarshi mo'g'ulcha ottur, go'rxonani mo'g'ul tili bila qarshi derlar. Qadimgi turk tilida qarshi «ko'shk», «saroy», «xon qarorgohi» demak. Lekin XV-XVI asrlarda bu so'z «mo'tabar shaxslar qabriga qurilgaa dahma maqbara» ma'nosini olgan.

Bobur Kashmir etimologiyasini quyidagicha taxmin qiladi: «...Bu tog' elini Kas derlar. Xotirg'a yettikim, Hindiston eli «shin»ni «sin» talaffuz qilur (ya'ni sh tovushini s talaffuz qiladilar), chun bu tog'da mo'tabar shahar Kashmirdur, balki Kashmirdin o'zga bu tog'da yana shahre eshitilmaydur. Bu jihattin bo'la olurkim, Kashmir demish bo'lg'aylar».

Himolay tog'larini Bobur bunday izohlaydi: «Bu tog'ni hind eli Savo lak parbat derlar, hind tili bila «savo» - rub' (chorak), «lak» - yuz ming, «parbat» - tog', ya'ni rub' va yuz ming tog'kim, yuz yigirma besh ming tog' bo'lg'ay».

Joy nomlarining grammatik xususiyatiga kelganda shuni aytish kerakki, «Devonu lug'otit turk»da uchraydigan toponimlarning aksariyati bir komponentli (bir tarkibiy qismli) bo'lsa, «Boburnoma»dagi joy nomlarining ko'pchiligi ikki komponentlidir. Affiksli (qo'shimchali) toponimlar ham anchagina uchraydi. Affikslardan, -aa (yon), -ob, ~tu, -ot eng xarakterlidir: Ohangaron, Childnhtaron, Bog'izag'on, So'zangaron, Charmgaron, Valiyon, Bomiyon, Seyoron va boshqalar. Andarob, Serob (Sarob), Tangob, Murg'ob, Nilob, Balxoli, Astarob, Xushob, Clianob, Siyofaob, Sarxob, Borixoli kabi. Olmotu, Chita, Samtu (Shamtu), Chatu, Ulobatu, Neratu, Jarg'ota, Qammotu, Qo'ratu va hokazo.

«Boburnoma»da geografik atamalar shu qadar ko'pki, ularning ko'pchiligi hozir ham mavjud, bir qanchalari faqat geografik nomlar tarkibida qolgan, ba'zi birlari butunlay iste'moldan chiqib ketgan. *Jar*, *yayloq* (*yaylov*), *tangi*, *tog'*, *tepa*, *dara*, *dasht*, *koriz*, *dovon*, *sahro*, *soy*, *shoxob*, *orol*, *sel* kabi atamalar o'zbek geografik adabiyotida keng ishlatiladi. *Kent*, *pushta*, *tuz*, *o'lang*, *takoh*, *bandar*, *band*, *qasaba*, *o'rdu* (*o'rda*), *yom*, *chordara*, *qorasuv* kabi atamalar asosan joy nomlari tarkibida qolgan yoki boshqa tillarda, chunonchi, tojik tilida uchraydi. *Brong'or*, *jvong'or*, *tunqotar* kabi harbiy atamalar ham bir qancha toponimlar hosil qilgan.

«Boburnoma»da tilga olingan asosiy geografik atamalar quyidagilar: *tarnov* (ariq), *kasaba* (shaharcha), *kent*, *ko'h'poya* (tog' etagi), *pushta* (tepalik), *jar*, *yayloq*

(yozgi qo'nish joyi), *botqoqlik*, *qorasuv*, *tuz* (tekisiik), *tangi* (tor dara), *obgir* (botqoqlik), *qo'ruq* (qo'riqxona), *o'rchin* (okrug), *uchma* (tik yonbag'ir), *yozi* (ko'klam), *dobon* (dovon), *ko'tal* (dovon, oshuv), *julga* (vodiy, soylik), *qol* (soy), *quruq qo'l* (quruq soylik), *dara*, *soy*, *tepa*, *tumshuq*, *bandar* (savdo shahri), *takob*, *tagob* (o'zan, zax yer), *pargana* (viloyat), *band* (dovon, tog' yoli), *dara*, *parcha tog'*, *gardona* (bo'yin), *liyor* (yo'l), *suvsiz qo'l* (soylik), *o'lang* (o'tloq, ko'kalamzor), *aymoqot*, *quruq rud* (quruq o'zan), *tog' kamari*, *chig'ir* (chiyir, tor yo'l), *kimson* (oltin), *chopqun* (bo'ron), *uchma* (tik yonbag'ir), *langat*, *yozi* (dala, dasht), *o'rdi* (o'rda), *dasht*, *kadxudo*, *oila* (xo'jalik), *shoxob*, *jar*, *yakraqa* (yolg'izoyoq yo'l), *sahro*, *biyobon*, *balandi* (tepalik), *koriz*, *tog' etagi*, *yurt* (qo'nish joyi), *ushoq tog'lar*, *jangal* (o'rmon), *la'limi* (bahorikorlik), *jazoyir* (orol), *birinj* (bronza), *sel*, *ko'ra*, *chiyni* (chini), *qiyo* (qoya), *yomchi* (yom xodimi), *chordara* (korovulxona), *to'qay* (daryo tirsagi), *orol*, *jar*, *balchiq*, *sol*.

O'simlik hamda hayvonlarning bundan besh asr oldin qanday nomlar bilan atalishi ham toponimika uchun ahamiyatlidir. Bobur zamonida *kark* (karkidon), *qulon*, *bug'u mara*, *kiyik* kabi hayvonlar juda serob bo'lgan va bir qancha joylar shu hayvon nomlari bilan atalgan. Karkxona, Qulonli soy, Maralboshi, Kiyikli va hokazo. Bobur davridan hozirgacha deyarli o'zgarmagan hayvon nomlari: *bo'dana* (bedana), *kiyik*, *maral*, *qulon*, *qo'ton*, *qoz* (g'oz), *tovuq*, *qarqara*, *qarchig'ay*, *tuyg'un* (oq qarchig'ay), *fil*, *arqar*, *kish* (sobol), *shag'al* (chiyabo'ri), *sor*, *olaqarg'a*, *qarlug'och* (qaldurg'och), *zog'cha*, *itning kuchugi* (it-vachcha) va boshqalar. Ba'zi hayvonlar hozir boshqacharoq nom bilan ataladi: *ars* - oqsuvsar yoki oqsichqon, *govmish* - buyvol, *kark* - karkidon, *bag'riqaro* - qorabovur, *buqalamun* - xameleon, *uy* - sigir va hokazo. Bulardan tashqari *shahboz* (qush), *dang* (qush), *tupchoq ot*, *sahroyi qo'tos*, *yozi galahrasi*, *shorak*, *dariy*, *durroj*, *pulpakor*, *sahroyi tovuq*, *chalsiy*, *shorn*, *chir*, *xarchal*, *charz*, *lug'dor*, *soras* (teva-turna), *uqor*, *bo'zak*, *zumaj*, *shahroh*, *sherri obiy*, *kels*, *sepsar*, *xuki obiy*, *karyol* kabi ko'pdan ko'p hayvon nomlari tilga olingan. Bular asosan Afg'oniston va Hindistonda uchraydigan hayvonlar.

«Boburnoma»da o'simliklardan *sebarga*, *tobulg'u* (tovilg'i), *qorayig'och* (qayrag'och), *chilg'o'za*, *sanjid*, *norunj* (apelsin), *turunj*, *amluk*, *emluk yig'ochi*, *butaki* (betaga), *xanjak* (janjaq), *qulon quyrug'i*, *ko'k shivoq* (shuvoq), *sunbul*, *omonqora*, *bodinjon* (baqlajon), *kish-mish-maviz* (mayiz), *tol*, *g'aynolucha*, *funduk*, *biqi*, *g'o'za*, *limu* (limon). *qizilgul* (atirgul), *obnus yig'ochi* kabilar qayd qilingan. Bu o'simlik nomlaridan ko'plari hozir boshqacha ataladi.

Bobur juda ko'p urug', qabilalar nomini tilga oiadi. Shunisi xarakterliki, kishi ismi bilan birga ko'pincha uning qaysi urug'dan ekani aytib o'tiladi: Masalan, Ibrohim soru minglig' urug'idan edi, Amir mo'g'ul, Zunnun arg'un va o'gii Shoh Shujo' arg'un, Qosim qavchin, Oq qo'yluk uzun Hasan, Hamzabiy mang'it, Shayx Abdulla barlos, Qosim jaloyir, Tohir do'lday va hokazo. Barlos, jaioyir, do'lday qabilalari ayniqsa tez-tez tilga olingan, chunki Bobur armiyasining asosini ana shu uch qabila vakillari tashkil etgan. Bobur qabilalarning qaysi tilda gaplashishiga ham e'tibor bergan. «Boburnoma»dagi kishi nomiari maxsus tadqiqot manbayidir.

A D A B I Y O T L A R:

1. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ, 1998.

2. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 – жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 326 б.
3. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 v.
4. Zaxiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Т., 1960.
5. "Avesto" va uning insoniyat taraqqiyotidagi o`rni. – Т.: Fan, 2001.
6. Nizomiddiy SHomiy. Zafarnoma. – Т.: O`zbekiston, 1996.
7. Sogdiyskie dokumenti s gori Mug, yuridicheskie dokumenti i pis'ma. Perevod i kommentarii Livshitsa. Vipusk II. – М., 1962.
8. Qorayev S. Toponomika. – Т., 2006. – 320 b.